ŞARK'TA TOPLUMSAL *ve* DİNSEL HAYAT

KRİKOR HAGOP
BASMACIYAN

ARAS

KRİKOR HAGOP BASMACIYAN

1853 yılında Edirne'de dünyaya gelmiştir. İlk ve orta öğrenimini oradaki bir Ermeni okulunda alır; on dört yaşından itibaren, iki yıl boyunca Türk bir öğretmenin yanında Türkçe okuma yazmayı öğrenir, daha sonra bir kunduracının, ardından da çömlekçinin yanında çalışır. On sekiz yaşındayken Protestan olur. 1873-74 yıllarında Bursa'da, 1874-76 yıllarında Merzifon'da, American Board'a bağlı okullarda vaizlik eğitimi alır. Merzifon'daki eğitimini tamamladıktan sonra sekiz ay bu okulun fen bilgisi bölümünde öğretmenlik yapar, ardından Edirne'ye döner. Mart 1879'da, Tekirdağ'da, Antaram Vurtutyan'la evlendikten sonra eşiyle beraber Çanakkale'ye yerleşir ve burada vaizlik yapmaya başlar. Şubat 1880'de, ilahiyat eğitimini tamamlamak üzere tekrar Merzifon'a gider ve Mayıs 1882'de mezun olur. Aynı yıl mart ayında doğan oğlu eylülde ölür. Mart 1883'te Merzifon'dan İstanbul'a, oradan da Edirne'ye geçer. Mayıs ayında kızı Maryam ["Mary"] dünyaya gelir. Edirne'de Protestan kilisesinde vaizliğe başlar, fakat kısa bir süre sonra, American Board'dan aldığı teklif üzerine İstanbul'a gider ve 1884 başlarında, Ermenice ve Ermeni harfli Türkçe olarak yayımlanan misyoner gazetesi *Avedaper*'de [Müjdeci] çalışmaya başlar. Eylül 1885'te oğlu Yetvart ["Edward"] dünyaya gelir. İstanbul'da Baptist mezhebine geçer. Eylül 1886'da, yüksek ilahiyat eğitimi almak üzere, eşi ve iki çocuğuyla birlikte Amerika'ya gider. Pennsylvania eyaletindeki Chester kentinde bulunan Crozer İlahiyat Okulu'nda üç yıl eğitim aldıktan sonra, Haziran 1889'da mezun olur. Krikor Hagop Basmacıyan'ın hayatının bundan sonraki bölümüyle ilgili elimizde herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

usul gereği

Bu kitap, Krikor Hagop Basmacıyan'ın *Social and Religious Life in the Orient* başlıklı kitabının, "Amerika'daki Hıristiyan âlemine ve Doğu'da Pazar okulları ve diğer Hıristiyan müesseselerinin kurulmasını temenni eden bütün herkese ithaf olunmuştur" notuyla yayımlanmış olan 1890 tarihli ikinci baskısından (New York: American Tract Society) çevrilmiştir.

Yazarın notları [y.n.] işareti ile sayfa sonlarına, yayına hazırlayanın notları ise, "Açıklamalar" başlığı altında, metnin sonuna konmuştur. Açıklamalar kısmındaki notların hazırlanmasında başvurulan ve ilgili notta açık künyesi belirtilmemiş olan kaynakların listesi ise kitabın son kısmında yer almaktadır.

İncil ve Tevrat'tan yapılan alıntıların çevirisinde Kitabı Mukaddes Şirketi'nin *Kitabı Mukaddes - Eski ve Yeni Ahit* (İstanbul, 1995), Kuran'dan yapılan alıntıların çevirisinde ise Diyanet İşleri Başkanlığı'nın *Kur'an-ı Kerim Meali* [http://www.diyanet.gov.tr/kuran] esas alınmıştır.

32., 35., 36., 40. ve 101. sayfalardaki fotoğraflar İstanbul American Board Kütüphanesi'nden, diğer resimler ise kitabın orijinal baskısından alınmıştır.

Türkçe yazımda, Adam Yayınları'nın *Ana Yazım Kılavuzu*'na uyulmaya çalışılmıştır.

Kitabın yayına hazırlanma aşamasında sağladığı kolaylıktan ötürü American Board Heyeti Kütüphanesi'ne, önerileri ve yazdığı sunuş yazısı için Brian D. Johnson'a, görsel arşiv sorumlusu Sinan Şanlıer'e ve kütüphane görevlisi Berfin Bali'ye teşekkür ederiz.

yayıncının notu

ŞARK'TA TOPLUMSAL
ve
DİNSEL HAYAT

Aras Yayıncılık
İstiklal Caddesi, Hıdivyal Palas 465/Z.
34430 Tünel, Beyoğlu-İstanbul
Tel: (0212) 252 65 18 - 243 06 02
Fax: (0212) 252 65 19
info@arasyayincilik.com
www.arasyayincilik.com

Krikor Hagop Basmacıyan
Şark'ta Toplumsal ve Dinsel Hayat

Orijinal Adı
Social and Religious Life in the Orient

Yayına Hazırlayan
Altuğ Yılmaz

Düzelti
Arlet İncidüzen

Kapak Tasarımı
Sayat Ayık

Kapak Fotoğrafı
Sebah & Joaillier'nin objektifinden Karaköy, 1890
Images d'Empire Aux origines de la photographie en Turquie
Fransız Kültür Merkezi yayını, İstanbul, 1993

© 2005, Aras Yayıncılık

ISBN 975-7265-71-3

Baskı
Sena Ofset
Tel: (212) 613 03 21

İstanbul Ekim 2005

ŞARK'TA TOPLUMSAL
ve
DİNSEL HAYAT

KRİKOR HAGOP BASMACIYAN

ÇEVİREN
ALTUĞ YILMAZ

ARAS

İçindekiler

Sunuş: Tezatlar *Brian D. Johnson* 9

Önsöz 17
Bölüm I: Hayat Hikâyem 21
Bölüm II: Ermenistan ve Ermeni Kilisesi 44
Bölüm III: Ermenilerin Arasındaki Protestan Misyonerler 60
Bölüm IV: Türkiye 77
Bölüm V: İdari Teşkilat 88
Bölüm VI: Müslümanlık 122
Bölüm VII: İstanbul 138
Bölüm VIII: Toplumsal Hayat 161
Bölüm IX: Örf ve Âdetler 194
Bölüm X: Eğlenceler 219
Bölüm XI: Doğu Kilisesi'nin Bugünkü Vaziyeti 227

Açıklamalar 253
Kaynakça 283
Dizin 285

Tezatlar

"Amerika'da çoban koyunlarını önüne katıp güder,
Türkiye'de ise sürünün önünde gider"

Krikor Hagop Basmacıyan, 1800'lerin sonlarında kaleme aldığı *Şark'ta Toplumsal ve Dinsel Hayat*'ta, Doğu'daki âdetler ile Batı'daki âdetler arasındaki farklılıkları vurgulamak için "tezat" terimini kullanır [s. 194]. Kitabın yalnızca bu bölümünde kullanılmış olsa bile, diğer bölümlerde ele alınan konular için de uygun bir terimdir bu. On dokuzuncu yüzyıl sonu Osmanlı İmparatorluğu'nun ve burada yaşayan halkın genel bir bakışla incelendiği kitapta, yazarın kendi yaşam öyküsünü anlattığı ilk bölümde değindiği bir çok olayda olduğu gibi, sık sık, "beklenenin tersi" ile karşılaşılır.

Basmacıyan, 1800'lü yılların ortasında, Edirne'de, Ermeni milleti ve kilisesine mensup bir Osmanlı tebaası olarak dünyaya gelir. On sekiz yaşındayken Protestan olur, Bursa ve Merzifon'da, ABCFM[1] tarafından idare edilen okullarda vaizlik eğitimi alır. Eğitimini sürdürürken bir yandan da Çanakkale ve Merzifon'da vaazlar verir, fakat derslerini tamamladıktan sonra, ABCFM'den aldığı bir teklif üzerine yayıncılık alanına girer ve bu kuruluşun İstanbul'daki yayınevinde çevirmen olarak çalışmaya başlar. Baptistlerle olan karşılaşma-

1. *American Board of Commissioners for Foreign Missions*: Amerika Birleşik Devlet'nin ilk örgütlü misyonerlik topluluğudur. 1810 yılında kurulmuş olan ABCFM, 1820'de Osmanlı İmparatorluğu'nda din, eğitim ve sosyal hizmet alanlarında faaliyet göstermeye başlar.

sı ona din konusunda yeni bir bakış açısı kazandırır ve American Board'daki Kongregasyoncu iş arkadaşlarının teessüflerine rağmen, Baptist mezhebine geçer. Ardından, Pennsylvania'daki Crozer Koleji'nde yüksek eğitim almak üzere Amerika'ya gider. *Social and Religious Life in the Orient*, yazarın Crozer'dan mezun olduğu 1889 yılında, Philadelphia'da bulunan Wise & Van Horn matbaası tarafından basılmış, bir yıl sonra, American Tract Society [Amerikan Risale Cemiyeti] tarafından da New York'ta yeniden yayımlanmıştır.

Esas olarak genç Amerikalı Hıristiyan okurlar hedef alınarak yazılmış olan *Social and Religious Life in the Orient*, aynı dönemde yayımlanan Ortadoğu'ya ilgili diğer inceleme kitapları –örneğin bu literatürün ilk akla gelen örneklerinden biri olan, Edward William Lane'in *An Account of the Manners and Customs of the Modern Egyptians* [Modern Mısırlıların Örf ve Âdetlerine Bir Bakış] adlı hacimli eseri–[2] gibi, okuyucuya Osmanlı İmparatorluğu ve onun nüfusunu oluşturan çeşitli gruplar hakkında genel bilgiler sunar. Bugünkü Türkiye sınırlarını içine alan bir bölgeyi coğrafyası, tarihi, siyasi yapısı, etnik ve dini kompozisyonu açısından ele alan yazar, tipik bir Oryantalist yaklaşımla, dünyayı "Doğu" ve

2. İlk olarak 1836 yılında yayımlanan *An Account of the Manners and Customs of the Modern Egyptians*, İngiliz bir araştırmacı olan yazarı Edward W. Lane'in (1801-1876) yaşamını konu alan bir çalışmada, "halkın yaşamının en mükemmel şekilde resmedildiği kitap" olarak nitelendirilir. (Stanley Lane-Poole, *Life of Edward William Lane*, Londra, Williams and Norgate, 1877, s. 84) Kitap çok sayıda baskı yapmış, beş kez de düzeltilerle yeniden yayımlanmıştır. Edward Said, *Orientalism*'de Lane'i eleştirirken, yazarın bu kitapla "yalnızca Mısır değil, Şark üzerine yazan ve kafa yoran herkesin başvurmak zorunda olduğu bir otorite haline geldiği" yönündeki gözlemini belirtir. Basmacıyan'ın sonraları kaleme almış olduğu *Social and Religious Life in the Orient*, Said'in değerlendirmesini doğrular niteliktedir. (Edward Said, *Orientalism*, New York, Pantheon, 1978, s. 23)

"Batı" olarak ikiye ayırıp ikincisinin (en azından maddi, teknolojik ve idari anlamda) ilkinden üstün olduğunu öne sürse de, birçok noktada, bu çalışmayı diğerlerinden farklı kılan bir "içeriden bakış" sunar. Basmacıyan, kendi toplumu hakkında, "yerel" bir üslupla, fakat Batı'nın yazınsal geleneği içinden yazar.[3] Basmacıyan'ın üslubundaki duyarlık, içinde doğup yetiştiği Osmanlı kültürü hakkındaki derin bilgisinin yanı sıra, eğitim ve seyahatler aracılığıyla tanışmış olduğu Avrupa ve Amerikan kültürüne olan aşinalığını da yansıtır.

Basmacıyan Türkiye'nin bütün önemli etnik ve dinsel gruplarını ele almış (özellikle, Osmanlı Ermeni cemaati, Ermeni kilisesi, ve Ermeniler arasındaki Protestan hareketinin başlangıcı ile ilgili bölümler çok değerlidir), ancak kitabının büyük bölümünü bölgenin Müslüman sakinlerine ve İslam dinine ayırmıştır. Batılı bir eğitim almış, Hıristiyan inancına sıkı sıkıya bağlı Protestan bir din adamı olmasına karşın, İslam inancı ve kültürünü ele alırken dönemin hâkim Oryantalist temalarını kişisel gözlemleriyle dengeleyerek oldukça nesnel bir dil tutturur. Örneğin,

3. Basmacıyan, bu açıdan, kendisinden yaklaşık otuz yıl önce, Osmanlı İmparatorluğu'nda toplumsal hayatı konu alan *The Sultan and His People* [Sultan ve Tebaası] başlıklı bir kitabı yayımlanmış olan Ermeni yazar Haçadur Vosganyan'ın [Hatchik "Christopher" Oscanyan] izinden gitmektedir (New York: Derby and Jackson, 1857). Vosganyan'ın çalışmasının basılmasının hemen ardından kaleme alınmış bir eleştiri yazısında, yazarın konu üzerindeki hâkimiyetine ve özgün yaklaşımına şu sözlerle dikkat çekilmektedir: "[Vosganyan], Türklerin yaşam biçimi ve alışkanlıkları hakkında, bu ülkeyi ziyaret eden turistler ve bu konuda yazmış olan bütün diğer yazarların aksine, dışarıdan bakan bir barbarın [yabancının] gözüyle değil, içeriden bir bakış ve dille, canlı tasvirlerle dolu, son derece güzel bir değerlendirme sunuyor... Çok az kitapta Türklerin yaşam biçiminin ayrıntıları bu kadar iyi anlatılmıştır; Vosganyan, anlatımı boyunca, kendi halkına duyduğu doğal sempatiyi bir an olsun elden bırakmamış." *Putnam's Monthly: A Magazine of Literature, Science, and Art*, 9, no. 53 (Mayıs 1857): 550.

Müslümanları diğerlerinden ayıran en önemli özelliğin, "takdir-i ilahi" inancı üzerine temellenmiş, insanları miskinliğe teşvik eden ve maddi ilerlemenin önünü tıkayan bir kadercilik olduğu yönündeki genel kanıyı teyit etmekle birlikte [s. 93-94], Müslümanları betimlerken onların kusur olarak görülen özelliklerini değil erdemlerini vurgular. Basmacıyan, ahlaki açıdan üstün, daha esnek ve çalışkan olduğu iddia edilen Batılı figürünün karşısına onun tam tersi özelliklere sahip, zayıf ve yetersiz bir Müslüman tipi koymak yerine, saygılı, güçlü, maneviyatı öne çıkaran bireyler betimler.

> ...Müslümanlar alışverişte, iş münasebetlerinde dürüst, tarla sürerken ve mahsul kaldırırken de son derece gayretlidirler.
>
> Müslüman, ailesine karşı müşfik ve sevgi doludur. Dükkânını kapattıktan sonra mendilini meyveler ve şekerlemelerle doldurur, elleri dolu vaziyette evine, karısının ve çocuklarının yanına döner. Müslümanlar çok temiz insanlardır; şehirlerde sıhhatli topraklar üzerine inşa edilmiş bahçeli evlerde, köylerde ise bol meyve veren güzel ağaçların dibine ve şırıldayan derelerin yanı başına kurdukları evlerde yaşarlar.
>
> Vücut yapıları mükemmeldir; atletiktirler, askerleri cesurdur. Avrupa onların karşısında asırlarca titremiştir. İyi ve nazik komşulardır; milliyet ve inanç ayrımı yapmaksızın komşularına yardım etmek için her zaman hazırdırlar. Misafirperverlikte bütün diğer milletleri geride bırakırlar. Etraflarındaki her şeye çok büyük bir şefkatle yaklaşırlar...

Basmacıyan'ın İslamiyet'e ilişkin eleştirilerinde, birtakım eski, kullanımdan düşmüş terimlerle karşılaşılır; örneğin, günümüzde tarafsız bir yazarın İslam dininden "Mo-

hammedanism" [Muhammedilik] olarak söz etmesi pek olası değildir. Basmacıyan, ayrıca, İslam inancı ve ritüellerini, aradaki farkları yeterince ayrıntılı bir biçimde açıklamaksızın, sık sık Hıristiyanlığa ait öğelerle karşılaştırır. Bu, ilk bakışta derinlikten yoksunmuş gibi gözükse de, on dokuzuncu yüzyıl okurları açısından uygun bir yaklaşımdır. Kuran'dan Muhammedilerin İncili, Cuma gününden de Muhammedilerin Şabat'ı olarak söz etmenin, ya da camilerin iç duvarlarını süsleyen dini hüsnühat levhalarını Amerikan Pazar okullarının duvarlarına asılmış İncil metinleriyle karşılaştırmanın fazlasıyla kolaycı bir tavır olduğu düşünülebilir [s. 129, 131]; ancak bu tür karşılaştırmalar, –çoğunluğunu Amerikalı ve kuşkusuz, taşra kökenli genç Hıristiyanların oluşturduğu– okurlara, onlar için çok muğlak, hatta tamamen yabancı olan bir konuyu kavramalarına yardımcı olabilecek tanıdık bir çerçeve sunmaktadır.

Basmacıyan'ın İslamiyet'e ilişkin değerlendirmesi akademik bir incelik ve ayrıntıdan yoksun olsa da, dönemin Oryantalist edebiyatında sık karşılaşılan birçok önyargıdan uzaktır. Yazar İslam'dan olumsuz bir bakış açısıyla söz etmez; aksine, bu dinin olumlu özelliklerini vurgular. Örneğin, toplumsal konumu, zenginlik düzeyi, etnik aidiyeti ne olursa olsun, bütün Müslümanların Allah karşısında eşit olduğunu söyler. Bu özellik kuramsal bir idealden ibaret olmayıp, camilerde yapılan toplu ibadet sırasında, yazarın da belirttiği gibi "zengin-fakir, beyaz tenli-kara tenli, dost-düşman demeden, mümin kardeşinin yanında" saf tutmasıyla her gün pratiğe dökülen bir anlayıştır [s. 131].

İnsan ister istemez, Basmacıyan'ın İslam'daki ırksal eşitlik kavramının üstünde durmasının, Amerika Birleşik Devletleri'ndeki deneyimlerinden kaynaklanmış olabileceğini

düşünüyor. Bu vurgu, 1800'lerin sonlarında, etnik kimlik ve ten rengine göre kalın çizgilerle tabakalara ayrılmış durumda olan Amerikan toplumuna dair örtük bir eleştiri olarak değerlendirilebilir. Yazar Batı'ya ilişkin diğer eleştirilerini daha açık bir dille ifade eder. Hıristiyanlar arasında çok yaygın olan, İslam'ın çokeşliliğe izin verdiği için şehveti körükleyen ya da yoz bir din olduğu yönündeki kanıyı değerlendirirken, Amerikalılara ve Avrupalılara özgü bir takım alışkanlıkları ve davranış biçimlerini topa tutması özellikle dikkat çekicidir. Basmacıyan'ın kitabı yazarken içinde bulunduğu Oryantalist bağlam göz önünde bulundurulacak olursa, Hıristiyan Batı'yı böyle azarlarcasına eleştirmesi, beklenmedik bir durumdur.

> Pek çoklarının nazarında, Müslümanlık, çokeşliliği tasvip ettiği için basit ve şehvani bir dindir. Fakat bir sormak lazım, bundan otuz sene öncesine kadar Amerika'da kölelik Hıristiyanlığın bir parçası değil miydi? Bugün Hıristiyan Avrupa ve Amerika, İslam dünyasından daha mı az şehvet düşkünüdür? Meyhaneler, tiyatrolar, galip gelene mükafat verilen dövüş müsabakaları, kumar, düellolar ve intiharlar, Müslüman dünyasının değil Hıristiyan dünyasının bağrında hayat bulmaktadır. Kilisenin mümtaz papazlarından biri (geçenlerde yapılan bir boks müsabakasına atıfla) insanları itidale davet ettiği heyecan verici konuşmasında, "Hiçbir iffetli kadın, şu bir haftadır çıkan günlük gazeteleri yüzü kızarmadan okuyamamıştır" demişti. Fakat zerre kadar insafı olan bir kimse bu iptilaların Hıristiyanlığın meyvesi olduğunu düşünebilir mi? Hâşâ! [s. 165-166]

Basmacıyan, *Şark'ta Toplumsal ve Dinsel Hayat*'ın başka bölümlerinde de Batılıların çifte standartlarına dikkat çe-

ker ve İslam'la ilgili yanlış kanıları sorgular. Hatta, Hıristiyan Batı'nın bazı noktalarda Müslümanlardan örnek alması gerektiğini belirtir. Örneğin, kitabın bir yerinde, Müslümanların dindarlıklarını ve ibadet sırasında gösterdikleri dikkat ve özeni övdükten sonra, açıkça, "Biz Hıristiyanların onlardan öğreneceği çok şey (var)" der [s. 131].

Doğu-Batı, İslamiyet-Hıristiyanlık, Türkiye'deki çoban-Amerika'daki çoban... Bütün bunları birer "tezat" olarak görebilir miyiz? Belirli noktalarda, belki. Ancak, Krikor Hagop Basmacıyan'ın *Şark'ta Toplumsal ve Dinsel Hayat*'ının da gösterdiği gibi, farklılıkların keşfi insanları düşünmeye, kendini daha iyi tanımaya sevk edebilir, bireysel gelişime katkıda bulunabilir. Yazar, bu kitabı okuyan Hıristiyanların, kendilerinkinden farklı bir kültür ve dinde yeri olan konukseverlik, içtenlik, sevecenlik ve eşitlik gibi değerleri tanıyıp takdir etmelerini umar. Basmacıyan'ın çalışması bu yönüyle günümüzde de yüz yıl önce olduğu kadar anlamlı ve önemlidir. Yazarın sunduğu ipuçları değerini bugün hâlâ koruyor ve bunların izini sürmenin bize kazandıracağı bir şeyler olduğu görülüyor.

Brian D. Johnson*
İstanbul, Ocak 2005

* Brian D. Johnson, Ortadoğu tarihi alanında uzmanlaşmış ve Osmanlı nümizmatiği konulu teziyle 1999'da Washington Üniversitesi'nden doktora derecesi almıştır.

Krikor Hagop Basmacıyan, eşi Antaram Hanım,
çocukları Mary (Maryam) ve Edward (Yetvart)

Önsöz

Şark! Ne sihirli bir kelime! Bize atalarımızın cennet ülkesini hatırlatıyor... Kudretli krallıkların yükselişine ve çöküşüne, sanat ve bilimin gelişmesine ve zayıflamasına, meşhur şehirlerin kuruluşuna ve yıkılışına, putperest kralların iktidar olup devrilişine, Hıristiyan imparatorların parlayıp sönüşüne, sultanların karşı konulmaz bir kudretle hüküm sürmesine sahne olmuş topraklar...

Şark! Göğü ne kadar temiz ve mavi, toprakları ne kadar güzeldir! Yukarıda, gök kubbe, güneş, ay ve yıldızlar eşi bulunmaz bir ihtişamla parıldarken, aşağıda tabiat harikaları serilidir: asil dağlar, zengin pınarlar, zarif tepeler, kıvrılan dereler, pırıl pırıl denizler, billur göller, şirin vadiler, mis kokulu çiçekler ve her daim yeşil yaylalar.

Şark kelimesi, bize bunlardan öte, kendisinin kaynaklık ettiği medeniyetin artık Batı'dan Doğu'ya doğru akmakta olduğunu da hatırlatır. Üzerinde havarilerin yaşamış olduğu topraklar, günümüzde misyonerler için bir yuva olmuştur; bir zamanlar Doğulu Hıristiyan öğretmenlerin oturduğu koltuklarda şimdi Batılı Hıristiyan profesörler oturmaktadır.

Doğu'nun haritası, yaşadığımız asır içinde mühim değişikliklere uğramıştır. Birçok bakımdan, Haç ile Hilal arasındaki çatışma hiçbir zaman şimdiki kadar büyük olmamıştır. Bugün durum ne kadar vahim, "Şark Meselesi"nin akıbeti ne kadar muğlak olursa olsun, dünya tarihinin billurlaştığı bu antik merkez itibarını tekrar kazanacak ve Batı'nın büyük milletleriyle kafa kafaya yarışacaktır.

19. asırla beraber Doğu'da hakiki manada yeni bir devir başladı. İstanbul'un kapıları, medeni dünyaya ardına kadar açıldı. Doğu, Batı'yla temasa geçti. Eski Dünya, Yeni Dünya'ya artık eskiden olduğu kadar uzak değil. Philadelphia'dan yola çıkan biri, Paris ve Edirne'de verilecek kısa molaların ardından, iki hafta içinde Boğaziçi'nin o tablo gibi sahillerine vasıl olabilir. Dolayısıyla, İstanbul'a her sene artan sayıda Batılı ziyaretçinin gelmesi; krallar, imparatorlar, prensler, nazırlar, ilahiyatçılar, tarihçiler, diplomatlar, şairler, âlimler, gazeteciler ve muhabirler de dahil olmak üzere, kılı kırk yaran asri kinikten basit Hıristiyan köylüye kadar her çeşit Batılının bu şehre akın etmesi hiç de şaşırtıcı bir şey değildir. Niçin olsun ki? Dünyada daha cazip bir yer var mıdır? Bir Hıristiyan için, Kurtarıcı'nın doğduğu, yaşadığı ve çarmıha gerildiği, insanı yüce hislerle dolduran bu topraklardan daha fazla görmek istenecek bir yer olabilir mi?

İlk baskıda da temas edilmiş olduğu gibi, elinizdeki eser bir seyahatname yahut günlük değildir. Bu kitap, şahsi tecrübeler ışığında, itinalı bir çalışma ile kaleme alınmıştır. Edebi manada büyük bir kıymet taşımasa da, bu hususta kalın kitaplar okumaya sabrı kifayet etmeyen genç Hıristiyanlar bu kitaptan istifade edebilir. Kitabın her sınıftan okuyucu için anlaşılır, faydalı ve cazip olabilmesi için, ele alınan hususlar ve kullanılan resimlerin bol ve muhtelif olmasına gayret edilmiş, üsluba itina gösterilmiştir.

Mazide iyiliğini görmüş olduğum ve gelecekte müşterek bir Hıristiyanlık hissiyatı zemininde takdirini kazanabileceğim herkese en derin teşekkürlerimi arz ederim. Bu kimselerin hatırası gönlümden hiç silinmeyecek, hem burada, Amerika'da, hem de Büyük Atlantik'in ötesinde benim için her zaman ilham kaynağı olacaktır.

Bu vesileyle, kitapta kullandığımız birçok resim için Philadelphia'da bulunan Amerikan Baptist Yayın Cemiyeti ile Hubbard kardeşlere; neşretmiş oldukları *Diversions of a Diplomat in Turkey** adlı kıymetli kitaptan aldığımız on beş gravür için de New York'taki C. L. Webster & Co. Şirketi'ne müteşekkir olduğumu ifade etmek isterim.

American Tract Society [Amerikan Risale Cemiyeti], kitabın neşredilmesinde büyük kolaylıklar sağladı; gösterdikleri nezaket ve yardımları için onlara da çok şey borçluyum.

Gelecekteki faaliyetlerime gelince; Tanrı'nın beni yavaş yavaş ama mutlak surette memlekete dönüş yoluma doğru sevk ettiğine inanmak için kuvvetli sebeplerim var. Orada, Tanrı'nın inayetiyle, kendimi Protestanlık ve eğitimle alakalı faaliyetlere vakfedebileceğimi, Doğu'nun ellerini büyük bir şevkle Batı'ya doğru uzatmasına sebep olan bu ihtiyaca dönük olarak çalışabileceğimi ümit ediyorum.

Krikor Hagop Basmacıyan
Philadelphia, Ağustos 1890

* Samuel Sullivan Cox, *Diversions of a Diplomat in Turkey* [Bir Diplomatın Türkiye'deki Gezileri]. New York: Charles L. Webster & Co., 1887 (bkz. Bölüm IX, not 1). [ç.n.]

I.

Hayat Hikâyem

"Yunanlılara ve barbarlara, âlimlere ve cahillere borçluyum."
Pavlus[1]

Çocukluk Seneleri ve Tahsil

1853 senesinin haziran ayında, Türkiye'nin Avrupa'daki topraklarında yer alan Edirne'de doğdum ve ilk tahsilimi bu şehirde aldım. Altı yaşımdayken annem ve babam beni Milli Mektep'e[2] yolladı. Yaz tatilimiz yoktu. Bütün talebeler gibi ben de her öğleden sonra mecburi olarak birkaç saat yere yatıp uyurdum; o zamanın âdeti böyleydi. Öğretmen, elinde sopasıyla aramızda dolaşır, bizi uyumaya zorlardı. Okulu bitirdiğimde on dört yaşımdaydım.

Okulda, okuyup yazmayı, Ermeni dilini ve dört işlemi öğrendim. Babam, en küçük oğlu olduğum için, benim daha iyi bir tahsil görmemi çok istiyordu. Bu sebeple, Türkçeyi ve bu lisanda okuyup yazmayı öğrenmem için beni bir Türk hocaya verdi. Babam beni bir kunduracının yanında işe soktuğunda ise on altı yaşındaydım. Birkaç sene sonra sıhhatim bozulduğu için iş değiştirmek mecburiyetinde kaldım ve çanak çömlek satmaya başladım.

Din Değiştirme ve Eziyetler

Şehirdeki Protestan vaizi dinlemeye ilk gittiğimde yaşım on sekizdi. Şehirde sadece bir tane Ermeni Protestan kilisesi bulunuyordu. Kilisenin papazı yoktu; bu vazifeyi Yahudiler

arasında misyonerlik yapan Muhterem Rosenberg yerine getiriyordu. Misyonerin vaazından çok etkilenmiştim. Okunan dualar ve şarkılar bende derin bir etki bırakmıştı; ayini çok beğenmiş, kiliseden çok memnun bir şekilde ayrılmıştım. Her pazar, Ermeni kilisesindeki ayine iştirak ettikten sonra Protestan kilisesine gidiyordum. Babam dindar bir adamdı ve son derece mutaassıptı. Bir gün beni yanına çağırdı:

"Oğlum, Protestan kilisesine gittiğini söylüyorlar, doğru mu bu?"

"Evet baba," dedim, "ama Protestan olmayacağım; sadece iyi bir Hıristiyan genci olmaya çalışıyorum."

"Olmaz," dedi, "Ben Ermeni kilisesinin bağrında doğdum, yetmiş sene boyunca onun bağrında yaşadım ve onun kucağında da öleceğim. Evimde iki ayrı din olmasına göz yumamam. Eğer Protestan kilisesine gideceksen bir daha bu eve gelme."

Birkaç gün sonra, babam, beni Protestan kilisesine gitmemeye ikna etmesi için eve bir Ermeni papaz getirdi. Konuşma esnasında sorduğum sualler sebebiyle telaşlanan papaz, kelimelerin üzerine basa basa babama şöyle dedi:

"Bay Hagop Basmacıyan, oğlunuz tehlikeli yolda. O bir Protestan olmuş, ve ayakları öyle bir lanetlenmiş ki, yürüdüğü yerde ot bile bitmez. Yanınızda kalmasına müsaade ederseniz, eviniz de, iş hayatınız da mahvolur."

Bu sözlerin manasını ilk anda telakki edememiştim. Ertesi akşam eve gittiğimde yaşlı annemi ve en büyük ağabeyimin karısını büyük bir keder içinde buldum. İkisi de gözyaşlarına boğulmuştu. "Neyiniz var?" diye sordum.

Annem, hayatım boyunca unutamayacağım bir ses tonuyla şöyle dedi: "Protestan olduğun için baban senin bu evde bulunmana tahammül edemiyor, evden hemen ayrılman lazım."

Annemin sözlerinin bana verdiği kederi hangi kalem tasvir edebilir? O yaşta baba ocağını terk etmem, hayatımın mahvolması demekti. Şehirde pek çok tanıdığım ve akrabam vardı ama kim babasının evden kovduğu genç bir adamı evine kabul ederdi ki? Babamın bu sert tavrı, kaldıramayacağım kadar ağırdı. Göz pınarlarıma dolan yaşlar, gözlerimi silmeme fırsat bırakmadan boşalıverdi. Tarifsiz bir kedere boğulmuştum ama Tanrı'nın merhameti benimleydi. Bana o anımda yardımcı oldu. Annemin titreyen elini aldım, gözyaşlarımla ıslattım, öptüm ve ona şöyle dedim: "Annem, benim canım annem, oğlun için ağlama. Benim içimde İsa aşkı var. O beni dünyada karşılaştığım ve karşılaşacağım her nevi meşakkate karşı himaye edecektir. Ben O'na aidim, O da bana. Kendini benim için kurban eden İsa yolunda her şeyimi feda etmek istiyorum ve buna her şeyimle hazırım. Ah annem, canım annem, hoşça kal, hoşça kal. Tanrı seninle ve benimle olsun."

Evden ayrıldım. Genç yanaklarımdan süzülen gözyaşları, ilahi minnet ve sevinçle akan gözyaşlarıma karışıyordu. Bana, attığım bu adımdan sonra karşılaştığım yoldan çıkarıcı fikirlere ve büyük eziyetlere direnme gücü veren Hz. İsa'ya şükürler olsun! Baskılar şevkimi arttırmış, imanımı kuvvetlendirmişti. "Asırlık Kaya"nın üzerindeki bir kaya kadar sağlamdım.[3]

Evden ayrıldığımda nereye gideceğimi bilmiyordum. Pazar sokağında birader Hacı Hagop Börekciyan'a rastladım; içinde bulunduğum vaziyeti anladı ve bana nereye gittiğimi sordu. Ona olan biteni anlattım ve o gece başımı sokacak bir yerim olmadığını söyledim. Kendisi, büyük bir nezaket göstererek beni evine davet etti, cesaret verici sözler ve dualarla gözyaşlarımı dindirdi.

O günlerde sık sık söylediğim Türkçe bir ilahi vardı:[4]

Gideceğim yolu göremiyorum,
Karanlık ve esrarlı.
Düz ve kolay bir yol mudur bu,
Yoksa haşin ve dağlık mı?
Ama Rabbim ve Kurtarıcımın bilmesi,
Zaten kâfi değil mi?

Bu nasıl bir su olacaktır?
Mara[5] gibi acı mıdır?
Sevinçle içeceğim bu sudan,
Çünkü bu suyu veren sensin, Rab
Rabbimin ve Kurtarıcımın bilmesi
Zaten kâfi değil mi?

Bilmiyorum Efendim, bu nasıl bir şeydir
Sen hepsine kadirsin,
Çünkü sevginin kaynağından
Hediyelerin bahşedilir bana.
Rabbimin ve Kurtarıcımın bilmesi
Zaten kâfi değil mi?

Babam iyi bir adamdı; şiddetli eziyetlere maruz kaldığım zamanlarda bile, kendisine olan hürmetimi bir an olsun elden bırakmadım. O, tamamen, Tanrı'nın temsilcisi olarak gördüğü papazın etkisi altındaydı. Bana yönelik tavrında şahsi vicdanı bakımından en ufak bir tutarsızlık yoktu.

Aydın bir insan olan amcam, birkaç hafta sonra, eve dönmem için babamla konuştu. Babam, amcamın ikna gayretleri ve bir baba olarak evlat sevgisinin taassubuna galip gelmesi neticesinde beni eve davet etti ve hayatının sonuna kadar bana gayet müşfik davrandı. 1873'ün ağustos ayında vefat etti.

Kongregasyon Kilisesi'yle[6] temasa geçtim ve papaz olmak istediğimi bildirdim. İsteğimi kabul eden kilise, American Board[7] misyonerlerine, beni okullarına kabul etmeleri için teklifte bulundu.

Bursa'daki Misyoner Okulu

1873'ün sonlarında Bursa'ya gidip hazırlık sınıfına devam ettim ve on bir ay sonra eve geri döndüm. Bursa İstanbul'un 60 mil [96 km.] kadar güneyinde, 7.000 ft'i [2.134 m.] aşan yüksekliğiyle göklere doğru uzanan Olympus Dağı'nın [Uludağ] eteklerinde kurulmuştur. Dağın zirvesi sene boyunca karla kaplıdır. Yazın insanlar, dondurma ve şerbetlerde kullanmak üzere at ve eşek sırtında zirveden kar taşır. Bursa'nın, Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk başşehri olması ve ilk sultanlar tarafından inşa ettirilmiş türbeler ve başka görülmeye değer eserler barındırması sebebiyle, İstanbul'u ziyaret eden pek çok mühim kimse birkaç saat yahut birkaç gün geçirmek üzere bu tarihi şehre de uğrar.

Bursa, İstanbul'dan sonra Türkiye'nin en büyük, en güzel ve en temiz şehirlerinden biridir. Büyük kısmı taş döşenmiş olan sokakların kenarlarında dar kaldırımlar da vardır. Şehirden birkaç kilometre ötedeki soğuk ve sıcak tabii memba suları muhteşemdir ve memleketin her tarafından pek çok insan sıhhatlerine kavuşmak için bu sulardan faydalanmaya gelir. Şehrin nüfusu yaklaşık olarak 100.000'dir. Pek çok caminin yanı sıra Rum ve Ermeni kiliseleri de barındıran şehirde Protestanların bir kilisesi, bir de yetimhanesi bulunmaktadır. Bursa çeşitli ipek mamulleriyle ve havlularıyla meşhurdur.

Bursa'da geçirdiğim on bir aydan sonra evimi ziyaret ettim. American Board'a bağlı misyonerlerin denetimindeki

ruhban okulunda verilen ilahiyat derslerine iştirak etmek üzere Karadeniz'i geçip Asya Türkiyesi'ndeki Merzifon'a gittiğimde, sene 1874'tü. Okulda, iki kısımdan (fen ve ilahiyat) oluşan dört senelik bir müfredat uygulanıyordu.[8] 1876'da fen şubesindeki tahsilimi tamamladım. Din okulu, en iyi kendilerinin bilebileceği sebeplerle, ilahiyat bölümünü iki seneliğine kapattı. Fen bölümüne öğretmen olarak tayin edildim ve orada sekiz ay kaldım. Dönem sonunda eve döndüm ve 3 Mart 1879'da, Avrupa Türkiyesi'nde bulunan Rodosto [Tekirdağ] şehrinde, Antaram Bedros Vurtutyan Hanım'la evlendim. Eşim Basmacıyan Hanım Merzifon'daki kız okulunun mezunlarındandır.

Çanakkale'de İlk Vaaz

Evlendikten sonra Çanakkale'ye gittik; orada bir seneden fazla bir müddet İncil'i ve Hıristiyanlığı vaaz etmek için gayret gösterdim. Çanakkale'nin nüfusu yaklaşık 10.000'dir. Çok mühim bir konuma sahiptir. Burası Avrupa'yla Asya'yı ayıran denizin bir kolu olan, eski Hellespont'tur.[9] Xerxes'in bir milyon askerinin geçişini sağlamak için üzerinde gemilerden bir köprü oluşturduğu boğaz, Hellespont'tur; kıyının tepesinden bu gemilere bakan Xerxes, yüz sene sonra bu büyük ordudan hiç kimsenin sağ kalmayacağını düşünerek ağlamıştır.[10] Bazı noktalarda yarım milden daha dar olan boğaz, Krupp toplarıyla[11] donatılmış çok kuvvetli istihkâmlara sahiptir.

Çanakkale'de, evlerinde bir araya gelip ibadet eden Protestan Ermenilerle tanıştık. Tekirdağ'daki Ermeni Protestan Kilisesi, vaaz vermeleri için zaman zaman din görevlilerinden bazılarını buraya gönderiyordu. Biz Çanakkale'ye gitme-

den evvel, orada bulunan kardeşlerimiz bizim için bir ev kiralamıştı; bu evin geniş bir odasını ibadet için ayırdık. İsa'nın inayetiyle, her hafta pek çok insan vaazı dinlemeye geldi. Gelenler arasında Müslüman erkeklerin ve beyaz dantel peçeleriyle Müslüman kadınların da bulunması çok dikkatimizi çekti.[12]

Zulüm

Gayretlerimizde gösterdiğimiz muvaffakiyetle çileden çıkan bazı mutaassıp komşularımız, bize çok büyük eziyet verdiler. Şatafat ve teşrifattan uzak olduğu için dua toplantılarımızla alay ettiler; evi terk etmediğimiz takdirde bize zarar vereceklerini söyleyerek bizi tehdit ettiler. Bir gece dua toplantısında Kitab-ı Mukaddes'i okuduğum esnada, cam kırıldı ve büyük bir taş ayaklarımın dibine düştü; kimseye bir zarar gelmedi. Mutaassıp komşularımız birkaç ay boyunca bizi taşlamaya devam ettiler. Biz de mecburen, emniyetimiz için, her akşam güneş battıktan sonra pencerelerimizin kepenklerini kapatmaya başladık.

Aziz Gregor günü,[13] evin önünde, orayı terk etmediğimiz takdirde Protestanların kanını akıtacaklarını söyleyen bir güruh toplandı. Bereket versin ki bu durumdan önceden haberim olmuştu. Eşimi bir din kardeşimin evine göndermiş, sonra da meseleyi anlatmak için, Çanakkale İngiliz konsolosu, muhterem dostumuz Bay Melling'e gitmiştim. Bay Melling de komutana haber gönderip ondan bizi o gece muhafaza edeceğine dair söz almıştı.[14] Kilisemize mensup bazı kardeşlerimiz yanımda kalmak için evime gelmişti.

Akşamüzeri saat altı sularında evimizin etrafında büyük bir izdiham oluştu. Erkeklerin haykırışları, kadınların bağı-

rışları, çocukların çığlıkları ve evimize atılan sayısız taş, içimize tasavvur edilemeyecek kadar büyük bir dehşet saldı.

Askerler vaktinde gelmedi; vahşi güruh karşısında tamamen savunmasız vaziyetteydik. Kardeşlerime şöyle dedim: "Gelin, bizi himaye etmesi için Tanrı'ya dua edelim." Hepimiz dizlerimizin üzerine çöktük; bizi kötülükten uzak tutması, bize zulmedenlere merhamet vermesi ve onların kalplerini yumuşatması için Tanrı'ya dua ettik. İçten dualarımızın ardından, askerlerin gelişini işittik. Güruh dağıldı. İsa'ya şükürler olsun ki kurtulmuştuk!

Bay Melling davamızda bizi hükümete karşı müdafaa etti. Yaşadığımız bu hadisede kendisi ve ailesinin bana ve eşime göstermiş olduğu iyiliği ve misafirperverliği hiçbir zaman unutmayacağız.

Çanakkale'de on dört ay kadar kaldık; sonra, dini tahsilimi tamamlamak üzere Merzifon'a gitmek için hazırlıklara başladım. Verdiğim hizmet, Tanrı'nın inayetiyle, sadece din adamları için değil şehirdeki tüm cemaatler için oldukça faydalı olmuştu; Protestanların da, sayıları çok az da olsa, onlar gibi İsa'ya kendi vicdanlarının emri doğrultusunda ibadet etmeye hakları olduğunu öğrenmişlerdi. Merzifon'a gidişimizin ardından din görevlileri Tekirdağ'daki kilisenin himayesinde bir kilise kurdular. Bugün, kardeşlerimizin ibadet için küçük bir şapeli, çocuklar için de bir okulu bulunuyor.

Veda

Eşim ve ben oradan ayrılırken kardeşlerimiz çok üzüldüler. Seyahatimizin iyi geçmesi ve din okulunda muvaffak olmamız için dua ettiler; pek çoğu, küçük teknelerle, limanda demir atmış olan vapura kadar bize refakat etti. Her birine

mukaddes öpücük verip onları İyi Çoban'ın himayesine emanet ettik,[15] ve gözyaşları içinde yanlarından ayrıldık. Vapur, Çanakkale'nin dolambaçlı boğazında, kıpırtısız bir deniz üzerinde yol almaya başladı. Son bir kez şehre bakarken İsa Mesih'in faaliyetimiz sırasında bize sunduğu merhameti ve inayeti hatırlıyorduk; şehir görüş sahamızdan çıkana kadar kardeşlerimize ve Bay Melling'in asil ailesine mendillerimizi salladık. Marmara Denizi'ndeydik. On iki saat süren bir seyahatin ardından başkent İstanbul'a vardık. Orada dostlarımızı ziyaret ettikten sonra, uzun ve yorucu olacak Merzifon seyahati için hazırlanmaya başladık.

Merzifon'a İkinci Seyahat

1880 senesinin şubat ayının sonunda İstanbul'dan Samsun'a doğru yola koyulduk. Bir kez daha Karadeniz'i kat etmemiz gerekiyordu. İki gün sonra Karadeniz'in mühim şehirlerinden biri olan Samsun'a vardık. Samsun'la Merzifon arasındaki mesafe yaklaşık 50 mildir [80 km]. Hemen yola çıkmamız mümkün olmadı. Kervanı beklemek mecburiyetindeydik. Seyahat etmek Amerika'da bir zevktir, Türkiye'de ise zevkten başka her şeydir. Samsun'dan Merzifon'a demiryolu yoktu. Demiryolları yerine, hırçın atlar, inatçı katırlar, sabırlı eşekler ve ağır develer vardı. Samsun'da on gün kadar kalmamız gerekti. Merzifon'daki American Board misyonerlerinden, eski dostlarımız Bay ve Bayan Leonard[16] kış aylarını Samsun'da geçiriyorlardı. Amerika'ya dönme hazırlığı içindeydiler. Bu on gün yanlarında geçirmemiz için bizi samimiyetle evlerine davet etmiş olmasalardı sefil olacaktık, çünkü şehirde rahat edebileceğimiz bir pansiyon yahut misafirhane yoktu. Bay ve Bayan Leonard'ın göster-

miş olduğu nezaket ve misafirperverliği hep hatırlayacağız.

Onuncu gün, dostlarımızın konforlu evinden ayrıldık ve katırların üstündeki yerimizi aldık. Aşmamız gereken dağların tepeleri gibi, altımızdaki toprak da karla kaplanmıştı.

Bizimle birlikte iki din okulu talebesi ve bazı diğer yolcular bulunuyordu; kervanda pirinç, tuz, buğday ve ticari mal yüklü yüze yakın deve, at, katır ve eşek vardı.

Merzifon'a olan 50 millik mesafeyi kat etmek yedi günümüzü aldı. İnatçı katırların bizi kaç kez sırtlarından attığını hatırlamıyorum; bereket versin ki ciddi bir yara almadık.

Yanımızdaki erzak seyahatimizin altıncı gününde tükendi. Yedinci gün, aç bilaç şehre girdik.

Hanlar

İstanbul'da, Edirne'de, İzmir'de ve Türkiye'nin diğer büyük şehirlerinde yolcuların kalabilecekleri iyi oteller mevcuttur ama küçük şehir ve kasabaların çok azında otel bulunur. Samsun'la Merzifon arasında pek çok han vardır; medeni olsun, gayri medeni olsun, her yolcu geceyi bu hanlarda geçirmeye mecburdur. Hanlar oldukça sefil vaziyettedir; pis, karanlık ve aşırı derecede tozludurlar. Kadınlar için ayrı binalar bulunmaz. Misyonerler seyahat ederken, araya perde çekerek mekânı ihtiyaç duydukları sayıda odaya ayırırlar.

Bir gece kaldığımız bir handa, pek çok katır ve eşek vardı. Kışın hanlarda sefalet diz boyudur. Pencerelerde cam yerine kâğıt vardır. Geceleri yolcuların kimileri uyur, kimileri sigarasını tüttürür, kahve içer, bağırır, ağız dalaşına girer, birbirlerine küfrederler. Herkes, diğer yolcuları düşünmeden, canının istediği gibi hareket eder.

Merzifon

Merzifon'a ulaşıp arkadaşlarımızın yüzünü gördüğümüzde ne kadar da mesut ve memnunduk! Bu tehlikeli seyahat boyunca bizi himaye eden Tanrı'ya şükrediyorduk.

Merzifon'da iki sene üç ay kaldık. Bu müddet zarfında hakikaten mesuttuk. 1882 senesinin 3 Mart'ında, İsa bize güzel bir erkek evlat verdiğinde, saadetimiz daha da artmıştı. Fakat James'in [Hagop] bu dünyadaki hayatı çok kısa sürdü. Oğlumuz sadece sekiz ay yaşadı ve 17 Eylül 1882'de öldü. Kederimiz çok büyüktü. Misyonerler, onların eşleri, misyon okulundaki kadın öğretmenler ve bütün talebeler çok büyük bir şefkatle bize yardımcı olmaya, kederli kalplerimizi teselli etmeye çalıştılar. Ama ruhlarımız için en büyük teselli yukarıdan geldi. Davut Peygamber gibi, itimadımız tamdı; "O bize geri gelmeyecek fakat biz ona gideceğiz" diyebiliyorduk. Okuldan 5 Mayıs 1882'de mezun oldum.

Merzifon'daki Amerikan Protestan kilisesinden orada papazlık yapmam için teklif aldım. Aynı zamanda İstanbul'daki misyonerlerden de bir telgraf geldi – beni tekrar İstanbul'a davet ediyorlardı. Bunun üzerine kilisenin teklifini geri çevirdim.

Okullara bağlı çok sayıda misyonerin bulunduğu Merzifon, en mühim misyoner merkezlerinden biridir. Yeni bir müessese olan Anadolu Koleji'nde pek çok Ermeni ve Rum genci tahsil görmektedir. Şehrin nüfusu 15.000 civarındadır; çoğunluğu Müslümanlar oluşturur. Ermenilerin burada bir okulu, bir de kilisesi vardır. Merzifon'daki Protestan Ermeniler, kısa bir müddet sonra, en büyük Protestan kilisesine sahip olacaklar. Halihazırda görev yapmakta olan papaz Muhterem Filyan, Chicago İlahiyat Okulu mezunu, çok nazik ve başarılı bir beyefendidir. Yaklaşık iki sene evvel, git-

Merzifon Anadolu Koleji

American Board Kütüphanesi

tikçe büyüyen cemaatin ihtiyacına cevap verebilecek daha büyük bir kilisenin inşa edilmesi için bir fon oluşturmak üzere Amerika Birleşik Devletleri'ne geldi. Tanrı onun gayretlerini takdis etti ve bu iş için 10.000 dolar toplandı. Merzifon'daki Protestan cemaati, erkek ve kız çocukların tahsil görebildiği özel okullara sahiptir.

Bu şehirde yaklaşık olarak altı sene geçirdim. Hayatımın tomurcuklanıp çiçeklendiği yer Merzifon'dur. Papazlık için ilk tahsilimi orada, Amerikalı ve Ermeni Gamalyel'lerin[17] yanında aldım. Protestan kilisesinin şefkat ve hürmetine orada mazhar olduk. Amerika'da bana çok faydası dokunan İngilizceyi orada öğrenmeye başladım. Kalbim Merzifon İlahiyat Okulu'nun öğretmenlerine karşı büyük bir hürmet ve minnetle doludur. Tanrı'ya, bu okulu ve misyonerlerin Kurtarıcımızı adına sarf ettikleri gayretleri takdis etmesi için dua ediyorum.

Merzifon'a Veda

Sonunda İstanbul'a hareket saatimiz gelmişti. 1883 senesinin mart ayının güzel bir günüydü. Beraberimizde ilahiyat okulu profesörü Dr. Herrick[18] ve İstanbul'a gidecek olan pek çok talebe vardı. Âdet olduğu üzere, pek çok kişi –misyonerler, ruhban okulundan kız talebeler, erkek ve kız kardeşlerimiz– bize şehir dışına kadar refakat etti. Veda oldukça etkileyiciydi. Birçok kardeşimizin gözlerinde yaşlar gördüm. Büyük bir ağacın altında okunan kısa ama hiç unutmayacağımız bir duanın ardından kardeşlerimizin ellerini sıkmaya başladık, sonra katırlarımıza bindik, veda etmek üzere dostlarımızın yüzüne son bir kez baktık ve yola çıktık. Hava güzel olduğundan Samsun'a üç günde vardık, oradan bir Avus-

turya vapuruna bindik ve iki gün sonra Boğaziçi'nin büyüleyici sahillerini gördük.

Memleketten Davet

İstanbul'dayken Edirne'den bir davet aldım ve bu davete icabet ettim. Kilise Edirne'ye dönmemize çok memnun olmuş, bizi büyük bir samimiyetle karşılamıştı. Çalışmaya koyuldum; Tanrı bana çok yardım etti. Evimiz, her pazar günü, çoğunluğunu ecnebilerin teşkil ettiği kalabalıklarla doluyordu. Hizmet verdiğim süre boyunca tüm kardeşlerim bana çok nazik davrandılar ve çok yardımcı oldular. Kilisenin diyakozu olan ve bana ve aileme karşı büyük bir sevgi ve yakınlık gösteren Haçadur Kuruyan Efendi, sağ kolum oldu.

Edirne'de bir buçuk sene devam eden başarılı bir hizmet döneminden sonra, misyonerlerden bir davet mektubu aldım – İstanbul'a gidip misyoner gazetesi *Avedaper*'i[19] tercüme etme işini üstlenmemi istiyorlardı. Başlangıçta teklifi reddettim ama sonunda kabul ettim. Edirne'deki kardeşlerim, gazeteye katkıda bulunmakla daha faydalı olabileceğimi göz önünde bulundurarak, istemeyerek de olsa istifamı kabul ettiler. Edirne'de vazifeli olduğum sırada Tanrı bize bir kız evlat verdi: 1 Mayıs 1883'te Mary doğdu. Edirne'den ayrılışıma geçmeden evvel bu şehir hakkında birkaç şey söylemek isterim.

Edirne

Çok verimli bir ovada, Meriç, Arda ve Tunca nehirlerinin birleştiği yerde bulunan Edirne, İstanbul'un fethine kadar Osmanlı İmparatorluğu'nun payitahtı olmuştur (MS

Ավետարեր

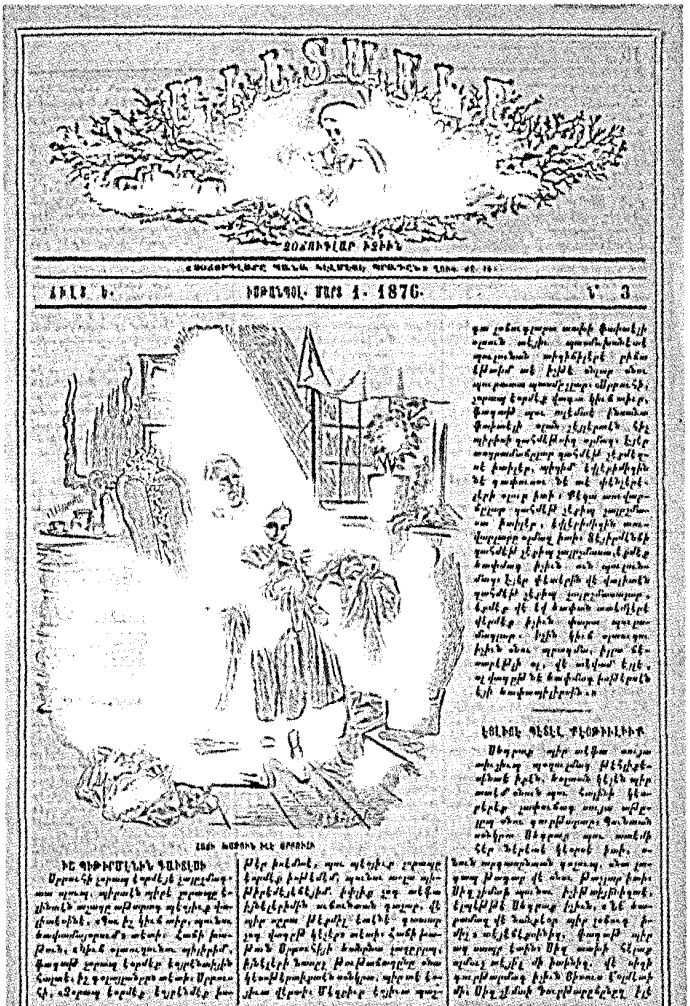
Թ. ԱՄԱԿԱՆ ԵՐԲ.

ԿՐՕՆԱԿԱՆ, ԱՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ, ԸՆՏԱՆԵԿԱՆ ԵՒ ՔԱՂ[illegible]

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՏՊԱՐԱՆ ՎԱՂԱՐՇ 9 1879

American Board Kütüphanesi

Haftalık "Dini, Eğitsel, Ailevi ve Siyasi" *Avedaper* (Müjdeci) gazetesinin 9 Aralık 1879 tarihli sayısı

American Board Kütüphanesi

Ermeni Harfli Türkçe aylık *Avedaper Çocuklar İçün* gazetesinin 1 Mart 1876 tarihli sayısı

1361-1453 arası). Şehrin nüfusu yaklaşık olarak 100.000'dir. Çoğunluğu Türkler, Ermeniler, Rumlar, Bulgarlar ve Yahudiler oluşturur. Çok sayıda Avrupalının da yaşamakta olduğu şehirde, Avrupa'nın bütün büyük devletlerinin konsolosları yahut temsilcileri, ayrıca Rum Başpiskoposluğu ile Ermeni ve Bulgar Piskoposluğu makamları da bulunmaktadır. Edirne'de çok güzel mekânlar vardır. Sahip olduğu güzel konum, verimli topraklar ve nehirlerin yanı sıra şehri İstanbul ve Avrupa'ya bağlayan demiryolları göz önünde bulundurulduğunda, ticaretin oldukça zayıf olduğu söylenebilir. Arkadaşlarım, mektuplarında şehirdeki ticari hayatın içler acısı bir halde olduğundan bahsediyorlar.

Şehir mükemmel üzüm bağlarıyla çevrilidir. Şarabıyla meşhur olan Edirne'de her nevi üzümün en iyisi bulunur. 25 sent karşılığında, Kaliforniya'da yetiştirilenlerin dengi olan güzel beyaz üzümlerden 15 libre [6,8 kg] alabilirsiniz. Bütün sebze ve meyveler, her sınıftan insanın satın alabileceği kadar ucuzdur. Şehirde ipek, yün ve pamuk imalathaneleri bulunur. Edirne'nin peyniri çok meşhurdur ve Türk İmparatorluğu'ndaki en iyi peynirdir.

Romalılar tarafından kurulmuş olan Edirne'ye, Adrianopolis, yani "Adrian'ın şehri" ismi verilmiştir. Şehir İstanbul'un 130 mil [208 km.] kuzeybatısındadır. Şehrin en mühim binaları, hamamlar, kapalı çarşı, camiler, eski harem dairesi, askeri okul, şehre yaklaşık bir buçuk mil mesafede bulunan kışlalar ve nehirlerin üzerindeki taş köprüleridir. Buradaki bazı camiler İstanbul'daki camilerden daha eskidir. Edirne'nin gurur kaynağı olan Sultan Selim Camii'nin [Selimiye], İstanbul'daki Ayasofya Camii'nin kubbesinden daha yüksek bir kubbesi, çok yüksek ve zarif dört minaresi vardır. Camiyi, eski Roma mabetlerinden alınan nadir mermerlerden ya-

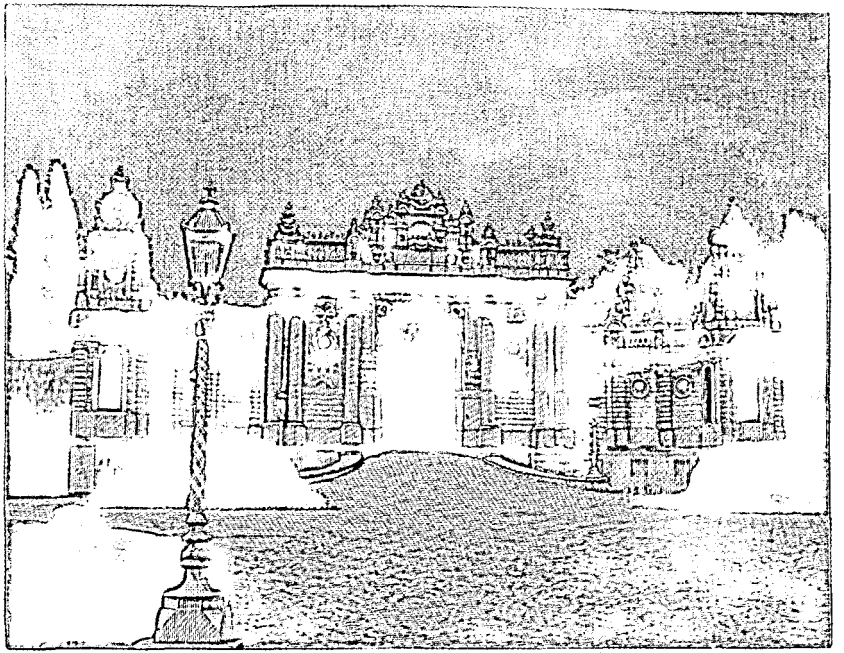
pılmış eski sütunları olan bir revak süsler. Şehirde yaklaşık elli cami, iki Ermeni, beş Rum, dört Bulgar (Ortodoks) ve bir Katolik Bulgar kilisesi, on üç de Yahudi sinagogu vardır.

Edirne, pek çok bakımdan, İstanbul'dan sonra, ikinci sırada gelen şehirdir. Harpten sonra, Türkiye ve Rusya arasındaki bazı çok mühim antlaşmalar burada imzalanmıştır.[20]

İstanbul

1884 senesinin başlarında, Muhterem H. S. Barnum'un[21] yanında editör yardımcısı olarak yeni işime başladım; bir taraftan da pazar günleri İstanbul'un kenar mahallelerinde vaazlar veriyordum. Bu işe aşina değildim. Başlarda biraz zorluk çektim, ama vazifeye olan münasebetim çok yüksek olduğundan zorlukların üstesinden gelebildim. Gazete oldukça büyümüş, abone sayısı artmıştı. Bu işin benim için ne kadar faydalı olduğunu ifade edecek kelime bulamıyorum. Amerika'da neşredilen birçok kıymetli dini ve bilimsel makaleyi okuma fırsatım oluyordu. Ayrıca, İstanbul'da yaşadığım için, şehrin türlü muhitleriyle temas kurabilmiştim.

Yazıhanem eski İstanbul'daki Bible House binasında,[22] evim ise Scutari [Üsküdar] tepelerindeydi. Evimizin mevkii muhteşemdi. Sultanların harika sarayları, Boğaziçi'nin göz alıcı kıvrımları, camiler ve göğe uzanan minarelerle nakış gibi işlenmiş şehrin tepeleri, ve Marmara'nın billur suyu ayaklar altındaydı. Üsküdar'ın bu güzel tepesinde, 17 Eylül 1885'te, Tanrı bize bir erkek evlat verdi; oğlumuzun ismini Edward [Yetvart] koyduk.

Dolmabahçe Sarayı içindeki Saltanat Kapısı

Baptistlerle Temas

İşimle ilgilenirken Baptistlerle temasa geçtim ve onların kilisesine katıldım. Kongregasyonel misyonerler bana fikirlerimin değişmesinden duydukları üzüntüyü bildirdiler; bu durum, aramızdaki münasebetin değişimini de beraberinde getiriyordu. Fakat işime bir altı ay daha, yerime bir başka birader bulunana kadar devam ettim.

Amerika Seyahati

Milletime ve vatandaşlarıma faydalı olmak arzusu duyduğumdan, daha iyi bir tahsil almak ve Amerika'daki Baptistlerle temasta bulunabilmek için Atlantik'in öte tarafına geçmem şarttı. Mobilyalarımızı satarak seyahatimiz için gereken parayı toparladım. 6 Eylül 1886'da, Marsilya'ya gitmek üzere ailemle beraber bir Fransız vapuruna bindim.

Vapur limandan zarifçe ayrılırken, içimi denizdeki kuvvetli dalgalar gibi kaplayan hisleri hangi fani kalem anlatabilir! Vatanımdan, sevgili anne ve babamdan, sevgili din kardeşlerim, dostlarım ve yakınlarımdan ayrılıyordum. Eski Dünya'dan Yeni Dünya'ya, yeni bir hayata, yeni bir iklime ve yeni muhitlere doğru bir seyahatin başındaydım. Kısa bir müddet için, o an geride bırakmak üzere olduğumuz eski dünyanın sahillerini bir daha görüp göremeyeceğimiz sorusu zihnimi kapladı. Gözlerimi, bana daha evvel hiç o kadar cazip ve güzel gelmemiş olan şehrin üzerinde gezdirdim. Sağ tarafımda Bible House, solda ise evimiz görünüyordu. Biz bu fikirlere dalıp gitmişken, gece, perdesini üzerimize örttü ve o güzel manzara kayboldu.

Akdeniz

Marmara Denizi'ndeydik. Ertesi sabah vapur Çanakkale önünde demir attı. Bu, kardeşlerimi görmek ve onlara veda etmek için iyi bir fırsattı. Onlarla birlikte geçirdiğimiz o bir saat ne kadar güzel ve kıymetliydi! Pek çoğu eşimi ve küçük çocuklarımızı görmek için vapura geldi. Elleri boş gelmemişlerdi. Bir kısmı şehrin –Türkiye'de imal edilenlerin en iyisi olan– çanak çömleklerinden, bir kısmı da elma ve üzüm getirmişti. Yaklaşık iki saatlik bir moladan sonra vapur demir aldı ve Akdeniz'in sularına doğru açıldı. Deniz çok yumuşaktı; beş gün boyunca çok güzel vakit geçirdik. Dolunay olduğundan geceleri kamaralarımızda oturmak yerine saatler boyunca güvertede kalıyor, güzel manzaranın tadını çıkarıyorduk. Vapur parlak yıldızlar ve pürüzsüz ayın altında bütün heybeti ve ihtişamıyla süzülüyor, kalplerimiz Yaratıcımıza minnet ve şükürle doluyordu.

Paris

Eylül'ün 12'sinde Marsilya'ya vardık. Transatlantik Şirketi'nin gemisi, 18 Eylül 1886'da Le Havre'dan New York'a gitmek üzere demir alacaktı. Dolayısıyla Marsilya ve Paris'te birkaç gün vakit geçirme fırsatı bulmuş olduk. Marsilya büyük bir imalat şehridir. Geniş limanı çok dikkatimizi çekti. Hayvanat bahçesini ve şehirdeki diğer yerleri gezdik. İki gün sonra Paris'e geçtik. Muhteşem binalar, katedrallerin büyük kubbeleri, intizamlı ve temiz sokaklar, kalabalık pazar yerleri, Parislilerin tabii nezaketi, şehrin güzelliği ve mükemmeliyeti, üzerimizde asla unutamayacağımız bir tesir bıraktı.

Büyük Atlantik

Paris'te bir buçuk gün kaldıktan sonra cuma günü Le Havre'a gitmek için yola çıktık. Ertesi gün Fransız vapuru "La Gascogne"a[23] bindik ve sekiz günlük bir seyahatin ardından New York'a vardık. Büyük Atlantik'e ilk kez çıktığımızdan dev dalgalar bizi ürküttü; hepimiz de mide bulantısından mustarip olduk ama birkaç gün sonra seyahatimiz gayet keyifli bir hal aldı.

Amerika

Crozer İlahiyat Okulu

Ertesi gün, Pennsylvania eyaletinde bulunan Philadelphia şehrine gitmek üzere New York'tan ayrıldık. Bir sonraki gün Chester'a vardık; orada, Crozer İlahiyat Okulu'nun[24] müdürü olan Dr. Weston'ı[25] görmeye gittim ve kendisine bir tavsiye mektubu arz ettim. Ertesi gün, Bayan Dr. Weston, Bayan Dr. Johnson ile beraber bir arabayla otele gelip bizi Upland'deki yeni evimize götürdü. Bayan Weston nezaket göstermiş, evimizi gerekli mobilyalarla döşetmişti. Orada bulunduğumuz süre boyunca o mobilyaları kullandık.

Fakültede yaklaşık üç sene kaldım ve 12 Haziran 1889'da mezun oldum; okulun öğretmenlerinden ve öğrenci kardeşlerimden büyük bir hürmet gördüm. Tanrı'nın inayeti Crozer İlahiyat Okulu'nun üzerine olsun!

II.

Ermenistan ve Ermeni Kilisesi

"Şurası muhakkaktır ki, onların milliyeti ve kilisesi, Doğu'nun geleceği üzerinde mühim bir rol oynayacaktır."
Tozer[1]

Memleket Coğrafyası

Ermenistan, Kafkas Dağları'nın tam güneyinde, Karadeniz ve Hazar Denizi'nin arasında yer alır. Kuzeyde Kafkas dağları ve Gürcistan vilayetleri, doğuda Hazar Denizi ve İran, güneyde Asur ve Mezopotamya, batıda Küçük Asya, ülkenin hudutlarını teşkil eder. Toplam yüzölçümü Pennsylvania eyaletinden biraz daha fazladır.

İlk atalarımızın vatanı olan Aden'in nerede olduğu, coğrafyacılar için bir soru işaretidir. Ermeniler Aden'in Ermenistan'da olduğunu iddia ederler. Ben de bu iddiaya itiraz etmek için makul bir sebep bulunmadığı kanaatindeyim.

Ermenistan dağlık bir ülkedir; deniz seviyesinden takriben 6000 ft [1829 m] yüksektedir. Dünya tarihinin en mühim olaylarından birinin şahidi, 14.000 ft [4267 m.] yüksekliğindeki muhteşem Ararat da buradadır. Nuh'un gemisi, Ermenistan'ın bekçisi Ararat'ın üzerinde kalmıştır. Meşhur seyyah Morier[2] şöyle diyor: "Ararat kadar biçimli, onun kadar huşu verici bir dağ olamaz. Etrafındaki bütün dağlar onun yanında önemsiz kalır. Her bakımdan mükemmeldir, bir ahenk harikasıdır ve sahip olduğu vasıflarla tabiatın en yüce eserlerinden biridir. Çoruh Nehri Karadeniz'e, Aras Neh-

Ararat

ri Hazar Denizi'ne, Dicle ve Fırat nehirleri de Basra Körfezi'ne buradan dökülür." Ermeniler, İncil'in ilk sayfalarının kendi milli tarihlerine ışık tutmasıyla çok iftihar eder.

Ermenistan nehirler ve göllerle doludur. Ülkede muhtelif bitkiler, büyükbaş hayvanlar vs. bulunur. İklimi çok sıhhatlidir. Sözün kısası, Ermenistan tabiattan nasibini fazlasıyla almıştır. Bütün bunlar hesaba katıldığında, insan "ilk atalarımızın bahçesi ve insanlığın beşiği olarak bundan daha münasip bir ülke seçilemezdi" diye düşünmekten kendini alamıyor.

Ermeni Milletinin Tarihine Kısa Bir Bakış

Ermeni milletinin tarihinde bazı muğlak noktalar vardır. Soyunun, Nuh'un oğlu Yafes'in torununun oğlu olan Tokarma'ya [Torkom] dayandığı iddia edilen Ermeni milleti, iki farklı isimle anılır: Ermeniler kendilerine 'Hayk' derler (bu onların ilk hükümdarlarının ismidir); diğer milletler ise onlara 'Armenian' ismini verir (bu da onların hikmetli ve kudretli krallarından biri olan Aram'ın isminden gelir).

Ermeni Krallığı'nda dört hanedan hüküm sürmüştür.

Birinci Hanedan MÖ 2350'de başlamış ve MÖ 330'a, Büyük İskender devrine kadar devam etmiştir. Büyük İskender'in hâkimiyeti altına giren ülke MÖ 180'e kadar Makedonyalı ve Selefkili hükümdarlar tarafından idare edilmiştir.

İkinci Hanedan MÖ 150'de başlamış ve MS 452 senesine kadar devam etmiştir. Ülke, bu hanedanlığın yıkılmasından sonra, 442 sene boyunca Pers, Ermeni, ve Arap valilerin ve onların vekillerinin idaresi altında kalmıştır.

Üçüncü Hanedan MS 885'de başlamış ve MS 1045'e kadar devam etmiştir. Bu hanedanın yıkılmasından sonra ülke

hükümdarsız kalmış ve Yunanlılar, Persler ve göçebe Arap kabilelerinin saldırılarına uğramıştır.

Dördüncü Hanedan MS 1080'de Kilikya'da başlamış ve MS 1377'ye kadar devam etmiştir. Son Ermeni kralı VI. Leo [Levon] MS 1399'da Paris'te, kraliçe de MS 1406'da Kudüs'te ölmüştür.

'Ermenistan', günümüzde, pek bir şey ifade etmeyen coğrafi bir isimden ibarettir. Ülke, Türkiye, İran ve Rusya arasında bölünmüştür. Dolayısıyla halk da bu ülkelerde dağılmış vaziyettedir. Günümüzde Ermeni halkının toplam nüfusu yaklaşık 4.000.000'dur. Bu nüfusun yaklaşık 2.000.000'u Türkiye'de, 1.000.000'dan fazlası Rusya'da ve yaklaşık 500.000'i de İran'dadır. Geri kalanlar Tuna vilayetlerine, Hindistan'a, Avrupa'ya ve ABD'ye dağılmıştır. İstanbul'da çok sayıda Ermeni ikamet etmektedir; bu büyük metropoldeki Ermeni nüfusu 200.000'in üzerindedir.

Günümüzdeki Siyasi Vaziyet

İnsanlıktan yana olan herhangi biri, Ermenistan'ın siyasi tarihine baktığında, elem yüklü bir manzaradan başka bir şey göremeyecektir. Millet, insanlığın tüm zaaflarını taşıyan bir genç kız gibi, çok ıstırap çekti. Güzel ülkesi ayaklar altında çiğnenmişti, ama o nihayet kadınlığın tüm tazeliği ve güzelliğiyle geldi, Türkiye, Rusya ve İran'daki milyonlarca çocuğun sevgi dolu annesi oldu. Perslerin ateşine, Tatarların kuvvetli silahlarına ve Medlerin oklarına hedef oldu. Bir sürü, her cinsten düşmanlarının bir olup dehşetli bir kuvvet oluşturmasıyla Ermenistan'ın pek çok şehrinde ve köyünde, pek çok vadisinde ve tepesinde kan döküldü ama o, her halükârda, sağlam Hıristiyan itikadına sıkı sıkı sarıldı.

Zamanının pek çok kuvvetli milleti yok olurken, dünya milletlerinin en eskisi değilse de en eskilerinden biri olan Ermeni milleti mevcudiyetini hâlâ devam ettiriyor. Bu hakikat, milletin ayakta durmasında Tanrı'nın hususi bir tavassutu olduğuna dair bir delil teşkil etmiyor mu? Ermeni milleti, kuvvetinin zirvesindeyken komşularına zulmetmemiş olmasıyla da diğer milletlerden dikkat çekici bir şekilde ayrılmaktadır.

Sultan II. [Abdül]Hamid'in himayesi altında bulunan Ermeniler, günümüzde Türkiye'deki diğer unsurlarla aynı imtiyazlara sahiptir. Payitaht ve etrafında, Karadeniz ve Akdeniz sahillerinde yaşayanlar için vaziyet böyleyken, iç kısımlarda, Sultan'ın emirlerini hiçe sayarak Ermeni köylerini yağmalayan ve insanlara eza eden vahşi Kürt ve Çerkes aşiretlerinin tacizlerine maruz kalan Ermeniler de mevcuttur. Halk, buna rağmen, şartlar ne olursa olsun hükümete tam bir sadakat göstermekte, bütün vergilerini ödemekte ve üzerine düşen tüm vazifeleri yerine getirmektedir. Hiçbir mukavemet göstermeyip maruz kaldığı hakaretler ve adaletsizlikler karşısında boyun eğmektedir. Bu bakımdan, "Ermeniler Doğu'nun Quaker'larıdır"[3] sözü bin hayli isabetlidir.

Burada, halkın içinde bulunduğu hal konusunda bir fikir verebilmek için Berlin Antlaşması'nın[4] 61. maddesinden bir alıntı yapıyorum: "Babıâli, Ermenilerle meskûn vilayetlerde mahalli ihtiyaçlardan hasıl olan ıslahat ve tanzimatı derhal yapmayı ve Kürtler ve Çerkeslere karşı Ermenilerin asayiş ve emniyetini temin etmeyi taahhüt eder. Osmanlı Hükümeti bu hususta alacağı tedbirleri sırası geldikçe büyük devletlere bildirecek ve devletler de [Rusya, İngiltere, Fransa, Almanya, Avusturya-Macaristan ve İtalya] bu tedbirlerin icrasına nezaret edecektir."

27 Temmuz 1890'da İstanbul'daki Ermeni Patriklik Kilisesi'nde [Kumkapı'daki Surp Asdvadzadzin kilisesi] çıkan "kargaşalık" bu tarihten birkaç hafta evvel, 20 Haziran'da Erzurum'da kardeşleri katledilen halkın bu hadise karşısında duyduğu derin keder ve hiddeti ifade etmek için yaptığı "şiddetli" bir "nümayiş"ten başka bir şey değildi.[5] Karma Meclis'in, Sultan'ın yardımcısı tarafından Patrik Aşıkyan Hazretleri'ne[6] hitaben yazılmış olan Takrir'i müzakere etme yönünde aldığı karar da bu duruma bir delil teşkil etmektedir. Karma Meclis, patriğe itimatlarının tam olduğunu, nümayişin kendisine karşı olmayıp Ermeni nüfusu içinde hâkim olan umumi ümitsizlik halinden ve Ermeni Kilisesi'nin yaşadığı meseleler hakkında patrik tarafından Babıâli'ye arz edilmiş olan sayısız takririn cevapsız kalmasından kaynaklandığını ilan etmiştir.

Milletin Vasıfları

Doğu'da seyahat edip Ermeni halkıyla temasa geçenler Ermenilere dair mükemmel tanıklıklar sunarlar.

Doğu'daki ilk ve en tanınmış Amerikalı misyonerlerden biri olan merhum papaz Muhterem Dr. H. G. O. Dwight şöyle der: "Türkiye'de (Ermeniler), ticari incelik ve el maharetleri itibarıyla civardaki diğer ırklardan üstün olduklarını ispatlamışlardır. Önde gelen tüccarların ve hükümetin büyük sarraflarının neredeyse tamamı Ermeni'dir; hususi bir hüner ve maharet gerektiren sanatların hemen hepsi Ermeniler tarafından icra edilmektedir... Sözün kısası, onlar Doğu'nun Anglosaksonlarıdır."[7]

Birçok kitabı bulunan ünlü yazar Emile De Laveleye[8] ise, *The Balkan Peninsula* [Balkan Yarımadası] adlı kitabında şöyle yazıyor:

"Ermeniler zeki, çalışkan, tutumlu ve mükemmel iş adamlarıdır. Osmanlı İmparatorluğu'nun idaresinde resmi makamlarda vazife ifa etmektedirler ve İstanbul'da iktisadi hayatın önde gelen müteşebbisleri Ermenilerdir. Asya'nın en eski medeniyetlerinden birine sahiptirler. Tarihin en eski devirlerine ait vakayinameleri bulunmaktadır. Ortaçağlardan bu yana kesintiye uğramamış, devamlılık arz eden, zengin bir edebiyatları vardır. Filozoflar, tarihçiler, ilahiyatçılar ve şairler yetiştirmişlerdir."

Ermenice

Ermenice çok eski bir lisan olmasıyla tanınır. Hint-Avrupa ailesine mensuptur fakat İngilizce ve birçok diğer lisan gibi, başlangıcından bu yana birçok değişikliğe uğramıştır.

Eski Ermenice [*Krapar*] günümüzde sadece âlimler tarafından anlaşılabilen, ölü bir lisandır. En güzel ve en eski eserler bu lisanda yazılmıştır ancak halkın büyük çoğunluğu bu eserleri okuyamamaktadır.

Ararat Ermenicesi [*Arevelahayeren*, Doğu Ermenicesi], Fırat Nehri'nin doğduğu topraklar ile Karadeniz arasında konuşulur; ayrıca İran ve civar bölgelerde de bu lisanı konuşan birçok kimse bulunmaktadır.

Modern Ermenice [*Arevmıdaheyeren*, Batı Ermenicesi] ise İstanbul, Küçük Asya ve diğer yerlerde yaşayan Ermeniler tarafından konuşulur.

Modern yazarlara göre Ermenicede ismin halleri on tanedir. İsim çekimleri on tanedir; isimlerin cinsiyeti yoktur; fiillerin dört farklı çekimi vardır; kuralsız isim ve fiillerin sayısı oldukça fazladır.

Ermenicedeki bazı kelimeler, İngilizcedeki muadillerine benzer. Dikkat çekici bir durum olduğu için böyle kelimelerden bazılarını not ediyorum:

	Ermenice	*İngilizce*
hava	*ayer*	*air*
kapı	*tur*	*door*
kız evlat	*tusdır*	*daughter*
araba	*gark*	*car*
inek	*gov*	*cow*
saç	*her*	*hair*
akıl	*midk*	*mind*
çukur	*pos*	*fosse*
demet	*punç*	*bunch*
oda	*campar*	*chamber*
sen	*tu*	*thou*
doğru	*cişt*	*just*

Türkiye'nin Avrupa'daki ve Asya'daki topraklarında yer alan bazı kasaba ve şehirlerde yaşayan Ermeniler kendi lisanlarını bilmezler; Türkçe konuşurlar ama yazarken Ermeni alfabesini kullanırlar.

Ermeni Edebiyatı

Ermeni milletinin erken dönem edebiyatı yok olmuştur ama şarkıların bazı tarihi ve geleneksel kısımları Ermeni tarihçiliğinin atası olan Horenli Movses tarafından kaydedilmiş, günümüzde âlimler tarafından tekrar neşredilmiştir. Beşinci asırdan önce Ermeni milleti Yunan alfabesini kullanıyordu. Bugün kullanılmakta olan alfabe, Aziz Mesrob[9] tarafından yaratılmıştır. Alfabede soldan sağa doğru yazılan otuz sekiz harf bulunur. Bu alfabenin oluşturulması ile hem lisan

hem de edebiyat canlanmıştır. Edebiyatın en fazla geliştiği devir beşinci ve on dördüncü asırlar arasıdır. Eski edebiyat asıl olarak tarihsel, kiliseye dair yazılar, dua usulleri ve ayinlere dair tefsirler, fikri ve nazari yazılardan oluşur.

Ermeni edebiyatı, Yunan ve Avrupa edebiyatlarına kıyasla, pek zengin sayılmaz. Bunun sebebi aşikârdır. Bir milletin edebiyatının zenginliği, her zaman onun milli tarihiyle ilişkilidir. Ermeni milletinin nasıl bir tarihi olduğunu önceki kısımlarda anlatmıştık. Ancak, Ermenilerin edebiyatı medeni Avrupa milletlerinin edebiyatlarına denk değilse bile, komşu milletlerinkinden çok daha üstündür.

Ermeni edebiyatı, içinde bulunduğumuz asırda, bilhassa Venedik'te bulunan Aziz Lazarus [İtalyancada San Lazzaro, Ermenicede Surp Ğazar] Manastırı'ndaki Ermeni Katolik keşişlerin gayretleri sayesinde süratli bir gelişim içine girmiştir. Bu keşişlerin edebiyat üzerindeki tesiri tüm Ermeni milletince büyük takdirle karşılanmaktadır. Onların kalemlerinden eski klasikler, her türden kitap ve İngilizce, Türkçe, Fransızca, Yunanca ve İtalyanca lügatler çıkmış, bu eserler Doğu'daki ve Batı'daki birçok Ermeni arasında elden ele dolaşmıştır. Bu keşişler İngilizce, Yunanca, Fransızca ve diğer Avrupa lisanlarından yapılmış kıymetli tercümelere de imza atmışlardır. Ayrıca, neredeyse tamamen unutulmuş olan eski Ermeni klasikleri yine Aziz Lazarus'taki pederlerin gayretleri sayesinde gün ışığına çıkmıştır. Amerikalı misyonerler de, modern Ermenicede birçok kıymetli dini ve ilmi kitap neşretmişlerdir ve zaman zaman bu tür eserler vermeye devam etmektedirler.

Ermeni Kilisesine Bir Bakış

Ermeniler başlangıçta putperesttiler. Bu devir üçe ayrılır: İlki, tabiata tapındıkları dönem; ikincisi, Zerdüştlük sisteminin hâkim olduğu dönem; üçüncüsü de Yunan putlarına tapındıkları dönem.

Millet iki farklı dönemde toplu olarak din değiştirip Hıristiyanlığı kabul etmiştir. Bunlardan ilki Mezopotamya'daki Edessa [Urfa] kralı Abgarus'un [Apkar] iktidarında gerçekleşmiştir. Kilise tarihinin babası olan Eusebius'un[10] sözünü ettiği ve zamanımızın bazı âlimleri tarafından da teyit edilmiş olan eski bir inanışa göre, Hz. İsa ile Ermeni kralı Abgarus arasında bir temas mevcuttu.

İncil-i Şerif'in Ermenistan'a Ulaşması

Ermeni milletinin dini tarihine göre, Hz. İsa'nın on iki havarisinden biri olan Bartholomew [Bartolomeos, Partoğimeos] ve yetmişlerden biri olan Thaddæus [Yahuda Taday, Tateos] peş peşe Ermenistan'a gönderilmiş, Tatyos Edessa'ya gidince orada İncil'i vaaz etmeye başlamıştır. Apkar, Hz. İsa'ya iman eder ve kendisinin vaftizinden sonra asiller, prensler ve Edessa halkı da onu takip eder. Partoğimeos ve Tateos ülkenin başka bölgelerinde de vaazlar verir ve birçok Ermeni Hıristiyanlığı kabul eder. Ama Apkar'ın ölümünden sonra vârisleri bu dini reddedip Hıristiyanlara zulmetmeye başlarlar. Apkar'ın emriyle yıkılan put mabetleri, onun vârislerinin çıkarttıkları fermanlarla tekrar inşa edilir. Sonuç olarak, üçüncü asrın sonuna yaklaşıldığında İncil'in ışığı artık neredeyse tamamen sönmüştür. Ermenistan'da Hıristiyanlığın ilk devri böylece sona erer.

Karanlıkları Aydınlatan Aziz Krikor Lusavoriç

İkinci devir, Hıristiyanlık inancından nefret eden ve ona hunharca eziyet çektiren mağrur kral Tiridates'in [Dırtad] kibrinden vazgeçip Hz. İsa'nın görkemli haçının önünde eğilmesi ve bir Part prensinin oğlu ve de Ermenistan'ın karanlıkları aydınlatan on iki havarisinden biri olan Aziz Gregor [Surp Krikor] sayesinde tüm maiyetiyle birlikte Hıristiyanlığı kabul etmesiyle (MS 268) başlar. Böylece kilise "Gregoryen" adını alır.

Aziz Krikor günlerce dua ettikten ve kralı, kraliçeyi ve Fırat Nehri etrafında yaşayan halkı vaftiz ettikten sonra, dört yüz piskoposu ve çok sayıda papaz ve diyakozu takdis eder. Aziz Krikor, kral Dırtad'ın kudretli ordusuyla put tapınaklarını yok eder, onların yerine kiliseler diker, rahibe manastırları, okullar, hastaneler inşa ettirir ve Hıristiyanlığın ışığını bütün Ermenistan'a yayar.

Ermenice İncil

Ermeni milletinin Hıristiyanlığa geçişinin ikinci devri MS 454 senesine kadar devam etmiştir. Birçok bakımdan, Ermeni Kilisesi'nin tarihinin en mühim dönemi budur. Ermeni edebiyatının altın devridir. Bu dönemde alfabe oluşturulmuş ve İncil'in tamamı (Septuagint'ten[11]) Ermeniceye tercüme edilmiştir. En eski ve en muhteşem milli ve dini eser olan bu tercüme, günümüz İncil âlimleri tarafından da el üstünde tutulmaktadır. Birçok kıymetli ve hikmet sahibi kişi, bu devirde, Hıristiyanlık'tan aldıkları ilhamla, bugün büyük bir zevkle okuduğumuz eserlerini kaleme almıştır. "Horenli Movses" Ermeni tarihi üzerine yazdığı kuvvetli ve tartışmalı eser "Yeznik"i ve milletin İranlılara karşı verdiği

din mücadelesini konu alan "Yeğişe"yi bu devirde yazıp bizlere bırakmıştır. Bu kitaplar bazı Avrupa lisanlarına da tercüme edilmiştir. Ayrıca, kilise, sekizinci ve daha sonra da on ikinci asırda, hem pederlerin tercümeleri, hem de telif eserleriyle edebiyatta zirveye ulaşmıştır. Günümüzün mümtaz din adamları arasında, din ve klasik tarih sahalarında çok mühim eserler vermiş olan piskopos Hırimyan[12], Lurenyan[13] [*sic*] ve Muradyan[14] anılabilir.

Ermeni Kilisesi'nin Akideleri ve Usulleri

Ermeni Kilisesi piskoposluklardan oluşur. Başında, Rusya'da, Gürcistan'daki Eçmiyadzin'de ikamet eden *gatoğigos* bulunur. Ayrıca, biri Van Gölü'ndeki Ahtamar'da, diğeri Kilikya'daki Sis'te [sonraki adıyla Kozan] ikamet eden iki ayrı *gatoğigos* daha mevcuttur ancak bunlar Eçmiyadzin *gatoğigos*unun emrine tâbidirler. *Gatoğigos*tan sonra başpiskopos, sonra sırasıyla piskopos, *vartabed* (rahip ya da vaiz) ve son olarak da papaz ve diyakoz gelir. Kilisedeki mühim unvanlar bunlardır.

Ermeni kilisesi müstakildir. Roma'daki Papa'nın ya da İstanbul'daki Rum patriğinin Ermeni Kilisesi üzerinde herhangi bir nüfuzu yoktur. Biri İstanbul diğeri de Kudüs'te olmak üzere, patriğe bağlı iki başpiskoposluk bulunur. Patrik piskoposlar arasından seçilir. İstanbul Patriği Ermeni milletinin Osmanlı hükümeti nezdindeki temsilcisidir; millet tarafından seçilir ve Sultan tarafından tayin edilir.

MS 491 senesinde Ermeni piskoposlardan oluşan bir heyet dördüncü genel konsil olan Khalkedon [Kadıköy] Konsili'nin kararını reddetti ve böylece Hıristiyanlık komünyonuyla münasebeti kesilmiş oldu. Bu devirlerde hâkim olan

Nasturiliğe ve Hıristiyanlık akidesi karşısında duran diğer sapkınlıklara kapılmayan Ermeni Kilisesi, İsa'nın insani ve Tanrısal tabiatının karışmadan bir arada bulunduğuna, bu ikisinin birbirinden ayrılmaz olduğuna inanır (Yuhanna 14:10).[15] Bu sebeple 'Monofizit' ismiyle anılırlar.[16]

On ikinci asırda Ermeni Kilisesi'ni Rum Kilisesi'yle birleştirme yönünde bir temayül ortaya çıktı. Meşhur bir Ermeni din adamı olan Nerses Sambronasses,[17] halkını Hıristiyanlık aşkına ve huzuruna davet eden muhteşem bir konuşma yaptı fakat söz konusu birleşme gerçekleşmedi. Ermeni din adamları, teklif edilen birliği, kilisenin bağımsızlığına karşı bir tehdit ve Ermeni Kilisesi'nin Rum Kilisesi'nin tabiiyetine girmesi olarak telakki ettiler. Ermeni Kilisesi'nin Rum Kilisesi'yle birleşmemesinin bir hata olup olmadığına karar vermek zordur. Ancak Ermeni Kilisesi'nin Rum Kilisesi'nden uzak durarak kendisini bu kilisenin çeşitli suiistimallerinden ve tek Ortodoks kilise olma iddiasından uzak tuttuğu kesindir. Rum Kilisesi, başka bir kiliseye mensup olan herhangi birini, vaftiz edilmiş olsa dahi, tekrar vaftiz etmeden kabul etmez. Bu tavırla, Hıristiyan âlemine alenen "Ortodoksluk sadece Rum Kilisesi'ne aittir, Rum Ortodoks Kilisesi'nin bağrında yaşamayanlar ise tehlike içindedir" demektedirler.

Ermeni Kilisesi liberaldir; hem Roma-Katolik hem de Rum Ortodoks kiliseleri tarafından lanetlenmiş olsa da onları komünyondan hariç tutmaz. Ermeni Kilisesi'nin, tek Ortodoks kilise olmak gibi bir iddiası yoktur; Roma Katolik Kilisesi'nin yaptığı gibi kapılarını diğerlerine kapatmaz.

Ermeni Kilisesi Araf'ı[18] reddeder; İznik Amentüsü'ndeki *filioque*'u[19] kabul etmemekte, Rum Kilisesi'yle hemfikirdir; Kutsal Ruh'un sadece Baba'dan geldiğini kabul eder. Kilise,

ruhun vaftizle tekrar doğduğu itikadına sadıktır; insanın vaftiz sayesinde ilk günahtan arındığına inanılır, hakiki günahlardan arınmak için ise tövbe etmek ve Aşâi Rabbanî [Ermenicede "Badarak"] ayinine iştirak etmek mecburidir. Kilise, papaza gizli günah çıkarma âdetini ve azizlerin şefaati ile yapılan duaların çok daha tesirli olacağı itikadını muhafaza eder.

Vaftizde bebek üç defa suya daldırılır. Takdis merasiminde Dönüştürme akidesine çok önem verilir.[20] Ekmek-şarap ayininde, mayasız hamurdan yapılmış ince ekmekler, sulandırılmamış şaraba batırılıp erkeklere, kadınlara ve çocuklara verilir. Azizlerin, bilhassa Meryem Ana'nın ve On İki Havari'nin resimlerinin kullanılması caizdir; İsa'nın çarmıha gerilmesini, tekrar dirilmesini ve yükselmesini tasvir eden resimler, kilisenin takvimindeki sırayla halka gösterilir.

Kitab-ı Mukaddes'in bazı kısımları okunur, bazı kısımları ise terennümle söylenir. Kitab-ı Mukaddes'in okunmasında ve kilisede yapılan bütün ayinlerde Eski Ermenice kullanılır. Papazlar evlenebilirler fakat eşi ölen bir papazın tekrar evlenmesi yasaktır. Piskoposların ve kilisede papazlıktan daha üst kademelerde bulunan din adamlarının evlenmesi yasaktır. Bir papaz, karısı hayatta oldukça, papazlıktan daha üst bir rütbe alamaz.

Genç papaz namzetleri, papazlık vazifesine, cemaatin oybirliğiyle getirilir ve piskopos tarafından takdis edilirler. Piskoposlar ise *gatoğigos* tarafından takdis edilir. Piskoposluk vazifesine getirilecek kimsenin az ya da çok tahsilli olması gereklidir; papazlar için böyle bir mecburiyet söz konusu değildir. Din adamı takdis edildikten sonra dua etmek, oruç tutmak ve dini merasimler üzerine çalışmak için birkaç haftalığına kilisedeki bir odaya kapanır. Bu sürenin sonunda ar-

tık kilisede Aşâi Rabbanî ayinini, vaftiz, komünyon, nikâh ve cenaze merasimlerini idare etmeye ve hatta merhametli Tanrı ile tövbekâr günahkârlar arasında şefaate hazırdır. Bunu yaparken, "Her kimin günahları affolunacaksa affolunmuştur ve her kimin günahları kalacaksa kalmıştır" [Yeni Ahit – Yuhanna, 20:23] demiş olan Tanrı'nın adına, insanların günahlarını affeder.

Türkiye, Rusya ve İran'da yetmişe yakın Ermeni piskoposu bulunur.

Haftada iki gün –çarşamba ve cuma günleri– oruç tutulur. Takvime göre, haftalık oruçlar da dahil olmak üzere, bir sene içinde oruç tutulan günlerin sayısı 165'tir. Oruç, hayvani gıdalardan uzak durmaktan ibarettir. Kilise ibadetleri her gün, sabah ve akşam yerine getirilir. Noel, ocak ayının 18. günü kutlanır.[21]

Ermeni Kilisesi'nde Islahat İhtiyacı

Ermeni Kilisesi Hıristiyanlığın bütün esas akidelerine bağlıdır fakat bunların yanı sıra ananelere de inanır. Millet kendi kilisesine "Ortodoks Apostolik" [Ermenicede *Uğğapar Arakelagan*] ismini vermiştir. Fakat Ermeni Kilisesi'nin ıslahata ihtiyaç duyduğunu göstermek zor değildir. Eğer kilise günümüzde bir takım ananeler ve Kitab-ı Mukaddes'te yeri olmayan âdetlerle dolu ise, bütün bunların, Kitab-ı Mukaddes'in kopyalarının ender bulunduğu, dünyada derin bir karanlığın hüküm sürdüğü zamanlarda yerleşmiş olduğu da bilinmelidir. Milletin Hıristiyanlığı kabul ettiği devrin, Doğu'da kilisenin saflığını ve sadeliğini kaybetmeye başladığı bir devir olduğunu hatırımızdan çıkarmayalım. Ermeni Kilisesi'ni müdafaa etmeye ya da onu mazur göstermeye çalışı-

yor değilim. Onun hem karanlık hem de aydınlık taraflarını biliyorum. Ama kilisesindeki ıslahat ihtiyacının zamanla milli bir mesele haline geleceğini söylemekten de büyük bir memnuniyet duyuyorum. Milletin mühim gazeteleri ve münevver fertleri, mutlak bir ıslahatın gerçekleşeceği günü beklediklerini alenen beyan ediyorlar. Bu hakikaten çok ümit verici bir işarettir. Avrupa'daki Reform birdenbire hasıl olmuş bir şey değildir. Millet, geriye değil ileriye, karanlık devirlere değil medeniyet ve ıslahata doğru gitme temayülündedir. Gazete makaleleri, okumuş piskoposların vaazları, Protestan hareketi, bütün bunlar, hurafeler ve cehaletin kara bulutlar gibi yok olacağı ve Ermeni Kilisesi'nin karanlıklar arasından çıkıp bütün o cazibeli güzelliği, ahengi, intizamı ve metanetiyle göklere uzanarak dünya mezhepleri içindeki mühim yerini alacağı o büyük günün muhteşem habercileridir.

III.

Ermenilerin Arasındaki Protestan Misyonerler

"Bütün dünyaya gidin, İncil'i bütün hilkate vâzedin."
İsa Mesih[1]

Türkiye'deki Protestan misyoner teşkilatlarının tarihine dair, bu toprakların yerlisi olan din kardeşlerim tarafından yazılmış herhangi bir kitap bulunmamaktadır; dolayısıyla, burada arz edeceğim malumatı, Türkiye'deki ilk Protestan misyonerlerden merhum papaz Muhterem Dr. H. G. O. Dwight'ın *Christianity in Turkey*[2] başlıklı çalışmasından ve American Board Sekreteri Muhterem Dr. R. Anderson'ın *Missions to the Oriental Churches*[3] adlı kitabından derledim.

Büyük çalışma, American Board misyonerleri tarafından başlatılmış olsa da, onlardan önce bu çalışmaya zemin hazırlayan bazı adımlar atılmıştır.

Bir Papazın Attığı İlk Adım

Yaklaşık olarak MS 1760 senesinde, İstanbul bölgesinde bir Ermeni papazı ortaya çıkar ve Ermeni Kilisesi'nin bazı hatalarını ortaya koyan bir kitap yazar. Hiçbir zaman neşredilmeyen fakat seneler boyu kopyaları gizlice elden ele dolaşan bu kitap, Protestan hareketi başladığı sırada Allah'ın lütfuyla gün ışığına çıkarılır, halkın dikkatini kilisenin ihtiyaç duyduğu ıslahata çekmek için kullanılır ve çok da faydalı olur.

İngiliz ve Rus İncil Cemiyetleri

Halkın ruhani vaziyetiyle yakinen alakadar olmaya başlayan İngiliz ve Rus İncil Cemiyetleri, 1813 senesinde, insanlara Kitab-ı Mukaddes'i ulaştırma yönünde ciddi bir gayret sarf etmeye başlarlar. O zamanlar halk arasında İncil'in Eski Ermenice bir tercümesi mevcuttur fakat bunun kopyalarının sayısı son derece azdır ve tabii ki o nispette de pahalıdır; ayrıca Eski Ermenice, halk kitlelerinin anlayabildiği bir lisan değildir. Bahsi geçen cemiyetler, modern Ermeniceye tercüme edilmiş İncil'in binlerce kopyasını neşredip halk arasında dağılmasını temin etmişlerdir.

American Board

American Board Türkiye'nin Asya'daki topraklarına ilk misyonerlerini 1819 senesinde gönderir. Filistin'de tesis edilen ilk misyoner merkezi, 1829'da, Boston'daki İhtiyat Kurulu tarafından, Türkiye'deki Ermeniler arasında bir misyon oluşturmak üzere dağıtılmıştır. İlk misyonerler, W. Goodell, H. G. O. Dwight, John B. Adger, B. Schneider, W. G. Schauffler, C. Hamlin, E. Riggs ve G. W. Wood olmuştur.

Bu papazlar, faaliyetlerinin ilk zamanlarında İstanbul'daki Ermeni Patriği ve halk tarafından hoş karşılanırlar fakat bir müddet sonra hem din adamlarının hem de halkın tavrı değişir. Birkaç sene içinde İstanbul, Bursa, Erzurum, Trabzon gibi büyük ve mühim şehirlerde misyoner istasyonları tesis edilir.

Misyonerler Vaaz Vermeye Başlıyor

Misyonerler halka tuhaf gelen yeni bir üslupla vaaz vermeye başlarlar. Halkın büyük bir kısmı dua toplantılarına ve

Robert Kolej'in kurucusu Dr. Cyrus Hamlin

pazar ayinlerine iştirak etmekte, misyonerler tarafından neşredilen dini risaleleri dikkatle okumaktadır. Ayrıca, misyonerler bulundukları yerlerde okullar açarlar. Bu okullara çocuklarını gönderen Ermenilerin sayısı oldukça fazladır. Misyonerlerin işi kolay değildi. Asırlardır insanların ufkunu kapatan karanlık örtünün artık kaldırılması, aralarında kök salan hurafeler ve taassubun kökünün kurutulması gerekiyordu. Bunun yanı sıra, misyonerlerin önünde mani teşkil eden pek çok büyük mesele vardı. Zor lisanları mükemmelen öğ-

renmek, halk arasında hâkim olan fikir ve hissiyat kalıplarını tanımak mecburiyetindeydiler. Mahalli halktan yardımcıları da yoktu.

Misyonerlere Karşı Muhalefet

Misyonerlerin etrafı bütün bu zorluklar ve manilerle çevrili olmasına rağmen, verdikleri vaazlar ağızdan ağza, evden eve, köyden köye, şehirden şehre yayılır. Milli ve dini hisleriyle harekete geçen İstanbul'daki Patrik ve milletin önde gelenleri, var güçleriyle, misyonerlerin başlatmış olduğu harekete mani olmaya çalışırlar.

Bu satırları yazarken, milletimin hissiyatını yürekten anladığıma dair en ufak bir şüphe duyulmamasını isterim; misyonerlerin önüne maniler çıkarışlarını yahut kardeşlerine ettikleri zulmü değil ama, yeni hareketin ilerlemesine mani olmayı dini bir vazife addetmelerini anlayabiliyorum. Protestan mezhepleri, kendi aralarında, birbirlerine de böyle zulmedebiliyorlardı. Esasında burada söz konusu olan, milletin önde gelenlerinin bu hareketin hakiki manasını görememesi ya da idrak edememesiydi. Millet krallığını asırlar evvel kaybetmiş, kilise, büyük sıkıntılar yaşanırken sığınılacak tek mukaddes yer olmuştu. Millet kilisesini gözü gibi sakınıyordu. Roma Katolik Kilisesi seneler önce milletin binlerce evladını ondan koparmıştı; halkın kiliseye yapılacak yeni bir taarruza tahammülü yoktu. Misyonerlere karşı ilk hareket, onlar hakkında yanlış havadisler çıkarıp şayialar yaymak oldu. Mesela, misyoner okulunda öğretilen kimyanın esasında Protestanlık olduğunu ve bütün talebeleri Protestanlaştıracağını söylediler. Meşhur bir din adamının büyücülük yaptığına dair başka bir rivayet de yayıldı: Güya bu şa-

hıs yuvarlak bir kâğıt parçası kesip onu altına dönüştürüyor, Protestan olan her Ermeni'ye bunlardan bir tane veriyor, insanlar ceplerine koydukları bu altını ömür boyu kullanabiliyorlardı. Aynı din adamının, gözlerini bir adama dikip onun üzerinde her bakımdan tam bir hâkimiyet kurabildiği ve bu büyüyü hiç kimsenin bozamadığı söyleniyordu. Hurafeye göre, misyonerler kendi taraflarına geçen herkesin bir resmini alıp odalarının duvarına asıyor, ileride Protestanlık'tan vazgeçip tekrar din değiştirenlerin resmine tabancayla ateş ediyorlardı ve o kişi kısa bir süre sonra ölüyordu.

Misyonerlerin Taraftarlarına Yapılan Eziyetler

Misyonerlerin ibadetlerine iştirak edenler büyük bir zulümle karşılaştı; millet, el birliğiyle, hareketi ezmek için gayret göstermeye başladı. Zulmün en iyi yayılma vasıtası olduğu, havariler zamanında ve Avrupa'daki Reform devrinde olduğu gibi, bundan yarım asır evvel Türkiye'de de ispatlanmıştı.

Bu kitabın sınırları, yaşanmış pek çok hadiseden bahsedip muhtelif örnekler vermeme müsaade etmiyor; burada, söz konusu zulmün mahiyeti hakkında bir fikir verebilmek maksadıyla tek bir vakadan bahsedeceğim.

Kahraman Bir Papaz

İstanbul yakınlarındaki Nicomedia [İzmit] şehrinde mukim, son derece mütevazı ve mahcup bir adam olan Harutyun (kelime anlamı 'Diriliş') nam bir papaz, bir zamandır, gizliden gizliye, yeni harekete karşı hakiki bir yakınlık beslemekte, fakat hayatını, görünürde, mensubu olduğu kilise-

nin dini kaidelerine ve âdetlerine riayet ederek devam ettirmektedir. Bu halde, kendi esas itikatlarına karşı mücadele vermiş olmaktadır. Fakat nihayet, artık itikadını gizleyemez olur ve zulüm onu tamamen gün ışığına çıkarır.

Hiddet dolu, zalim bir insan olan İzmit Piskoposu, Papaz Harutyun'dan, bir yazı yazıp kilisede halkın huzurunda okumak suretiyle iman ikrarında bulunmasını ister. Papaz bu emre itaat eder. Piskopos için tatminkâr olmaktan çok uzak olan bu yazının son kısmı şöyledir: "Son nefesime dek dinime sadık kalacağım ve vaat edilen huzuru ebediyete kadar tadacağıma dair inancımı muhafaza edeceğim; Tanrı'nın aşkı ve inayeti adına, beni bekleyen her nevi şiddet, sürgün ve hakareti aşk ve memnuniyetle kabul etmeye hazırım."

Bu yazı piskoposu ve diğerlerini çok hiddetlendirir. Bir sonraki pazar günü papaz Harutyun kiliseye götürülür, burada piskopos papazın itirafnamesini halkın huzurunda okur ve hemen akabinde onu aforoz edip lanetler. Papazlar Harutyun'un cübbesini vahşice yırtıp üzerinden alır, "Atın şu melunu kiliseden!" diye haykırırlar. Galeyana gelen ahali zavallı papazı tekmeler ve yumruklarla sokağa atar. Papaz Harutyun bütün bu gurur kırıcı hareketleri büyük bir sabırla karşılar ve kalbi saadetle dolu vaziyette evine döner. Fakat iş bu kadarla kalmaz. Piskopos onu hapishaneye attırır. Harutyun on üç gün hapiste tutulduktan sonra bir asker tarafından piskoposun evine götürülür, burada ona imzalaması için Patrik'in beratı verilir. Papaz Harutyun tüm zorlamalara rağmen beratı imzalamayı reddeder. Bunun üzerine, kendisine, Patrik'in emri gereği sakalının kesileceği bildirilir. (Doğulu halklar arasında, bir erkek, hele hele bir papaz için bundan daha büyük bir hakaret yoktur.) Papaz Harutyun şöyle cevap verir: "Tanrı bana yardım ediyor; buna boyun eğmeye, bu

uğurda kanımı bile dökmeye hazırım." Bir berber çağrılır ve Harutyun'un sadece sakalı değil, boynuyla başının tepesi arasındaki bütün tüyleri tıraş edilir. Takkesini yırtar, kesilmiş saçları ve sakallarıyla beraber sokağın pis bir köşesine atarlar. Çocuklar sakalı alıp uzun bir sopanın ucuna bağlar, şekli bozulmuş, yırtık pırtık olmuş takkeyi de üzerine iliştirir ve bunu "Lanetli Harutyun'un takkesine bakın!" diye bağırarak sokaklarda dolaştırırlar. Tekrar hapse atılan papaz kısa bir süre sonra başka bir papaza şöyle yazar: "Hapishaneye neşe dolu bir kalple, kendimi Tanrı'ya emanet ederek, ateş ve kılıcın içinden geçip bir istirahat mekânına gelmemi sağladığı için ona şükranlarımı sunarak girdim."[4]

Patrik Tarafından Çıkarılan Rücu Metni

O günlerde İstanbul Patriği tarafından yeni bir berat ve rücu [aslına dönme] metni çıkarılmış ve Türk İmparatorluğu'nu her yerinde dağıtılmıştır. Protestanlar kilise idarecilerinin huzurunda bir araya getirilir, bu idarecilerin emriyle beratı ve rücu metnini imzalamaya zorlanırlar. Beratta dokuz madde yer almaktaydı. Altıncı madde şöyleydi:

> Tanrı-İsa'yı dünyaya getiren Kutsal Bakire Meryem'in Tanrı'nın annesi olduğunu, ve doğum sırasında ve sonrasında da bekâretinin bozulmadığını, onun her zaman bakire olduğunu ve tüm azizlerin üzerinde bir şerefe nail olduğunu kabul ediyor musun? Ve İsa'nın ilahi kanıyla lekelenen mukaddes tahta haçın ve bunun bir sureti olan, mukaddes yağla takdis edilmiş diğer mukaddes haçların perestişe şayan olduklarını kabul ediyor musun? Aynı şekilde, azizlerin şefaatinin Tanrı katında kabul gördüğünü ve onların yadigârlarının ve kutsal yağla takdis edilmiş re-

simlerine hürmet edilmesi gerektiğini, ve Tanrı'nın her daim, mukaddes haç ve azizlerin yadigârları vasıtasıyla mucizeler yarattığını kabul ediyor musun?[5]

İstanbul Patriğinin İkinci Aforozu[6]

Kilisemizin metropoldeki dindar cemaati bilsin ki, son Pazar ayininde halk huzurunda kararname ve aforoz okunmuş ama kimileri bunun sadece hatalı bir şekilde papaz diye adlandırılan lanetli ve değersiz Vırtanes'i kastettiğini,[7] diğerleri için geçerli olmadığını zannetmiştir. Bu sebeple bugün bunu tekrarlamak ve size sadece lanetli Vırtanes'in değil, onunla aynı hisleri paylaşanların, hilekârların, kiliseye küfredenlerin ve de sapkın yeni mezheplerin mensuplarının da Tanrı, onun tüm azizleri ve bizim tarafımızdan lanetlendiğini, aforoz edildiğini bildirme lüzumunu hissediyoruz. Bu yüzden, böyle bir oğlu veya kardeşi ya da eşi olan ve ona ekmek veren veya para kazanmasına yardım eden ya da onunla dost olup temas kuran ya da onunla beraber iş yapanlar şunu bilmelilerdir ki, evlerinde kendilerini bir gün ölümcül zehiriyle yaralayabilecek zehirli bir yılan besliyorlar ve ruhlarını kaybedecekler. Bu kimseler Yehuda'ya ekmek vermektedirler. Bu kimseler kutsal Hıristiyanlık inancının hasımları, kutsal Ermeni Ortodoks Kilisesi'nin muhripleri ve tüm milletin yüz karasıdırlar. Bu sebepledir ki onların evleri ve dükkânları da lanetlenmiştir. Bizler onları ziyaret etmeye gidenleri öğreneceğiz ve korkunç aforozlarla onları kutsal kilisenin huzuruna çıkaracağız... Bu yüzden bu ikaz mektubumla, dindar insanların yine bu kötü ruhlu hilekârlardan uzak durmalarını emrediyorum ve onları uyarıyorum; Kutsal İsa Mesih inancı aşkı, kutsal kilisenin şerefi ve kendi ruhlarınızın menfaati ve faydası için onlardan uzak durun. İsa Mesih sizinle olsun. Amin.

Aforozun Neticeleri

Böyle bir zamanda, aforozun tesiri elbette büyük olacak, her yerde tezahür edecekti. İstanbul'da Protestanlara ait kırk kadar dükkân kapatıldı ve ruhsatları sahiplerinin elinden alındı. Hemen hemen yetmiş kişi evinden kovuldu, "serseri" diye teşhir edildi, hapse atıldı. Fırıncıların ve sakaların bu kişilere ekmek ve su vermekten men edilmesiyle eziyet iyice arttı. Otuzdan fazla kişi sürgüne gönderildi, hapsedildi ve falakaya yatırıldı.

İlk Protestan Ermeni Kilisesi

Şimdi, kilisenin bir kez daha binlerce çocuğunu kaybedeceği büyük buhran zamanına yaklaşıyoruz. 1846 senesinin temmuz ayının ilk günü, İstanbul'daki kırk Protestan kardeşimiz bir kilise teşkil etmek maksadıyla bir araya gelerek İstanbul Birinci Evanjelik Ermeni Kilisesi'ni kurarlar.[8]

Daha sonra İzmit, Adapazarı, Trabzon ve birçok başka yerde kiliseler kurulur.

Protestanların Sultan Fermanıyla Müstakil Bir Cemaat Olarak Kabul Edilmesi

Bu noktada, Ermeni milletinden ayrı bir Protestan cemaati tesis edilir. Gregoryen olsun Protestan olsun pek çok Ermeni'yi müteessir eden bu gelişme, bana göre, Türkiye'deki Protestanların tarihindeki en hazin hadisedir. Bunlar karanlık günlerdi. İki taraf da nasıl bir siyaset takip edeceğini bilemiyordu. Milletin önde gelenleri, kilise ile milletin bütünlüğünü muhafaza edebilmek için kendilerinden farklı dini kanaatleri olanlara zulmediyor; kiliseden aforoz edilen ve

eziyetler karşısında her türlü himayeden mahrum olan Protestanlar ise hürriyetlerini ayrı bir milli teşkilatlanma ile emniyet altına almak mecburiyetinde kalıyordu. Her iki taraf da hareketlerinde samimiydi. Gregoryen Ermeniler zulmetme, Protestan Ermeniler ise ayrı bir millet olma hakkına sahip oldukları fikrindeydiler. Devlet, zulme maruz kalan Protestanları himaye etmiş olsaydı böyle bir bölünmeye lüzum kalmazdı fakat Protestanlar Ermeni Patrikhanesi'nin hiyerarşisine ve milli nizamnameye tâbi oldukları için hükümet bunu yapamadı. Ben de, birçok Protestan gibi, Protestanların esas grupla birleşip tek bir idare altına gireceği günlerin çok da uzağımızda olmadığına inanıyorum.

Protestan Teşkilatına Kısa Bir Bakış

İstanbul'daki bazı Avrupalı temsilciler, bilhassa İngilizler, Protestanların medeni hürriyetlerini elde etmelerinde mühim bir rol oynamıştır. Bunlar arasında en önde yer alan kişi, Türkiye'deki din hürriyeti için takdire şayan bir gayretle asil ve ebedi bir hizmet sunmuş olan İstanbul'daki İngiliz konsolosu Sir Stratford Canning'dir[9]. 15 Kasım 1847'de, sultanın fermanıyla, Protestanlar Türkiye'de müstakil bir Protestan Ermeni cemaati olarak tanınır. Bu kararınla birlikte zulüm nihayete erer ve Evanjelistler hükümetin himayesi altında emniyete kavuşurlar.

İmparatorluk Fermanı

Saygıdeğer Lord Stradford de Redcliffe'in muavenetiyle Osmanlı Hükümeti'nden (Sultan Mecid'den) alınan, Protestanlar lehindeki ilk İmparatorluk Fermanı şöyleydi:

Hıristiyan tebaamdan Protestan inancını benimseyenler bugüne dek kendilerine mahsus ve müstakil bir idareden mahrum oldukları ve terk ettikleri eski mezheplerinin patrik ve başpiskoposları tabii olarak onların meseleleriyle alakadar olmadıkları için büyük sıkıntı ve güçlüklere maruz kaldıklarından ve bütün sınıflar ve tebaa hakkında varit olan halkseverliğim ve yüksek merhametim uyarınca hiçbir sınıfın ıstırap çekmesine padişahane rızam olmadığından ve inançları icabı bu sayılanlar zaten ayrı bir cemaat oluşturduklarından ... sadece kolaylaştırma ve iyileştirme gayesiyle rahat ve emniyetlerinin sağlanması... şefkatli iradem bunların kendi aralarından, kendilerine uygun ve kendi seçecekleri muteber ve emin bir kişinin Protestanların vekili unvanıyla tayin edilmesi ve bu şahsın zaptiye müşirliğine bağlı olarak, adı geçen cemaatin nüfus defterleri de vekillerinin salahiyetinde, zaptiye tarafından himaye edilip, doğumlar ve vefatlar adı geçen vekil tarafından kaydedilerek, yol pusulaları ve evlilik ruhsatnameleri, Babıâli'ye ve sair makamlara hususi işlerle ilgili olarak arz edilen dilekçeler adı geçen vekilce mühürlenmiş olmalı; bu hususların icra olunması hususunda işbu yüce emir ve ferman, insaflı padişahlığımın divan-ı hûmayunundan çıkarılmış ve buyrulmuştur. Adı geçen müşir olan sen [Mehmed Paşa], yukarıda beyan olunan düzenin harfi harfine icrasına; mürur tezkeresi ve cizye dağılımı maddeleri hususi düzenleme altında olduğundan bunun haricine çıkılmaması; evlenme ruhsatnameleri tanzime edilmesi ve nüfus kaydı için başka türlü resim ve harç alınmaması; Osmanlı Devleti tebaası diğer cemaatler gibi Protestanların da bütün işleri, mezarlıkları ve ibadet yerlerine dair muamelelerin kolaylaştırılması, bunlar için gereken yardımda bulunulması; diğer milletler tarafından Protestanların ayinlerine ve dini işlerine, velhasıl dini ve

dünyevi hiçbir işlerine kati suretle müdahale edilmeyip, salimen mezheplerinin usullerini icraya iktidarlı olmaları, bu sebeple veya başka bir sebeple zerre kadar mağdur edilmeyip, talep ettikleri üzere, her vesile ile huzur ve emniyetleri için gayret sarf edilmesi ve buna dikkat gösterilmesi; gerektiği takdirde vekilleri vasıtasıyla işlerini Babıâli'ye arz ve ifadeye izinli olmaları; irade-i seniyyeminin gereği ilgililerce malum olduğunda işbu yüksek emrim gerekli yerde kayıt altına alınması ve adı geçen tebaa yerlerinde bırakılarak yüksek hükümlerinin daima ve kesintisiz olarak yerine getirilmesi hususuna ihtimam ve dikkat gösterilsin.
Evâsıt-ı Muharrem 1267[10]

İstatistikler

Aşağıda yer alan istatistikler, Türkiye'deki en büyük misyoner teşkilatı olan ve esas olarak Ermeni halkıyla temas halinde bulunan American Board'un 1890 tarihli resmi raporlarından alınmıştır:

Batı Türkiye Misyonu: Kuruluşu 1819; 71 misyoner ve misyoner yardımcısı, 280 mahalli yardımcı, 33 kilise, 2967 kilise mensubu, 6282 talebe.

Doğu Türkiye Misyonu: Kuruluşu 1836; 47 misyoner ve misyoner yardımcısı, 279 mahalli yardımcı, 40 kilise, 2686 kilise mensubu, 6733 talebe.

Türkiye İç Bölgeler Misyonu: Kuruluşu 1847; 28 misyoner ve misyoner yardımcısı, 153 mahalli yardımcı, 33 kilise, 4188 kilise mensubu, 3852 talebe.

Avrupa Türkiyesi Misyonu: Kuruluşu 1858; 23 misyoner ve misyoner yardımcısı, 56 mahalli yardımcı, 9 kilise, 682 kilise mensubu, 573 talebe.[11]

Doğu Akdeniz'deki Misyoner İstasyonları

Aşağıdaki parçalar İstanbul'da görev yapan Muhterem Edwin M. Bliss tarafından hazırlanıp *Missionary Review* mecmuasında tefrika halinde neşredilmiş olan "Levant'taki Misyonlar" başlıklı yazıdan derlenmiştir:

Amerikan kiliselerinin Levant'taki faaliyetleri, o zamanlar henüz yeni kurulmuş olan American Board'un himayesinde Boston'dan deniz yoluyla gelen küçük bir grup tarafından başlatılmış olup günümüzde, her biri ayrı teşkilatlara sahip olan yedi farklı Amerikan cemiyeti tarafından devam ettirilmektedir. Bu cemiyetlerden altısı Kongregasyonel, Presbiteryen, Birleşik Presbiteryen, Reforme Edilmiş Presbiteryen, Güney Presbiteryen ve Metodist mezheplerini, Amerikan İncil Cemiyeti[12] ise hepsini birden temsil etmekte ve bunları, Tanrı'nın Kelamı temelinde, tek bir çatı altında birleştirme yönünde gayret sarf etmektedir. Ayrıca, bu cemiyetlerden bağış almayan ve onlar tarafından idare edilmeyen iki kolej mevcuttur: İstanbul'daki Robert Kolej ve Beyrut'taki Suriye Protestan Koleji.[13] Küçük Asya'daki Harput, Antep ve Merzifon şehirlerinde bulunan diğer üç kolej ise bağış almaktadır; bu okullar, kendi mütevelli heyetleri olsa da, söz konusu cemiyetlerin idaresi altındadır.[14] İran'daki Urmiye ve Mısır'daki Asyut şehirlerinde bulunan iki okul da cemiyetler tarafından idare edilmektedir. Ayrıca İstanbul'da, hiçbir cemiyetle bağlantısı olmayan, New York'taki bir mütevelli heyetine ait olup bu heyet tarafından idare edilen Bible House vardır. Bible House'un raflarında otuzdan fazla lisanda ve dört yüzden fazla farklı basım ve ciltleme tarzında hazırlanmış Kitab-ı Mukaddes'ler mevcuttur; öyle ki, sultanın evinde çalışan bir hizmetliden tutun da Kürdistan'ın dağlarında yaşayan köylüye kadar, hiç kimse "Bana uygun bir İncil yok" diyemez.

Bu farklı kuruluşlar, çoğu papazlık rütbesine sahip, evli kimseler olan 133 Amerikalı beyefendi ile 119 bekâr hanımefendi tarafından temsil edilir. Bu kuruluşlar 42 merkezin yanı sıra kendilerine bağlı 500'e yakın şubeye sahiptirler. Bunlara bağlı olarak 1700'den fazla mahalli vaiz, öğretmen ve seyyar din kitabı satıcısı çalışır. Toplam 15.122 kişiye Aşai Rabbani veren 185 kilise, yaklaşık 33.000 öğretmenin görev yaptığı 763 okul bulunmaktadır; bir sene içinde toptan ya da parça parça olmak üzere 43.000 adet Kitab-ı Mukaddes kopyası dağıtılmıştır. Maalesef, farklı cemiyetler, dini kitaplar ve ders kitaplarının istatistiklerini ayrı ayrı tutmamışlardır. Genel bir tahminle, bir senelik bir mesai ile 50.000 kitap, 100.000 ders kitabı ve 400.000 dini risale çıkarıldığı söylenebilir. Bunların yanı sıra beş tane haftalık, altı tane de aylık neşriyat bulunmuktadır. Aylık neşriyatın büyük kısmı çocuk gazetelerinden oluşur; Bulgarca çıkan bir haftalık mecmua 4000'in üzerinde bir tiraja ulaşmıştır.[15] Tıp sahasında ciddi bir faaliyet sürdürülmektedir. Bu hususta da istatistik verilmemiştir, fakat senede 25.000 vakaya bakıldığını söylersek hakikate yakın bir tahmin yürütmüş oluruz. Bütün bunlar, senede 500.000 dolara varan ve Amerikalıların fonlarıyla karşılanan bir harcamaya işaret etmektedir. Mahalli cemaatlerin, vaiz ve öğretmenlerin maaşlarına, okul ücretlerine, kitap maliyetlerine, cemaatin ve kilisenin masraflarına ne kadar katkıda bulunduğunu söyleyebilmek için elimizde kâfi malumat bulunmamaktadır. Araziler, binalar, okullar, basım ve ciltleme aletleri, büyük miktarda matbu sayfa ve ciltli kitap... Bütün bunların kıymeti çok büyüktür. Sadece İstanbul'daki mülklerin değeri 400.000 dolardan fazladır. Kırk iki merkezi mıntıka arasında, Bulgaristan, Rumeli, Türkiye'nin Asya bölümü, Kuzey İran, Suriye

ve Mısır'daki neredeyse bütün büyük ve mühim şehirler bulunmaktadır.

Hıristiyan misyoner teşkilatlarının, Protestan Hıristiyanlığa olan sadakatlerini açık bir şekilde ilan etmeyen kimselerin dini fikirleri ve hayatları üzerindeki tesiri birçok şekilde tezahür etmektedir. Amerikan İncil Cemiyeti, içinde bulunduğumuz seneye kadar bir buçuk milyon kopya matbu malzeme dağıtmıştır. Bu kopyaların kendi içlerindeki dağılım oranı, aşağı yukarı, her İncil'e karşı üç Ahd-ı Cedit ve beş cüzdür (cüzlerde ya dört İncil'den biri, ya bir mezmur ya da Süleyman'ın mesellerinden biri yer almaktadır). Bunların çok büyük bir kısmının *satıldığı* ve bunun da olsa olsa yarısının –hatta belki üçte birinin– Protestan ailelere gittiği, ve Levant'ta kitap satın almanın Amerika'daki gibi bir şey olmayıp neredeyse her zaman için kitabı satın alan kişinin o kitaba hakikaten alaka gösterdiğinin bir işareti olduğu göz önünde bulundurulursa, bu büyük ülkedeki faaliyetlerin ne kadar tesirli olduğu anlaşılacaktır.

Karadeniz sahilindeki küçük bir köyün hanında, Avrupalılara mahsus imansızlığı gayet iyi öğrenmiş bir grup genç adam, İncil Cemiyeti'ne mensup seyyar bir din kitabı satıcısını sıkıştırıp kendileriyle münakaşa etmeye zorlarlar. Tahsilli olmayan biri olan satıcı onlarla baş edemez. Satıcının yanında oturan bir Türk papaz, onun şaşkın bakışları altında, bir Kitab-ı Mukaddes alıp münakaşaya dahil olur, genç adamlara ağızlarının payını verir ve nihayet gençler mağlubiyeti kabul ederek mekânı terk ederler. Papaz, tam vaktinde gelen bu yardım için kendisine teşekkür eden satıcıya şöyle der: "İncil Evi'ndeki beyefendilere söyleyin, cesaretleri kırılmasın. Bu güzel kitabı okuyan, onun temsil ettiği inancı kabul eden ve İsa gibi yaşamaya çalışan, benim gibi

pek çok insan var. Henüz zamanın müsait olmadığı kanaatinde olduğumuz için O'na olan inancımızı aleni olarak söyleyemiyoruz ama o günler de gelecek ve sizler o zaman ektiğiniz tohumların meyvelerini alacaksınız."

Levant'taki eski Hıristiyan cemaatlerinin dini hayatına dair en mühim hakikatlerden biri, bazı yerlerde –ki bu yerlerin sayısı hiç de az değildir– kilisedeki ayinlerde yapılmış olan değişikliklerdir. Pazar okulları ve İncil sınıfları kurulmuştur; ayrıca şu anda İstanbul'da, Amerikan İncil Cemiyeti tarafından, hem Gregoryen ve Katolik hem de Evanjelist Ermenilerin samimi talepleri neticesinde, eski Ermenice İncil'in bir baskısı neşredilmektedir.

Buralara tesadüf eseri yolu düşen ve sürdürülen faaliyete şahit olan biri için tenkit edecek noktalar bulmak gayet kolaydır –ve bunlar son derece meşru tenkitler olabilir– fakat cemaatlerin gelişmesi yolunda sarf edilen gayretler hakkında isabetli bir muhakemede bulunmak, bu gayretlere yakınlık duyan dikkatli biri için dahi o kadar kolay bir iş değildir. Bu cemaatlere ve kiliselere en çok itimat edenler, onların mahalli hayatını en yakından tanıyanlardır. Onlar, hatalar yapıldığını kabul ederler ama bütün Hıristiyanlar için çok kıymetli olan bu topraklarda, tohumları havariler tarafından ekilmiş olan ve papazlar tarafından yeşertilen hayat şeklinin, kısa bir müddet sonra o ilk saflığına ve kuvvetine yine, ziyadesiyle kavuşacağına da inanırlar.

Payitahttaki Küçük Mezhepler

Aşağı yukarı on senedir, İstanbul'a Batı'dan Protestan mezheplerinin temsilcileri gelmektedir. Bu kişiler yurtdışındaki [Protestan] kardeşlerinin itibarını kazanıp kendi memleketlerine gönderilmiş Ermenilerdir.

Muhterem Şişmanyan bu ülkenin (A.B.D.) "Müritler"i[16] tarafından gönderilmiştir. Kendisini Hıristiyanlığa vakfetmiş bir beyefendi olan Şişmanyan, faaliyetini büyük bir şevkle devam ettirmekte, şevk dolu vaazlar vermektedir. İstanbul'un içinde bir ibadet evi ve bir de okulu vardır. Bay Şişmanyan, bir öncü olarak, kendisinin yahut bu mezhebe mensup diğer misyonerlerin kurmuş oldukları kiliselere destek vermek üzere zaman zaman Anadolu'ya gider.[17]

G. N. Şişmanyan

Dr. Dobraşyan, *Friends of England*[18] tarafından gönderilmiş bir tıp misyonerdir. Mükemmel bir hekimdir; kısa bir süre içinde, sahasındaki maharetiyle, kendisiyle aynı zaman zarfında payitahtta bulunan tüm hekimlerden daha büyük bir başarı kaydetmiş, hepsinden daha yüksek itibar kazanmıştır. Nezaketi ve sıcakkanlı mizacıyla, Efendimiz adına çok kıymetli, mühim bir iş yapmaktadır. İstanbul'un içinde, çok iyi bir semtte, pazar günleri ve hafta içi günlerde ibadet için kullanılan bir toplantı yeri vardır.

Muhterem Kaprisliyan ise Amerika'dan gönderilmiştir ve Baptist mezhebini temsil eder. Çok iyi bir tahsil görmüş, tesirli vaazlar veren, belagatli bir beyefendidir. Bu ülkeye [A.B.D.'ye] gelmeden evvel İzmit ve İstanbul'daki Kongregasyonel kiliselerde papazlık yapmış olan Kaprisliyan Efendi'nin her iki şehirde de çok sayıda dostu vardır. Pera'nın üst tarafında, ibadet için ve pazar okulu olarak kullanılan bir evi vardır. İnanıyorum ki, Kaprisliyan bu ülkedeki dostlarından daha fazla teşvik gördüğü takdirde daha da büyük işler yapabilecektir.

IV.

Türkiye

Memleketin Coğrafyası ve İklimi

Türkiye çok özel bir coğrafi mevkide bulunmaktadır. Avrupa'yı Asya'ya, Doğu'yu Batı'ya, Asya'yı Afrika'ya, Müslüman dünyayı Hıristiyan dünyaya bağlar.

Pek çokları, "Türkiye" kelimesini işitmekten bile rahatsızlık duyar, bunu bir nevi hakaret telakki eder; fakat bilinmelidir ki, Türkiye, şu anki hali nasıl olursa olsun, hem günümüz dünyasında, hem de eski devirlere uzanan tarihte, eski Mısır, Asur, Babil ve Pers krallıklarınınkine denk, son derece mühim bir yere sahiptir ve bu gelecekte de böyle olacaktır. Milletlerin kaderini değiştiren ve şekillendiren, dünyanın üç büyük dini Musevilik, Hıristiyanlık ve Müslümanlığın beşiği, Kitab-ı Mukkades'in ülkesidir burası.

Gök kubbe altında, toprağı daha verimli ve bereketli olan bir memleket yoktur. Dünyanın hiçbir yerinde insanı bu kadar memnun edecek ve iştahını kabartacak, böylesine lezzetli ve bol mahsul elde edilmez. Tahıllar, pirinç, şarap, tütün, yağ, gülyağı, bal, şeftali, nar, portakal, ağaç kavunu, limon, ayva, kuru erik, elma, üzüm, kavun, karpuz, dut, kiraz, vişne, zeytin, incir, kestane, haşhaş ve tüm sebze çeşitleri mükemmeldir. İnsanların faydalanabileceği çok çeşitli hayvanlar, develer, atlar, midilliler, koyunlar, öküzler, bizonlar, inekler, ipek yünlü Ankara keçileri, katırlar ve eşekler mevcuttur.

Türkiye'nin hem Avrupa hem de Anadolu'daki toprak-

ları fevkalade verimli olmasına rağmen tarlalar oldukça azdır. Bunlar da, köylülerin sırf kendi ihtiyaçlarını karşılamak için, çok eski sabanlarla sürdükleri küçük toprak parçalarıdır. Halkın bu yönde bir nebze olsun daha fazla gayret sarf etmemesinin sebeplerinden biri, mahsulün tahsildarlar tarafından nizamsız ve adaletsiz bir şekilde vergiye tâbi tutulmasıdır. Köylünün elinde avucunda ne varsa vergiye gider. Köylüler, tarıma müsait topraklarda çiftçilik yapmanın para getirmediğine inanırlar. Çiftçi, mahsulünün onda birini hükümete vermek mecburiyetindedir. Bu yüzden, harmandan sonra mahsul tarlada bırakılıp aşarcı beklenir. Bu arada mahsul çoğu zaman güneş altında kavrulur ya da yağmurdan çürür; miskin aşarcı gelene kadar, kuşlar ve diğer hayvanlar da kendi paylarını alırlar. Sonuç, hem çiftçi hem de hükümet açısından kayıptır. Eğer daha iyi bir idaremiz, çiftçiye makul şartlarla borç verecek birkaç bankamız, asri tarım aletlerimiz, mahsulün pazarlara nakli için daha fazla demiryolumuz olsaydı, halkın vaziyetinde büyük bir iyileşme olur, şu anda sadece yarısı sürülen toprak tam randımanla işlenebilir, ve Türkiye dünyanın tahıl ambarı haline gelirdi.

Osmanlı Tarihine Kısa Bir Bakış

Bu ülkede yaşayanlara verilen "Osmanlı" ismi, MS 1299'da tahta geçen ilk sultan olan Osman'dan gelir. "Türk" ise, kendileri değil de başkaları tarafından kullanılan isimdir. Osman, milletin gururudur ve Osmanlı olmak Türklerin gözünde bu dünyada sahip olunabilecek en büyük şereftir.

Osmanlıların ilk zamanlarının tarihi biraz karanlıkta

kalmıştır. Türk kelimesinin, Çinliler tarafından, İsa'dan iki asır kadar önce Çin'in batısında yaşamış olan bu kimselere (Türklere) verilen Tu-Ku isminden bozma olduğu zannedilmektedir.

Birleştirici Kuvvet Müslümanlık

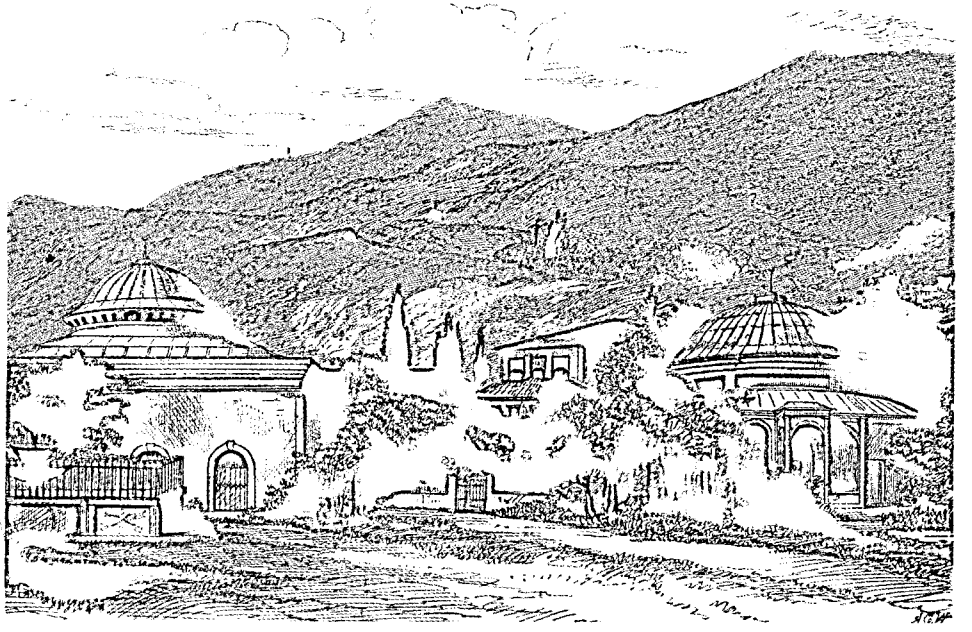
Yedinci asrın ortasında, Muhammed'in dini tüm Türk aşiretlerini bir araya getirdi. Böylece Türklerin hakiki tarihi başlamış oldu. Bundan sonra peygamberlerinin sancağının zaferden zafere koştuğunu görüyoruz. Türkler, Fırat ve Dicle kıyıları boyunca, Kürdistan dağlarını aşarak Basra Körfezi ile Kafkas dağları arasındaki toprakları ve Ararat ile Karadeniz arasını fethettiler.

Osmanlı İmparatorluğu'nun İlk Sultanı

Ertuğrul'un ölümünün ardından (MS 1288) oğlu Osman iktidara geldi. Osman, kuzeyde İstanbul yakınlarına kadar ilerleyerek Anadolu'da mühim zaferler kazandı. Kabiliyetli, ılımlı, kuvvetli ve cesur bir hükümdardı; sanayi ve ziraatı teşvik etti. Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk payitahtı, Küçük Asya'daki Bursa'ydı. Osman 1326 senesinde bu şehirde öldü.

Osman'ın oğlu Orhan genç imparatorluğun topraklarına İznik ve İzmit'i kattı. Yunan İmparatoru Kantakuzenos'un kızıyla evlendi. 1336'da Çanakkale'nin Avrupa yakasındaki bir kaleyi, 1357'de de Gelibolu şehrini ele geçirdi.

Orhan'ın oğlu ve Osman'ın torunu olan Murat, Anadolu'nun tamamını hâkimiyeti altına aldı. Onun devrinde Edirne, imparatorluğun ikinci payitahtı oldu. Bulgaristan, Trakya, Makedonya ve Sırbistan vergiye bağlandı. Murat'ın

Osmanlı İmparatorluğu'nun kurucuları Osman ve Orhan'ın türbeleri

oğlu Bayezid ise Bosna'nın bir kısmını, Eflak, Tesalya ve Mora'yı Osmanlı topraklarına ekledi.

Bayezid'in oğlu olan Mehmet, babasının fethettiği yerleri idare etti.

Oğlu II. Murat art arda üç harpten sonra Macar kahramanı Hünyadi Yanoş'u mağlup etti ve Macaristan'ı vergiye bağladı. Daha sonra Yunanistan'ı ve Arnavutluk'u zaptetti.

Ancak fethedilen şehirler listesine Konstantinopol eklenmedikçe Osmanlı fetihleri tamamlanmış olmayacaktı. II. Murat'ın oğlu II. Muhammed (Mehmet) 250.000 adamıyla, başşehrin 4973 muhafızına karşı savaşıp şehri ele geçirdi ve 29 Mayıs 1453'te Yunan (Bizans) İmparatorluğu'nu sona erdirdi. Bundan sonra Mora Yarımadası, Atina, Hersek, Venedik, Moldavya ve Kırım'ın tamamı vergiye bağlandı.

Mehmet'in oğlu Bayezid 1495 senesinde İran'la ve Osmanlı tarihinde ilk defa Rusya'yla temasa geçti.

II. Bayezid'in küçük oğlu I. [Yavuz Sultan] Selim Mısır'ı aldı. Sonra onun yerine Muhteşem I. Süleyman geçti. Sultan Süleyman devrinde imparatorluğun gücü zirveye ulaştı. Süleyman kırk altı sene iktidarda kaldı; tüm Osmanlı sultanları içinde en uzun süre hüküm süren o oldu. Uzun iktidarı sırasında payitahtı ve en büyük kalesi de dahil olmak üzere Transilvanya, ayrıca Buda, Peşte ve Avusturya eyaletleri vergiye bağlandı. Kılıcı Afrika'nın kuzey sahillerine, Mısır, Tunus, Trablusgarp, Cezayir ve Fas'a kadar uzanan Süleyman, İran'ın da büyük bir kısmını ele geçirdi.

"Sultan Süleyman, vârislerine, sonraları Kıbrıs ve Kandiye adaları haricinde herhangi bir kalıcı ilavenin yapılmadığı, çok geniş bir imparatorluk bıraktı. Roma, Sirakuza ve Persepolis hariç, İncil ve klasik devir tarihinde geçen bütün meşhur şehirler onun zamanında, Türklerin hükümranlığı

altındaydı. Kartaca, Memphis, Tyre [Sur], Ninova, Babil ve Palmyra [Tadmor] Osmanlı'ya aitti; İskenderiye, Kudüs, İzmir, Şam, İznik, Bursa, Atina, Filibe ve Edirne şehirleri, ve ayrıca, tarihsel olarak bu şehirlerden daha sonra, ama en az onlar kadar meşhur olmuş Cezayir, Kahire, Mekke, Medine, Basra, Bağdat ve Belgrad gibi şehirler, İstanbul'daki sultanın tabiiyetindeydi. Nil, Ürdün, Asi, Fırat, Dicle, Don, Dinyester, Tuna, Hebrus [Meriç] ve İlissos'un suları 'Atkuyrukları'nın gölgesi altında' akıyordu. Akdeniz, Marmara Denizi'nin doğu kısmı, Azak Denizi, Karadeniz ve Kızıldeniz Türk gölleri olmuştu. Bir ucu Atlas Okyanusu'nda diğer ucu Kafkaslar'da olan Osmanlı hilali, Aynoroz, Sina, Ararat, Karmel, Toros, Kaz, Olimpos, Tesalya, Balkan, Karpat ve Acroceraunian [Pindos] dağlarına hükmediyordu. Ertuğrul'un soyundan gelenler dünyanın en zengin ve en güzel bölgelerinin birçoğunu içine alan bir imparatorluk oluşturduğunda, atalarının beş yüzden az savaşçıyla evsiz bir maceraperest olarak dolaştığı zamanların üzerinden henüz üç yüz sene geçmişti."*

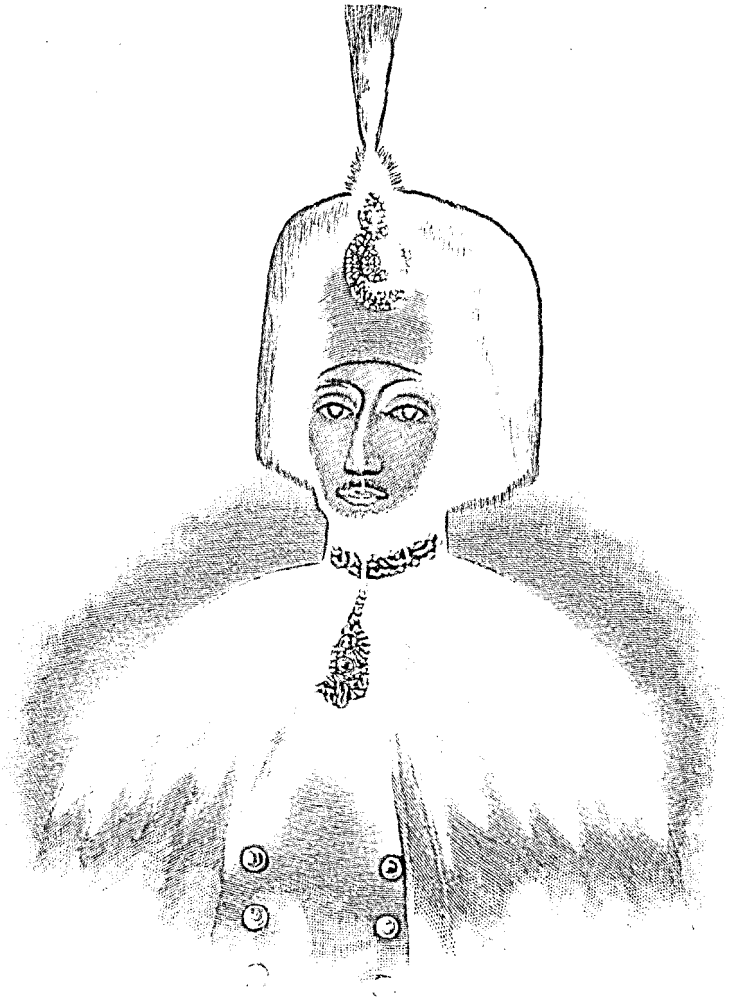
---

* Sir E. Creasy, s. 197 (1877). [y.n.]
Metindeki alıntı, İngiliz tarihçi ve hukukçu Sir Edward Shepherd Creasy (1812-1878) tarafından kaleme alınmış ve ilk olarak 1854-56 yılları arasında iki cilt halinde yayımlanmış olan *History of the Ottoman Turks: From the Beginning of Their Empire to the Present Time* [İmparatorluğun Başlangıcından Günümüze Osmanlı Türklerinin Tarihi] (Londra, Richard Bentley) adlı eserin 1877 tarihli ikinci baskısından yapılmıştır. [ç.n.]

Osmanlı Sultanlarının Şeceresi

Muhteşem Süleyman'ın ölümünden sonra, Osmanlı'nın başına sırasıyla şu sultanlar geçmiştir:

	hükümdarlık devri
II. Selim	1566-1574
III. Murat	1574-1595
III. Mehmet	1595-1603
I. Ahmet	1603-1617
I. Mustafa	1617-1618
II. Osman	1618-1622
I. Mustafa	1622-1623 (ikinci kez)
IV. Murat	1623-1640
I. İbrahim	1640-1648
IV. Mehmet	1648-1687
II. Süleyman	1687-1691
II. Ahmet	1691-1695
II. Mustafa	1695-1703
III. Ahmet	1703-1730
I. Mahmut	1730-1754
III. Osman	1754-1757
III. Mustafa	1757-1774
I. Abdülhamit	1774-1789
III. Selim	1789-1807
IV. Mustafa	1807-1808
II. Mahmut	1808-1839
Abdülmecit	1839-1861
Abdülaziz	1861-1876
V. Murat	padişah olmadı, sadece birkaç ay tahtta kaldı
II. Abdülhamit	şimdiki sultan, 1876 senesinde tahta geçti

Şimdiki sultanın babası Abdülmecit

Engeller

İlk Osmanlı sultanından Muhteşem Kanuni Süleyman'a kadar, takriben üç yüz sene boyunca, Osmanlılar zaferden zafere koştu. Sultan Süleyman'ın hüküm sürdüğü dönem Türklerin muzaffer tarihinin doruk noktasıydı. Ama Rusya'nın kibri ve Macaristan, Polonya ve Avusturya'nın ittifakı, hızı artan Osmanlı fetihlerinin karşısına büyük engeller çıkarmakla kalmadı, aynı zamanda Türk sınırlarının daralmasına da yol açtı; bilhassa içinde bulunduğumuz asırda Rusya'yla yapılan harpler büyük Türk İmparatorluğu'na çok zarar verdi.

"Türkiye böylece, peyderpey, bugün iyice daralmış olan sınırlarına kadar geriledi. Babıâli'nin sadece Avrupa'nın şimdi Türkiye olarak isimlendirilen kısmını değil, Yunanistan, Bulgaristan, Doğu Rumeli, Romanya, Sırbistan, Bosna ve Hersek'e, ayrıca Kırım ve Güney Rusya'nın bir bölümünden, Küçük Asya, İran, Mısır, Suriye, Trablusgarp, Tunus, Cezayir'e ve Akdeniz'deki birçok adaya kadar pek çok yeri idaresi altında bulundurduğu zamanlardaki toprakların yüzölçümü –Arabistan'ın uçsuz bucaksız çöllerini hesaba katmazsak 2.000.000 mil kareden fazlaydı ki bu, Rusyasız bir Avrupa'nın hemen hemen iki katına tekabül eden ve bugün üzerinde 50.000.000'dan fazla insanın yaşadığı bir alandır. İmparatorluk, eyaletlerini teker teker kaybetti. Cezayir ve Tunus Fransa'ya katıldı ve böylece 175.000 mil karelik bir alanın ve 5.000.000'dan fazla bir nüfusun idaresi el değiştirdi. Mısır, fiiliyatta bağımsızdır ki bu da 500.000 mil kareden daha geniş bir toprağın ve 6.000.000'luk bir nüfusun kaybı demektedir. Asya'daki toprak kaybı nispeten daha azdır. 680.000 mil karelik bir alanı kaplayan ve 16.000.000'dan fazla bir nüfusu barındıran bu bölge ülkenin şu anki toprak-

larının büyük bir kısmını teşkil etmektedir. Avrupa'daki kayıplar, elde neredeyse sadece Trablusgarp'ın kaldığı Afrika'daki kayıplar kadar ciddidir. Sırbistan ve Bosna'nın Avusturya "idaresi"ne girmesiyle takribi 40.000 mil kare toprak kaybedilmiş, 3.500.000 kişilik bir nüfus Avusturya tabiiyetine girmiştir. Eflak ve Moldavya'nın birleşip müstakil Romanya krallığını oluşturmasıyla Türkiye'nin yüzölçümü 46.000 mil kare kadar küçülmüş, nüfusu da 5.000.000 kişi kadar azalmıştır. Bulgaristan günümüzde bağımlı bir devlettir ve Doğu Rumeli kısa bir süre önce *de facto* olarak Bulgaristan'ın bir parçası haline gelmiştir; ikisi toplamda 40.000 mil karelik bir alana ve 3.000.000'luk bir nüfusa sahiptir. Yunan Krallığı da, 25.000 mil karelik toprakları ve 2.000.000'luk nüfusu ile, anavatandan uzun süre önce ayrılmıştır. Bir zamanlar Avrupa'daki Türk topraklarının yüzölçümü 230.000 mil kare, nüfusu takriben 20.000.000 iken, bu rakamlar bugün dörtte üç nispetinde azalarak 66.000 mil kareye ve 4.500.000 kişiye düşmüştür."*

Türklerin hâkimiyet sahası daralmış olsa da, bundan Türk kuvvetinin yok olduğu gibi bir netice çıkarılmamalıdır. Bugün Osmanlı İmparatorluğu, Avrupa kuvvetleri arasında mühim bir yere sahiptir. "İki denizin birleştiği" ve "iki kıtanın buluştuğu" bir mevkide bulunan bir kuvvet, nüfuzunu kolay kolay kaybetmez. Türk İmparatorluğu, bugün, pek çok açıdan, yarım asır önce olduğundan daha muntazam ve

---

* Lane-Poole, "The Story of Turkey." [y.n.]
Metindeki alıntı, Ortadoğu tarihi uzmanı İngiliz tarihçi Lord Stanley Lane-Poole tarafından hazırlanan altı kitaplık *The Story of the Nations* [Ulusların Hikâyesi] başlıklı bir seri dahilinde, 1888'de yayımlanmış olan *The Story of Turkey* [Türkiye'nin Hikâyesi] adlı kitabın 364. ve 365. sayfalarından yapılmıştır. [ç.n.]

kuvvetlidir. Osmanlı İmparatorluğu günümüzde 700.000 mil karelik yüzölçümüyle, Amerika Birleşik Devletleri'nin beşte biri, ya da Alman ve Avusturya-Macaristan İmparatorlukları, İtalya, Danimarka, İsviçre, Belçika ve Japonya'nın toplamı kadar toprağı elinde tutmaktadır.

V.

İdari Teşkilat

Halihazırda iktidarda olan sultan, ülkenin en yüksek idarecisi ve mutlak hükümdarıdır. Sultanlar eskiden harp sahalarında ordularını bizzat kumanda eder ve memleket işlerini idare ederlerdi. Oysa günümüzde, nazırların yaptıkları çalışmaların icraata konması için imparatorluk mührü katiyen zaruri olsa da, memleket işleri sultan tarafından tayin edilen nazırlar tarafından yürütülmektedir.

Babıâli Nazırları

Osmanlı hükümeti olan Babıâli'de yer alan nazırlar şunlardır:

1. Sadrazam
2. Şeyhülislam
3. Dahiliye Nazırı
4. Hariciye Nazırı
5. Şûra-yı Devlet Reisi
6. Harbiye Nazırı
7. Bahriye Nazırı
8. Humbaracıbaşı
9. Maliye Nazırı
10. Ticaret ve Evkaf-ı Hümayun Nazırı
11. Evkaf Nazırı
12. Maarif Nazırı
13. Sadaret Kethüdası

Saray Erkânı

İmparatorluk maiyetinde şu kişiler yer alır:

1. Kaptan-ı Derya
2. Darüssaade Ağası
3. Valide Sultan Kethüdası
4. Mabeyincibaşı
5. Başkâtip
6. Hazine-i Hassa Nazırı
7. Hace-i Sultani
8. Kapıcıbaşı
9. Divan-ı Hümayun Teşrifatçısı ve Tercümanı
10. Hekimbaşı
11. Sultan'ın Hususi Kâtibi
12. Saray Hizmetkârları ve Mızıka-yı Hümayun'un Reisi
13. Başseyis

Ülke, her birinin başında bir *Vali* bulunan *Vilayet*lere (Eyalet) ayrılmıştır. Valiler sultan tarafından tayin edilir ve azledilirler. Türkiye'nin Avrupa'daki topraklarında yedi, Asya'daki topraklarında ise yirmi beş *vilayet* bulunur.

Halk Vatandaşlık Fikrine Yabancıdır

Gayrimüslim halk vatandaş değil, *tebaa*dır. Tebaa olarak doğar, yaşar ve ölürler. Bundan kastım, halkın her türlü haktan mahrum olduğu değildir. Herkes bir takım haklara, vicdan hürriyetine vs. sahiptir ama her Amerikan vatandaşının gurur duyduğu ve iftihar ettiği o büyük vatandaşlık fikrine yabancıdır. Hal böyle olunca, tabiidir ki, memleketin siyasi meseleleriyle alakadar olmaz; Amerika'da ise, aksine, sanki herkes birer siyasetçidir.

"Bir Türk paşa ya da vali"

Müslümanların Üst Mertebede Oluşu

İktidardaki grup (Müslümanlar), diğerlerinden (gayrimüslimlerden) daha fazla imtiyaza sahiptir.

Heyet-i vükelanın ve saray erkânının –ikisi hariç– bütün azaları ve otuz iki valinin hepsi Osmanlı'dır. Düşük rütbeli memurlar arasında *tebaa* mensubu kimseler vardır. Türk ordusunda gayrimüslim asker yoktur. Harp halinde sadece iktidardaki sınıfa mensup olanların orduya yazılmasına müsaade edilir. Hiçbir gayrimüslim, ülkenin girdiği muharebelerde herhangi bir şekilde yer alamaz. Hükümet, (çocuklar da dahil olmak üzere) bütün erkek tebaadan aldığı 1,25 dolar askeri baş vergisi [bedel-i askeri] mukabilinde onları her nevi askeri vazifeden muaf tutar. Bu vergi tavizsiz şekilde toplanır.

Nüfus

Türkiye'nin nüfusu takribi olarak 20.000.000'dur ve bu nüfus hiçbir bakımdan homojen değildir. Dini farklılıklar oldukça fazladır. Müslüman nüfus çoğunluğu oluşturur. Türkiye'nin Avrupa'daki topraklarında yedi eyalet vardır; bu eyaletlerin nüfusu aşağıdaki milliyetler ve dinlere mensup topluluklardan oluşmaktadır:

1. Gregoryen, Katolik ve Protestan Ermeniler.
2. Osmanlılar ya da Türkler (Müslüman).
3. Ortodoks Kilisesi'ne mensup Rumlar.
4. Ortodoks, Katolik ve Protestan Bulgarlar.
5. Müslüman, Ortodoks ve Katolik Arnavutlar.
6. Rum Ortodoks Kilisesi'ne mensup Eflaklılar.
7. Yahudiler (Musevi).
8. Tatarlar (Müslüman).
9. Çerkesler (Müslüman).
10. Müslüman ve Hıristiyan Çingeneler.

Türkiye'nin Asya'daki topraklarında yirmi beş eyalet vardır; bu eyaletlerin nüfusu aşağıdaki milliyetler ve dinlere mensup topluluklardan oluşmaktadır:

1. Gregoryen, Katolik ve Protestan Ermeniler.
2. Osmanlılar ya da Türkler (Müslüman).
3. Ortodoks Kilisesi'ne mensup Rumlar (aralarında az sayıda Protestan da vardır).
4. Yahudiler (Musevi).
5. Araplar (Müslüman).
6. Ortodoks ve Katolik Maruniler.
7. Protestan ve Nasturi Kilisesi'ne mensup Nasturiler.
8. Kürtler (Müslüman).
9. Putperestlik, Musevilik, Müslümanlık ve Hıristiyanlığın karışımı olan bir inanca sahip olan Dürziler.
10. Türkmenler (Müslüman).
11. Çerkesler (Müslüman).
12. İranlılar (Müslüman).
13. Çoğu Hıristiyan (Katolik, Ortodoks ve Protestan) olan Süryaniler.

Tüm bu milliyetler, Türk İmparatorluğu'nun hâkimiyeti altında, kendi dinleri ve milli ananelerinin icaplarını büyük bir serbestlik içinde yerine getirerek yaşarlar.

Milliyetler Arasındaki Rekabet

Belli başlı milliyetler Müslümanlar, Ermeniler, Yunanlılar, Bulgarlar ve Yahudilerdir. Burada onlara dair bir kaç kelime söylemek yerinde olacaktır. Ermenilere dair bazı hususlara önceki kısımlarda temas edilmişti.

Müslümanlar

Türk İmparatorluğu'nda takriben 15.000.000 Müslüman yaşar. Bu halkın en ayırt edici vasıflarından biri kadercilik-tir. *Kader*, yani takdir-i ilahi fikri o kadar kuvvetlidir ki, Allah'ın takdiri karşısında büyük bir itaat ve tevazu, Şark'ın öteki ırklarında hiçbir zaman görülemeyecek bir teslimiyet hali yaratır. Bu takdir-i ilahi mevhumu o kadar kuvvetlidir ki, insanları neredeyse stoacı bir tavra, başlarına gelebilecek her türlü talihsizliği ve belayı hiçe sayıp bunlara meydan okumaya sevk eder. Diğer milletlere mensup kimselerin, sevdikleri birisini kaybettiklerinde sergiledikleri keder ve matem haline, gözyaşlarına ve duyulan elemin ifadesi olabilecek başka türlü münasebetsiz manzaralara Müslümanlar arasında hemen hiç rastlanmaz. Bu tür tavırları, bilgisi dışında "bir serçenin bile yere konamayacağı" Allah'ın yazdığı kadere karşı işlenmiş büyük bir günah olarak görürler.

Bir yandan insan iradesinin şuurlu bir kendi kaderini tayin etme kabiliyeti olduğuna, diğer yandan insanın Allah'ın yazdığı alınyazısının dışında hiçbir şey yapamayacağına inanırlar; bu kadercilik, onlara tamamen kendilerine mahsus bir durağanlık verir. Memleketin idaresini ellerinde tutmalarına ve diğer tüm milletlerden daha fazla imtiyaza ve fırsata sahip olmalarına rağmen, ötekilere kıyasla daha terakkiperver olmamaları dikkat çekicidir. Aksine, diğer milletler medeniyet merdiveninin en üst basamağına tırmanırken, Müslümanlar bu merdivenin alt basamaklarında takılıp kalmışlardır. Diğerleri zenginleşirken onlar fakirleşmektedir. Diğerleri farklı lisanlar öğrenirken, onlar Türkçe haricinde bir dil konuşmazlar. Diğerlerinde esnaf sokaktaki hanımları ve beyleri, asil hitaplarla dükkânlarına, alışverişe ve pazarlığa davet ederken, Müslümanlar, tam tersine, dükkânlarında

bağdaş kurup nargile ve kahve içer, mallarını satmak için herhangi bir gayret göstermeden, kaderin müşterileri kendilerine getirmesini beklerler. Diğer milletlerden insanlar birbirleriyle karşılaştıklarında ekseriyetle işten bahsederken, Müslümanlar spor, binicilik, gibi şeylerden bahseder, hikâyecilerin anlattığı meselleri ve atasözlerini dinleyerek eğlenirler. Amerika'da, diğer Şark halklarına mensup insanların sayısı artmaktadır; bu kişilerin bazıları mükemmel mevkilere gelmiştir, bazıları da üniversitelerde, yüksekokullarda ilahiyat, tıp vs. tahsili görmektedir. Kimileri sermayelerini arttırmak ve işlerini büyütmek için gayret sarf etmekte, birçoğu da fabrikalarda çalışmaktadır. Oysa Müslümanlar, sürdükleri yeknesak hayattan memnundurlar ve memleketlerini terk etmezler. Birkaç ay İngiltere'de kalmış olan genç bir Müslüman bana İngiliz halkının örflerinden ve ananelerinden nefret ettiğini, İstanbul'a gelir gelmez toprağı öptüğünü ve memleketine kavuştuğu için Allah'a şükrettiğini söylemişti! Buna mukabil, Müslümanlar alışverişte, iş münasebetlerinde dürüst, tarla sürerken ve mahsul kaldırırken de son derece gayretlidirler.

Müslüman, ailesine karşı müşfik ve sevgi doludur. Dükkânını kapattıktan sonra mendilini meyveler ve şekerlemelerle doldurur, elleri dolu vaziyette evine, karısının ve çocuklarının yanına döner. Müslümanlar çok temiz insanlardır; şehirlerde sıhhatli topraklar üzerine inşa edilmiş bahçeli evlerde, köylerde ise bol meyve veren güzel ağaçların dibine ve şırıldayan derelerin yanı başına kurdukları evlerde yaşarlar.

Vücut yapıları mükemmeldir; atletiktirler, askerleri cesurdur. Avrupa onların karşısında asırlarca titremiştir. İyi ve nazik komşulardır; milliyet ve inanç ayrımı yapmaksızın

Namaz kılan bir Müslüman

komşularına yardım etmek için her zaman hazırdırlar. Misafirperverlikte bütün diğer milletleri geride bırakırlar. Etraflarındaki her şeye çok büyük bir şefkatle yaklaşırlar. Atlarını üzmez, onlara güzel isimler takarlar; büyükbaş hayvanlarına da aileden biriymiş gibi davranırlar. Payitaht ve diğer şehirlerde ayakaltında sayısız köpek dolaşır, onlara kimse tek bir tekme bile atmaz.

Müslümanlar dinlerine bağlı insanlardır. Günde beş kez titizlikle aptes alır, namaz vaktinde çoğu zaman dükkânlarını yarı açık bırakarak camiye gider yahut dükkânda yere bir seccade yayar, Mekke'ye doğru dönerek namaz kılarlar. Her zaman ve her yerde hazır olan merhametli Allah'ın huzurundaki secdelerini tamamlayana kadar, başka hiçbir şeye zerre kadar alaka göstermezler.

Rumlar

Türkiye'nin Rum nüfusu takriben 2.000.000'dur. Zekâları, ellerinden her işin gelmesi ve sürekli faal olmalarıyla tanınırlar. Rumlar meşhur başşehirleri İstanbul'u kaybedip Osmanlı hâkimiyeti altına girdikten sonra dahi, Yunan adalarına vali, Tuna prensliklerine *hospodar*[1] olmuş, memleketin en iyi tüccarlarını ve sanatkârlarını yetiştirmiş ve bu şekilde ülkenin ikinci büyük hâkimi olarak öne çıkmışlardır. Patrikleri de, Babıâli'deki millet temsilcileri arasında en mühim makamı işgal eder.

Rumlar öğrenmeyi çok sever. Günümüzde çeşitli dallardaki en iyi okullar bu millete aittir. İstanbul *sillogos*u başkentteki ve Yunan dünyasındaki hürriyet taraftarları için hakiki bir gurur kaynağıdır.[2] Diğer milletler ecnebilerin eğitim usullerini almakta tereddüt ederken Rumlar bu

usulleri tatbik etmeye çoktan başlamışlardır. Atina'daki üniversitede Türkiye'den gitmiş yüzlerce Rum âlim vardır. Zengin aileler çocuklarını Avrupa'daki üniversitelere gönderirler. Bu millet tahsile bütün diğer milletlerden daha fazla para ayırır.

Rumlar çok gururlu ve hırslı insanlardır. Eski feylesoflarını, kudretli kahramanlarını ve şanlı şehitlerini unutmaz, medeni dünyanın her şeyi kendilerine borçlu olduğu yönündeki fikirlerini ifade etmekte en ufak bir tereddüt göstermezler.

Rumlar vatansever bir halktır. Hürriyet uğruna her şeyi yapabileceğini ve her türlü acıya katlanabileceğini zaman zaman göstermiş olan Rum milleti, sanki hâlâ Maraton kahramanlarından ilham almaktadır.

Rumlar mutaassıp bir halktır. Kendi tarihçilerinden biri şöyle der: "Eski Yunanlılar yüz tane tanrıya perestiş ederlerdi, asri Yunanlılar da birçok azize perestiş ederler. Eski Yunanlılar kehanetlere ve mucizelere, sihire ve afsuna inanırlardı, asri Yunanlılar mukaddes emanetlere ve kerametlere, muskalara ve kehanetlere inanırlar. Eski Yunanlılar harpte başarı ve sulhte üstünlük kazanmak için tanrılarının mabetlerine adaklar ve hediyeler götürürlerdi, asri Yunanlılar sıtmadan kurtulmak ve evlenmek için azizlerinin mabetlerine kirli çaputlar bağlarlar."

Diğer cemaatler az ya da çok baskı görür, köyleri ve tarlaları zalim komşuları tarafından yağmalanırken, Rumların malları hep emniyettedir. Mücadele etmeye ve düşmanlarının verdiği zararlar için onlardan intikam almaya her zaman hazırdırlar. Diğer milletler ülke içinde seyrek bir şekilde dağılmışken, Rum nüfusu, tam tersine, esas olarak İstanbul, Edirne, İzmir gibi büyük şehirlerde ve Karadeniz ve Akdeniz sahillerinde ikamet etmektedirler.

Bir Bulgar kadını

Bulgarlar

Bulgar halkının büyük bir kısmı bugün doğrudan Türkiye İmparatorluğu'nun hâkimiyetinde değildir, ancak bu halk asırlar boyunca Osmanlı idaresi altında yaşamış, Babıâli'ye vergi vermiştir. Son zamanlarda milletlerarası siyaset dünyası içinde, Şark'taki tüm diğer halklardan daha fazla dikkat çekmiş olan bu asil halk hakkında birkaç söz söylemeyi bir vazife addediyorum.

Tuna ile Balkanlar arasında kalan topraklarda takriben 4.000.000 Bulgar yaşar. Bulgar insanı çalışkanlığı, samimiyeti ve faziletiyle temayüz eder. Bulgarlar, ruhani reislerine karşı son derece hürmetkâr, dinlerine büyük bir şevkle bağlıdırlar. Hayvancılık ve çiftçilik yaparak çok mühim bir mevki edinmişlerdir. Hürriyetlerini kaybettikten sonra ülke içine dağılan diğer milletlerin aksine, Bulgarlar Türkiye'nin Avrupa'daki topraklarında, Balkan Yarımadası'ndaki eski vatanlarında kalmışlardır. Cesaretleriyle meşhur olan Bulgarlar fetihlerle Moldavya'ya, Arnavutluk'a kadar yayılmış, sancaklarını İstanbul kapılarına kadar taşımışlar fakat MS 1018'de II. Basil[3] karşısında mağlup düşmüşlerdir.

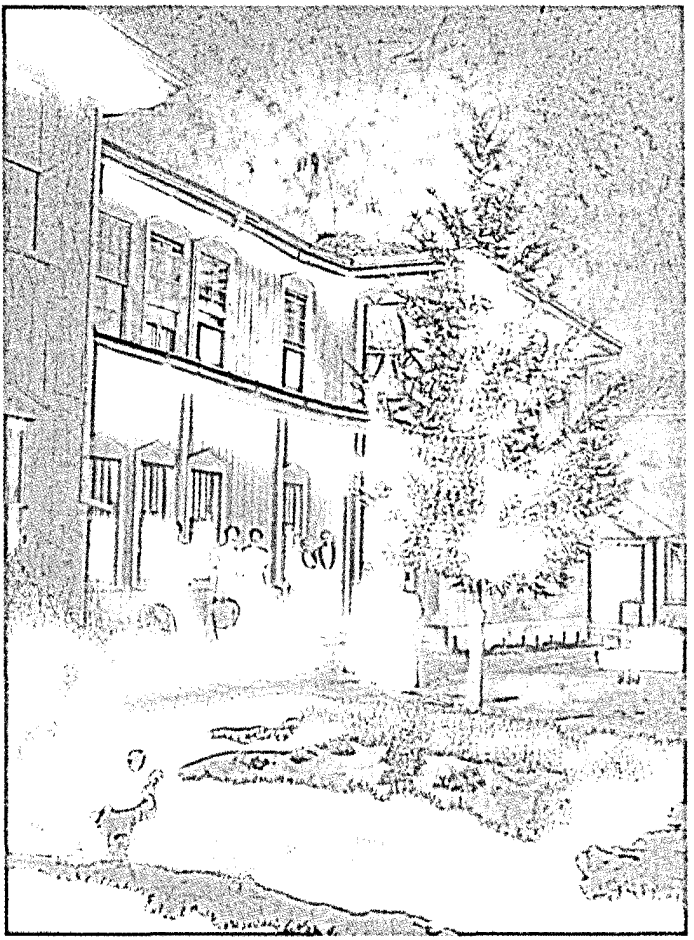
Bulgaristan, tarihinde hiçbir zaman Atina gibi bir öğrenim merkezine ya da İstanbul gibi bir medeniyet merkezine sahip olmadı, fakat ortaçağda Almanya, İngiltere ve Fransa'dan daha geride değildi.

Türkiye ve Rusya arasında bulunan Bulgaristan, biri Güneydoğu Avrupa'nın, diğeri Kuzey Avrupa'nın hâkimi olan bu iki kuvvet arasında geçen dehşet verici muharebelere sahne olmuştur. Bulgar kentleri ve köyleri ayaklar altına alınmış, tarlalar, üzüm bağları ve gül bahçeleri mahvolmuştur. Rus topraklarından sürülen Çerkeslerin büyük bir kısmı Türkiye'nin Avrupa'daki topraklarına yerleştirilmiş, bu halk ta-

lihsiz Bulgarların başındaki felaketlere yeni felaketler eklemiştir. Türklerin tebaası arasında, iş hayatındaki sabırları, sadelikleri ve tasarrufçu tavırlarıyla ülkenin tamamı için paha biçilmez bir lütuf sunan bu asil Slav ırkı kadar ıstırap çekmiş bir başka ırk daha olmadığını söylersek, mübalağa etmiş olmayız. Talih yüzlerine birazcık daha gülmüş olsa, Bulgarlar Osmanlı tebaası içindeki en ileri halk olabilirlerdi.

1876 senesi Bulgar tarihinin en karanlık sayfasını teşkil eder. Binlerce erkek, kadın ve çocuk, tüm medeni dünyayı dehşete düşürecek bir biçimde katledilmiş, bu durum Avrupa ve Amerika'daki gazetelerin sütunlarını aylarca meşgul etmiştir. Bu dehşet verici katliamın sebebi, bu halkın hür bir millet olmayı arzu etmiş olmasıydı. Kanlarını döktüler fakat hürriyetlerini elde edemediler. Katliamdan bir sene sonra, milletin üzerine şanlı hürriyet güneşi doğdu ve bir zamanlar Balkanlar'ın olduğu yerde en fazla sayan halkı olan Bulgarlar, artık bölgenin en zengin, en müteşebbis ve terakkiperver halkı haline geldi. Günümüzde Bulgarların kendi prensleri, payitahtları ve hükümetleri vardır. Asırlarca Balkanların ufkunu karartan bulutlar artık yok oldu ve Bulgarların evlerinin, ovalarının, okullarının ve kiliselerinin üzerine lütuf yağdı. Bulgaristan günümüzde nispeten hür bir ülkedir.

Bugün binlerce genç Bulgar kendi memleketlerinde ve başka memleketlerde tahsil görmekte, milletleri için daha parlak bir gelecek hazırlamaktadır. Boğaziçi'nin güzel tepelerindeki Robert Kolej, bu millet için kabiliyetli devlet adamları yetiştirmektedir; Robert Kolej'in kız kardeşi, Üsküdar'ın yüksek tepelerindeki "Ev" de, çok yakında millete maharetli anneler kazandırmaya başlayacaktır.[4] Samokov'daki Amerikan İlahiyat Okulu'nda,[5] memleket için gelecek vaat eden tahsilli vaizler ve öğretmenler yetişmekte,

American Board Kütüphanesi

Samokov Amerikan Koleji ve İlahiyat Enstitüsü

İstanbul'da neşredilen haftalık mecmua *Zornitsa*[6] faydalı muhteviyatıyla binlerce zihni ve ruhu aydınlatmaktadır. Çok yaşa Bulgaristan!

Yahudiler

Türkiye'de, kayıp kabilelerin çocuklarının, yani Yahudilerin nüfusu Mısır'dakilerle beraber takriben 350.000'dir. Ekseriyetle İstanbul, Edirne, İzmir, Kudüs ve Selanik'te ikamet eden Yahudiler, Türkiye'deki diğer milletlerle aynı, Avrupa'daki birçok kardeşinden daha fazla imtiyaza sahiptirler.

En çok azmi, sabrı ve sebatıyla dikkat çeken Yahudi halkı başından geçen onca felakete rağmen şahsiyetini muhafaza etmiş, ümidini hiçbir zaman kaybetmemiştir. Yahudiler Tanrı'nın, günahlarını silip onlara Mesih'i göndereceğinden, Mesih'in kudretli ve muzaffer bir kral olarak başlarına geçmesiyle beraber büyük bir millet olacakları günlerin yakın olduğundan emindirler.

Yahudiler dünyanın dört bir yanına dağılmış olsalar da, her yerde, milli ve dini gelecekleri için hemen hemen aynı şevk ve ümidi taşırlar. Bütün mevcudiyetleriyle, eski kehanetin gerçekleşmesini beklemektedirler: "Tanrı, Yakup'a merhamet edecek, İsrail'i seçecek ve onları kendi vatanlarına yerleştirecek."[7] Şu sözler bütün Yahudilerin dilindedir: "Seni unutursam, ey Kudüs, sağ elim hünerini unutsun! Eğer seni yâd etmezsem, eğer Kudüs'ü baş sevincimden üstün tutmazsam, dilim damağıma yapışsın."[8] Kimisi atalarının tarihi vatanını görme, birçoğu da atalarının mezarlarının yakınına gömülme arzusuyla, dünyanın her yerinden binlerce insan, Filistin'i, vaat edilmiş toprakları ziyaret eder.

Ümitleri her zaman olduğu gibi çok kuvvetlidir. Ne Haç-

lı Seferleri'nin zulmü, ne on beşinci asırdaki İspanyol Engizisyonu, ne de mazide başlarına gelen diğer felaketler bu halkın içindeki büyük ümidi silebilmiştir.

Bu topraklara İspanya'dan sürgün edilerek gelmiş olan Yahudiler, bozuk bir İspanyol lehçesiyle konuşurlar. Aynı bu ülkede [A.B.D.'de] olduğu gibi, diğer milletlerden ayrı yaşarlar. Evleri, sokakları, kıyafetleri vs. gözle görülür şekilde farklıdır. Diğerleri tarafından küçümsenirler. Şark'taki pek çok –sözde– Hıristiyan, Yahudilerin, milli paskalyaları olan *Pesah*'ta bir Hıristiyan'ı öldürüp kanını hamursuz ekmeğe kattıklarına inanır.[9] Bu hurafe kimi zaman öyle bir kuvvetlenir ki birçok Yahudi dövülür, birçoğunun evlerine saldırılır.

Bazı Yahudilerin gayet ihtişamlı evleri vardır fakat çoğunluk dar sokaklarda, fakir evlerde oturur. Kimi evlerde iki ya da üç aile bir arada yaşar.

Yahudiler, Türkiye'deki diğer milletlere kıyasla daha erken yaşta evlenirler. Dolayısıyla çok çocukları olur. Yahudi mahallelerindeki çocuklar kovandaki arılar gibidir.

Yahudiler ağır kol kuvveti gerektiren işlerle uğraşmaz, işportacılık ve ticaretle geçinirler. Aralarından zanaatkâr ya da ziraatçi çıkmaz. Fiziksel olarak kuvvetli değildirler. Endişeli ve bitkin görünürler; benizleri soluk, sakalları seyrektir.

Dini vecibelerini sektirmeden yerine getirirler. Cumartesi günleri, fakiri zengini, hepsi en güzel kıyafetlerini giyer. O gün ateşe dokunmaz, dolayısıyla sigara da içmezler. Hiçbir ticari muamelede bulunmazlar. Şabat gününde dini kuralları tatbik etmek konusunda o kadar tavizsizdirler ki, gün boyunca kendi mumlarını bile yakmaz, sırf bu iş için bir başkasını getirtirler. Hatta, büyük bir yangın çıkacak olsa, ateşi söndürmek ya da mallarını kurtarmak için en ufak bir gayret göstermezler.

Burada bahsettiğimiz milletler arasında bir ahenk yahut muhabbet söz konusu değildir. Aksine aralarında rekabet vardır; birbirlerine duydukları nefret muhtelif şekillerde tezahür eder.

Büyük Atlas Okyanusu'nu geçip Amerika'ya giden ve burada birkaç sene yaşayan bir kimse, kendisi olmasa bile çocukları, kendi milli âdetlerini bırakıp Amerikan âdetlerini benimsemeye başlayacaktır. Fakat Türkiye'de işler böyle değildir. Her millet ekseriyetle kendi lisanını konuşur, kendi dinini yaşar, atalarının âdetlerini devam ettirir, milli kıyafetlerini giyer ve milli ananelerini muhafaza eder. Farklı milliyetler arasında izdivaç olmaz. Bir Rum, din değiştirip Müslüman olmadıkça Müslüman bir kızla evlenemez. Amerika'da vatandaşlık fikri o kadar kuvvetlidir ki, bu ülkede kısa bir müddet olsa da yaşayan herkes Amerikalı olmanın cazibesine kapılır.

Amerika'ya geldiğimden beri buradaki bir Yahudi'yi Alman'dan, Alman'ı İngiliz'den ayıramıyorum, çünkü hepsi aynı kıyafeti giyiyor. Ama Türkiye'ye gidip İstanbul'da veya başka bir büyük şehirde kısa bir süre kalıp halkın kıyafetleri ve ananelerini tahlil etmiş olan herhangi biri kimin Türk, kimin Yahudi, kimin Ermeni olduğunu kolaylıkla anlayabilir.

Türk Hükümeti'ni memleketi kötü idare etmekle itham edenler, onun nüfuzu altında rakip milletler bulunduğunu unutmamalıdır. Bağrında birbiriyle rekabet halindeki bu kadar dini ve birbirine düşman olan bu kadar milleti besleyen bir ülke kolay gelişemez.

Bu milletlerin ahenk içinde yaşaması nasıl sağlanabilir? İşte birçok Avrupalı diplomatın gözardı ettiği en büyük ve mühim meselelerden biri...

Askeri Nizam

Teçhizat usulü ıslahattan geçirilmiştir. Askerler Avrupa tüfekleriyle, topçular Avrupa topları ve mühimmatıyla teçhiz edilmiş, sipahilere Arap ve Macar atları verilmiş, ordu tamamen mümtaz Alman subaylarının disiplini altına sokulmuştur. İmparatorluğun askeri kuvvetleri takribi olarak 700.000 kişiden oluşur ve dört kısma ayrılır:

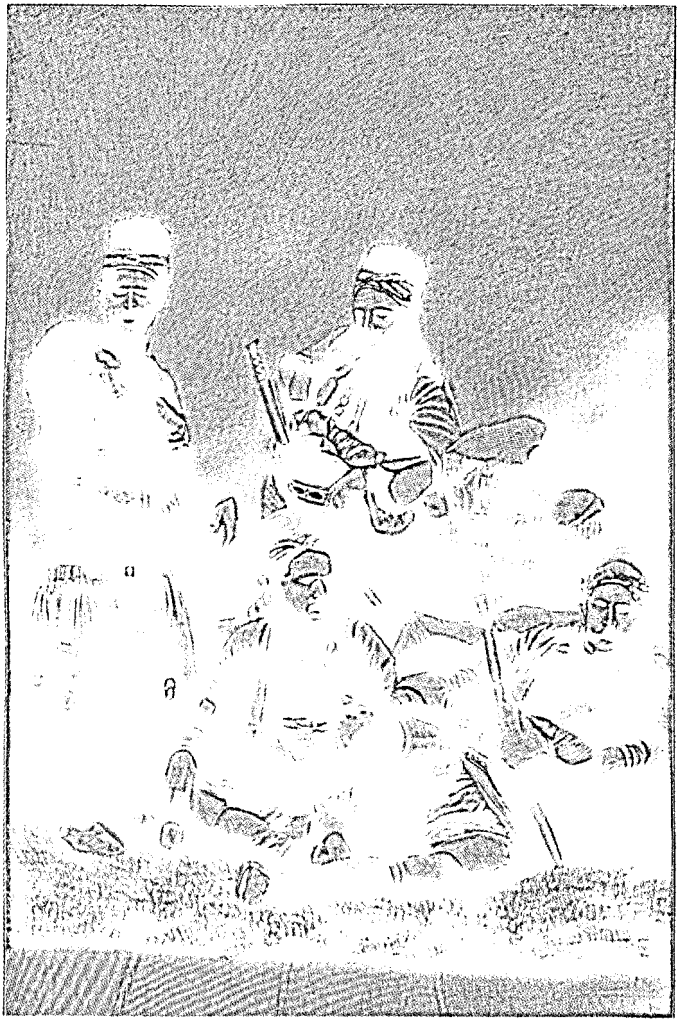
1. *Nizam*, ya da Hareketli Ordu, 150.000 kişi.
2. *İhtiyat*, ya da Birinci İhtiyat Kuvvetleri, 60.000 kişi.
3. *Redif*, ya da İkinci İhtiyat Kuvvetleri, 120.000 kişi.
4. *Mustahfız*, ya da Mahalli Milisler, 300.000 kişi.

Her erkek bu kısımlardan herhangi birinde yirmi sene askeri hizmet vermek mecburiyetindedir. Askeri hizmetten muaf tutulan kimseler de vardır; bunlara *Başıbozuklar* denir.

Ülke yedi askeri mıntıkaya ayrılmıştır; bu mıntıkaların idari merkezleri İstanbul, Edirne, Manastır, Erzincan, Şam, Bağdat ve Yemen'dedir.

Bahriye

Bahriye, Karadeniz'i ve kısmen de Tuna Nehri'nin aşağı kısımlarını elinde bulundurması itibarıyla herhangi bir askeri taarruza karşı çok mühim bir avantaja sahiptir ve mükemmel durumdadır. İstimbotların çoğu yeni, mükemmel vapurlardır. Çok parlak bir deniz subayı olan merhum İngiliz Amiral Hobart Paşa[10] tarafından mümkün mertebe ıslah edilmiş olan bahriye, yedisi firkateyn, sekizi küçük torpido muhribi, beşi de gambot olmak üzere yirmi zırhlıdan oluşur.

Başıbozuklar

Maliye

Mali vaziyet pek iyi değildir. 1889'da gider takriben 125.000.000 dolar iken, gelir takriben 90.000.000 dolardı. Ülkenin toplam borcu en az 500.000.000 dolardır. Ancak mali vaziyetin önceki senelere kıyasla daha iyi olduğu fikri hâkimdir. Maliye gitgide daha sağlam bir nizama oturmaktadır.

İmparatorluğun Kaynakları

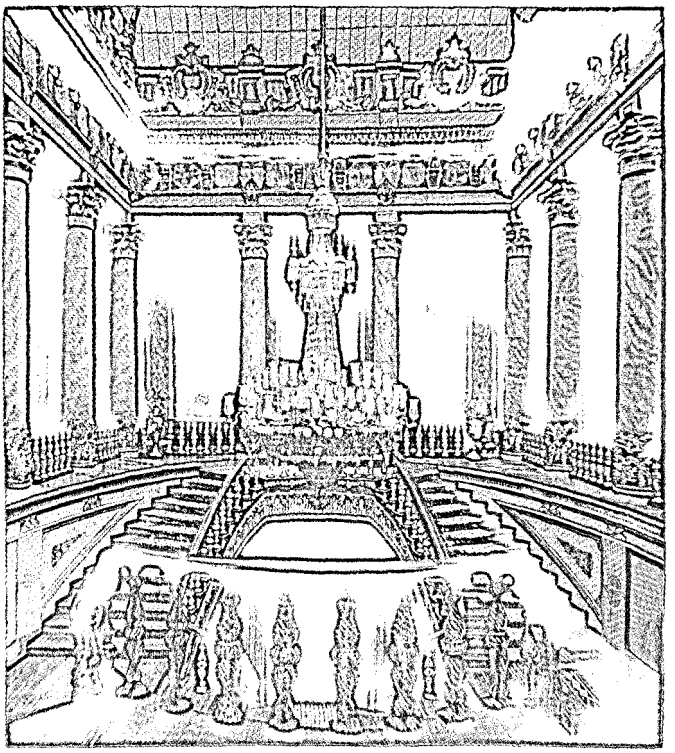
Türkiye'nin mahsulleri hakkında daha evvel birkaç söz söylemiştim ama imparatorluğun kaynakları hakkında biraz daha malumat vermek istiyorum.

İhraç mahsulleri arasında pamuk, yün ve dünyaca meşhur Ankara keçisi yapağısı bulunur. İpekböceği artık eskisi kadar yetiştirilmese de, memleketin pek çok yerinde ipekböcekçiliği hâlâ mühim bir işkoludur. Koza satın almaya gelen Avrupalı tüccarlar yüklü miktarda para bırakırlar. Bursa ve Edirne'de ipek imalathaneleri bulunur. Türkiye'de yetiştirilen tütünler çok meşhurdur ve dünyanın her yerine ihraç edilir. Eskiye nazaran daha az olmakla birlikte, haşhaş da yetiştirilir ve ihraç edilir. Burada yetişen incir ve kuru üzüm de çok meşhurdur ve Avrupa ve Amerika pazarlarında bulunur.

Memleket madenler bakımından çok zengindir. Kurşun, bakır, demir, gümüş ve kömür gayet boldur. Hiç güneş görmemiş, günün birinde içine girildiğinde hem hükümeti hem de halkı zengin edecek olan çok sayıda mağara ve maden ocağı vardır.

Ziraat, ilmi usullerle yapılmaz. Ovaların büyük bir kısmı tarla haline getirilmemiştir. Ziraattaki yeniliklerin tatbik edilmesi ve yeni zirai aletlerin kullanılması yönünde pek

çok teşebbüste bulunulmuşsa da bunların hepsi neticesiz kalmıştır. Fakat ben, çiftçilerin bir gün atalardan kalma aletlerini bırakıp yeni çiftçilik usullerini seve seve kabul edeceklerinden en ufak bir şüphe duymamaktayım. Çok saydığım bir dostum, Amerika'da birkaç sene geçirdikten sonra burada Yeni Dünya'nın ziraatını öğretmek üzere, yanına Amerikan ziraat aletleri alıp Türkiye'ye, memleketine döndü. Bu beyefendinin yolunu takip eden başka kimselerin de olduğunu biliyorum.

Dolmabahçe Sarayı'nın iç merdivenleri

Demiryolları

Demiryolu sistemi memlekete tam manasıyla girmiş değildir. Şu anda Türkiye'de asıl olarak Avrupalı sermayedarlar tarafından inşa edilmiş, takriben 1.800 mil [2900 km.] uzunluğunda beş demiryolu mevcuttur. 1888'de Fransa'nın başşehri Paris ile Osmanlı Devleti'nin başşehri İstanbul raylarla birleştirilmiş, böylece Paris ile İstanbul arasındaki sekiz günlük uzun ve yorucu seyahatin süresi kısalıp iki buçuk güne inmiştir.

Birinci demiryolu hattı İstanbul'dan Edirne'ye, oradan da Sofya'ya uzanır.

İkinci hat Kilikya'dadır ve Mersin'den, Aziz Pavlus'un doğum yeri olan Tarsus'a, oradan da Adana'ya uzanır.

Üçüncüsü, İstanbul'un karşı yakası Üsküdar'dan, Şarklı Pederler'in Hıristiyanlık Amentüsü'nü oluşturdukları şehir olan İznik'in yakınındaki İzmit'e kadar gider.

Aden Demiryolu adı verilen dördüncü hat İzmir'le Efes arasındadır.

Beşincisi Türkiye-Sırbistan Demiryolu olarak bilinir.

Günümüzde Türkiye'de başka hatlarda demiryolları inşa edilmesi yönünde büyük bir arzu vardır. Bazı Avrupalı sermayedarlar bu maksatla sultan fermanı tedarik etmeye çalışıyorlar. İnsanların katır, at, eşek ve deve gibi yavaş hayvanlar üstünde değil, Amerika'daki gibi ateşten atlarla seyahat edeceği zamanların da geleceğine inanıyorum.

Mevcut trenler hiç rahat değildir. Üç farklı vagon ve üç farklı mevki vardır. Bilet fiyatları çok yüksektir. Türkiye'nin birinci mevki vagonları Pennsylvania Demiryolu'nun sıradan yolcu vagonlarından bile kötüdür. İstanbul'la Edirne arasındaki mesafe takriben 130 mil [208 km.], bilet ücreti ise on dolardan biraz fazladır – bu da mil başına yaklaşık sekiz

sent demektir. Halkın fakirliğini göz önünde bulundurulursa, bilet ücretinin fazlasıyla yüksek olduğu söylenebilir. Üstelik, tenzilatlı gidiş-dönüş biletleri de yoktur. Demiryolu şirketleri arasında rekabet olmadığı için biletlerde de tenzilat yapılmaz. Sigara içilmeyen vagon yoktur; vagonlarda su bulunmaz, tuvalet yoktur, hatta kış aylarında vagonların ısıtılması için kullanılacak soba bile yoktur.

Şarklıların bir başka vasfı da yavaşlıklarıdır. Şark trenleri, Amerikalı bir insanın tahayyül edemeyeceği kadar yavaş gider. Mesela tren İstanbul'dan sabah saat yedi civarında kalkar ve Edirne'ye akşam 8'de varır, yani 130 millik mesafe ancak on üç saatte kat edilir.

Telgraf Sistemi

Türkiye'deki telgraf hatlarının toplam uzunluğu takribi olarak 18.000 mildir [29.000 km.]. İmparatorluğun bütün belli başlı şehirleri bu hatlarla birleşmiş durumdadır. Türkiye diğer memleketlerle de irtibat halindedir.

Posta

Türkiye milletlerarası posta sistemi vasıtasıyla dünyayla irtibat halindedir. Payitahtta dahi postanın ücretsiz olarak teslim edilmesi söz konusu değildir. İnsanlar çoğu yerde postalarını almaya kendileri giderler. Eğer postacı kapınıza mektup getirirse ona beş sent ödemek mecburiyetindesinizdir. On beş gram ağırlığındaki mektuplar için posta ücreti beş senttir. Demiryolu ya da denizyoluyla ulaşılabilen yerlere gönderilen mektuplar için üç sent ödenir. Türkiye'den Amerika'ya giden mektupların posta ücreti ise beş senttir.

Amerika'da ve bütün medeni dünyada posta işleri devletin elindedir, Türkiye'de ise böyle değildir. İstanbul'da ve diğer mühim şehirlerde Avrupa Güçleri'nin kendi posta acenteleri vardır. Mesela benim Türkiye'den attığım mektuplar Amerika'ya çoğu zaman İngiliz ya da Avusturya pullarıyla gelir.

Hiç kimse üzerinde açık ya da mühürlü bir mektup taşıyamaz. Eğer devlet birinin üstünde mektup bulursa, ondan mektubun posta ücretinin iki katını alır. Ama birçok yerde, tüccarların postalarının büyük kısmını katırcıların, devletin herhangi müdahalesiyle karşılaşmaksızın taşıdığını biliyorum.

Seyahat Tezkeresi

Türkiye'de seyahat tezkeresi cürüme mani olmak, cürüm işleyenleri yakalamak ve hükümetin gelirini arttırmak maksadıyla kullanılır. Bu sistem kendi içinde iyi olabilir fakat günümüzde tatbik edilişiyle faydadan çok zarar getirmektedir. Amerika'da insanlar ülke içinde seyahat tezkereleri olmadan seyahat edebilirken, zaptiyelerin çoğunun okumayı bilmediği ve kanuni bir seyahat tezkeresini kanuni olmayanından ayırt edemediği, seyrek nüfuslu bir ülke olan Türkiye'de, hiç kimsenin, seyahat tezkeresi olmadan kısa bir mesafe için dahi olsa bulunduğu yerden uzaklaşmasına müsaade edilmez. Bu nizamın seyahat ve iş hayatı üzerinde son derece menfi bir etkisi vardır ve herkes de bunun farkındadır. Seyahat tezkeresi almak çok uzun sürer. Bazen, bir gün boyunca uğraşıp hatırı sayılır miktarda da para ödemek suretiyle seyahat tezkeresi sahibi olunabilir. Bu satırları yazarken, Merzifon'da vazife yapan Muhterem Bay Riggs'in misyonerlik faaliyetleri dahilinde Anadolu'yu dolaştığı sırada yanında seyahat tezkeresi olmadığı için Samsun'da hapishaneye kapatılışını hatırlıyorum.

Hapishaneler

Türkiye'de ıslahevleri yoktur. Mahkûmların içinde yaşadıkları şartların geliştirilmesi için herhangi bir gayret gösterilmemektedir. Onlara vaaz vermesi için din adamı gönderilmez, dini kitaplar dağıtılmaz; öyle ki, hapishaneler toplum için faydalı müesseseler olacakları yerde, entrika ve komplo yuvalarına dönüşür. Şu anda Türkiye'deki hapishaneleri ıslah etmek için birkaç John Howard'a[11] ihtiyaç vardır. Hücreler çok pis ve sıhhatsizdir. Kış boyunca hiç ateş yanmaz ve içerisi devamlı surette aşırı derecede soğuk olur. Ölüm cezasına çarptırılan mahkûmlar zincire vurulur. Ekseriyetle her çeşit mahkûm aynı hapishanede tutulur. Mahkûmlara ne yatak ne de çarşaf verilir. Hapishane üniforması yoktur; mahkûmlar, tutuklandıkları sırada üzerlerinde ne varsa hep o kıyafetleri giyerler. Geceleri ısınabilmek için birbirlerine sokularak yatar, doğru düzgün uyuyamazlar.

Kadınlar için ayrı binalar yoktur. Suç işleyip tevkif edilen kadınlar özel evlerde tutulurlar. Hapishanelerde sokakları sulamak ve silmek haricinde, çalışma mecburiyeti yoktur. Mahkûmların kendi mesleklerini icra ederek tütün vs. alacak para kazanmalarına müsaade edilir. Hükümet her mahkûma günde iki somun ekmek verir. Mahkûmlar kahvaltıda, öğle ve akşam yemeklerinde buna talim ederler.

İnsanlar hapisteki yakınlarını görme hakkına sahiptir. Kadınların kocalarına yemek götürmelerine müsaade edilir.

Seneler evvel, idam cezası, asma ya da kelle uçurma suretiyle infaz edilirdi, ancak günümüzde idam ender rastlanan bir durum olmuş, yerini uzun süreli hapis cezasına bırakmıştır. Müebbet hapis de çok az görülen bir cezadır. Bayramlarda, sultanın doğum ya da tahta çıkma gününde mahkûmların serbest bırakılması gibi bir âdet söz konusudur.

Zaptiye memurlarının işlerini yapmaların kolaylaştıracak devriye arabaları yoktur. Suçlular kasabalardan ve köylerden şehirlere, atlı zaptiyelerin refakatinde, elleri arkalarından bağlı vaziyette, yürütülerek getirilir. Şehirlerde ise, suçlular zaptiyelerle yan yana, çoğu zaman da onunla münakaşa edip dövüşerek yürürler. Eğer zaptiye mahkûmdan daha kuvvetliyse, onu ite kaka, tekme tokat, hapishanenin kapısına kadar sürükler.

Gazeteler

Türkiye'de ilk gazetenin ne zaman çıktığını kesin olarak tespit etmek kolay değildir. Elli sene kadar önce, İstanbul'da bir Ermeni tarafından neşredildiği söylenmektedir. İstanbul, gazetelerin merkezidir. Payitahtta neşredilen gazetelerin sayısı Türk İmparatorluğu'nun diğer yerlerinde neşredilen gazetelerin toplamından daha fazladır. Her milletin kendi milli gazetesi vardır. İstanbul'da şu lisanlarda gazeteler neşredilmektedir: İngilizce, Fransızca, Rumca, Rumca-Türkçe, Ermenice, Ermenice-Türkçe, Türkçe, Bulgarca, Arapça, İbranice ve Farsça. Türkçe resmi gazetenin adı "Tarik"tir.

Tiraj: Tirajlar çok düşüktür. 5000'den fazla abonesi olan gazete yoktur. Türkiye'de, gazeteler ülkenin olmazsa olmazlarından yahut Amerika'daki gibi hükümetin idaresinde çok mühim unsurlarından biri olarak görülmez. Okuma bilen çoğu insan gazeteleri merak etmez. Bir evin fertlerinin tümüne hitap eden aile gazeteleri yoktur. Okur yazar bir insan olan babam yetmiş üç yaşında öldüğünde, hayatı boyunca tek bir gazete dahi okumamıştı! Fakirler için gazeteye para ayırmak zordur. Zenginlerin ise ya okumayla alakaları yok-

tur ya da para verip gazete almak gibi bir âdetleri. Birçokları da, okuyacağı gazeteyi arkadaşından ödünç alır veya gazete okumak için bir kahvehaneye yahut berbere gider.

Gazetelerin Dağıtımı: Gazetelerin ulaşabildiği yerler oldukça azdır. Vilayetlerde, mahalli idarenin sevk ve idaresi altında neşredilen mahalli gazeteler vardır. Bazı büyük şehirlerde tek bir gazete bile çıkmaz. Bir sene boyunca tek bir gazetenin girmediği kasabalar ve köyler mevcuttur.

Damga Pulu: Payitahtta ve vilayetlerde çıkarılan bütün gazetelerin üzerinde damga pulu bulunur. Bu, fazladan bir masraf teşkil etse de yayıncılar hükümetin koyduğu kanuna riayet etmek mecburiyetindedirler.

Gazetelerin Fiyatları: Gazete fiyatları çok yüksektir. Amerika'da *Philadelphia Times* bir sente satılırken İstanbul'da sayfa sayısı aynı olan bir gazetenin fiyatı beş senttir.

Sansür: Matbuat hürriyeti yoktur. Gazeteler hükümetin katı sansürü altında bulunmaktadır. Editörler, gazete baskıya girmeden önce ya da hemen sonra bir kopyasını hükümete göndermek mecburiyetindedir. Dolayısıyla, gazeteler her bakımdan muhafazakâr bir lisan kullanırlar.

İstanbul'da kısa bir süre önce çok tuhaf bir hadise vuku buldu. Bu hadise New York'un *Independent* gazetesinin sütunlarına da aksetti:

> İstanbul'da faaliyet gösteren bir Rum hayır cemiyeti, kısa zaman önce faaliyetlerine dair bir kitapçık neşretmiştir. Kapak sayfasına Havari Paul'ün Galatalılara Mektubu'ndan bir parça konan kitapçığın neşredilmesinden çok kısa bir süre sonra, bir zaptiye matbaaya gelmiş ve editörden, İstanbul'un dış [surdışı] mahallelerinden biri olan

Galata'nın halkına mektup yazan bu Paul'ün hüviyeti hakkında malumat istemiş, elinde bu mektupların birer kopyasını almak ve bahsi geçen Paul'ü karakola götürmek için emir bulunduğunu belirtmiştir. Editör, Paul'ün karakola götürülemeyeceğini, çünkü onun hayatta olmadığını anlatmış fakat zaptiye sert bir şekilde, kendisinin Paul'ü, o olmazsa da editörü karakola götürmek için talimat aldığını söylemiştir. Paul'un bin sekiz yüz senedir cennette olduğu şeklindeki itirazları fayda etmeyen editör karakola götürülmüş ve günlerce hapiste tutulmuş, sonunda Rum patriği olaya müdahale ederek sansür dairesine Paul'ün mektubunun bir kopyasını vermiş, bunun Galata mahallesinin sakinlerine değil eski Roma İmparatorluğu'nun bir eyaletine hitaben yazıldığını göstermiştir. Mesele böylece anlaşılmış, editör serbest bırakılmıştır.

Bu hikâyeden de anlaşıldığı gibi, Türkiye'de matbuat, medeni dünyadakinin tam tersi bir mana taşımaktadır. Ben İstanbul'dayken, Bulgarca yayımlanan misyoner gazetesi *Zornitsa*'nın editörü Muhterem Thomson'a Sansür Dairesi'nden resmi bir mesaj gelmişti. Mesajı kendisine okudum ve ona gazetenin yasaklandığını söyledim. Peki sebep neydi? Mesajda bunun cevabı yoktu. Muhterem Thomson çok üzüldü; ben de öyle. Gazetede hükümete yahut bir hükümet görevlisine karşı herhangi bir şey yazıldığını hatırlamıyordu. Gazetenin yasaklanmasının ardındaki sebep uzun süre bir muamma olarak kaldı. Gazete, sevenlerinin tüm gayretlerine rağmen sekiz ay boyunca çıkamadı.

Gazetenin suçunun ne olduğunu biliyor musunuz? Makedonya'daki eşkıyalık üzerine –güvenilir bir muhabir tarafından yazılmış olan– bir yazıyı neşretmek!

Bu mevzu üzerinde burada uzun uzun duruyorum, çünkü

memleketin başına gelen felaketlerin bir sebebinin de, gazetelerin hükümete zarar veren suçluları teşhir etmesine müsaade edilmemesi olduğu kanaatindeyim. Hür matbuatın olmadığı yerde efkâr-ı umumiye diye bir şey olamaz, efkâr-ı umumiyenin olmadığı yerde de umumi adaletten bahsedilemez.

Yazılar son dakikada yasaklandığı ve hazırda onların yerine koyacak makale bulunmadığı –yahut yeterli zaman olmadığı– için, gazeteler defalarca matbaadan birkaç sütunu boş halde çıkmıştır.

İstanbul'da, Avrupa'nın belli başlı gazetelerinden *Times*, *Standard*, *Koelnische Zeitung*, *Temps* ve *Dehops*'un muhabirleri bulunur.

Gazetelerin Türü: Gazeteler siyasi ve millidir. Misyonerler tarafından çıkarılanlar hariç, dini ya da mezhepsel gazete bulunmamaktadır.

Ermenice Gazeteler ve Mecmualar: Ermenice en eski gazete 1795'te Kalküta'da neşredilmiştir. Bu gazetenin adı *Aztarar* (Haberci) idi.[12] O zamandan bugüne kadar hemen hemen yüz farklı gazete ve mecmua çıkmıştır ama bunların çoğu artık yoktur. Günümüzde İstanbul'da takriben yirmi, İzmir'de ise bir tane milli gazete ve mecmua neşredilmektedir. Bunların yanı sıra, Rusya'da altı, Viyana'da ve Marsilya'da birer tane Ermenice neşriyat bulunmaktadır. Yanılmıyorsam, Türkiye İmparatorluğu içinde temsil edilen diğer milliyetler içinde en çok gazete çıkaranlar Ermenilerdir.

İstanbul'da Gazetelerin Satılma Şekli: Haliç üzerindeki büyük köprünün her iki ucu da sürekli bağırarak gazetelerini satmaya çalışan gazetecilerle doludur. Kimi Ermenice "Arevelk!",[13] "Manzume!";[14] kimi Rumca "Neologos!";[15]

kimi Türkçe "Tarik!", "Hakikat!",[16] "Saadet!"; kimi Fransızca "Phare du Bosphore!";[17] kimisi de İngilizce, "Levant Herald!"[18] diye bağırır – dünyanın pek az yerinde rastlanabilecek bir dil keşmekeşidir bu.

Hükümette Islahat

İçinde yaşadığımız devir hem Avrupa hem de Amerika için bir asrın sonu olarak kabul edilebilir. Türkiye, hem dahili hem de harici manilerle kuşatılmış olmakla beraber, asri medeniyetin tesirinden çok da uzakta kalmamıştır. Türkiye ile Birleşik Devletler ve diğer kuvvetler arasında yapılmış olan anlaşma; yine ecnebi milletlerle yapılan çeşitli ticari anlaşmalar ve diğer müzakereler; telgrafın, beynelmilel postanın, buharlı gemiciliğin gelmesi; demiryolları, tramvaylar, payitahttaki bazı yeni yollar, matbuat, askeri taktikler, her iki cinsin de tahsil görmesi, halka açık mahkemeler, gayrimüslimlerin şahadetinin mahkemelerce kabul edilmesi, *Tanzimat*'ın ilanı, birçok Avrupa âdetinin ve kıyafetinin benimsenmesi, köleliğin ilga edilmesi, hapishanelerdeki mahkûmlara işkence etmenin resmen yasaklanması, bir takım adaletsiz vergilerin iptali, Yeniçeriliğin ve Derebeyliğin lağvı... Bütün bunlar, içinde bulunduğumuz asırda olan mühim değişimlerdir. Hükümet, geçen sene, üretimi teşvik etmek için, makineler ve aletlerin on beş sene boyunca her türlü vergiden muaf tutulacağına dair bir tebliğ çıkardı. Gayrimüslim halka tanınan din ve vicdan hürriyeti hükümet için bir gurur kaynağıdır. Yakın bir tarihe kadar, Roma'da, medeni ve dini imtiyazlardan sadece Roma Katolikleri faydalanabiliyordu. Kısa bir süre önce, Rus Hükümeti bazı Protestan vaizleri sürgüne göndermişti. Geçen sene ağustos ayında St.

Petersburg'dan Atlantik'in bu tarafına gelen bir telgrafta şunlar yazıyordu: "Maliye nazırı Baltık eyaletlerindeki Protestan kiliselerini vergiye bağlamak niyetindedir. Bu kiliseler şimdiye kadar vergiden muaftı. Bu karar, hükümetin eski Baltık Almanlarını baştan aşağı Ruslaştırmak ve Alman Protestan din adamlarının tesirini azaltmak maksadıyla yaptığı ıslahatın bir parçasıdır."

Daha evvel de bahsetmiş olduğum gibi, gayrimüslim halkın çocuklarının Müslümanlarla henüz eşit sayılmadığı, bu çocukların askeriyede hiçbir şekilde istihdam edilmediği bir hakikattir. Fakat gayrimüslimler bundan pek şikâyetçi değildirler, çünkü gayrimüslim aileler Müslüman ailelere kıyasla daha büyük ve zengindir. Son Rus harbinde binlerce Müslüman çocuğu savaş meydanlarında kan dökerken, gayrimüslimlerin çocukları evlerinde, emniyet içinde oturuyorlardı. Genç gayrimüslim erkekler ticaret ve sanayide Müslüman komşularını kıskandıracak derecede ilerlerken, genç Müslüman erkekler askerlik çağına gelir gelmez hükümet tarafından alınıp askeri esarete mahkûm edilirler.

Vaktiyle, mahkemelerde herhangi bir ithamda bulunmak için ille de elde delil bulunması gerekmezdi. 1821 senesinde Yunanistan Türk Hükümeti'ne karşı isyan ettiği zaman, iktidarda bulunan Sultan [II.] Mahmut hıncını talihsiz İstanbul Rumlarından aldı. 22 Nisan 1821'de, Paskalya sabahında, İstanbul'un Rum Patriği Gregorius ayini idare ettiği sırada tevkif edildi ve kilisenin kapısına asılarak idam edildi.[19] Diğer din adamları ve dini vazifesi olmayan yüksek mevki sahibi kimseler de, benzer şekilde, hangi sebeple ölüme gönderildiklerini bilmeden idam edildiler.

İçinde bulunduğumuz asrın başında Türkiye'de iki esas kuvvet bulunuyordu: Derebeyleri [Âyan] ve Yeniçeriler. Is-

lahat yolunda büyük engel teşkil eden bu iki grup, her zamankinden daha kuvvetli ve tesirli hale gelmişti. Küçük Asya'nın neredeyse tamamı derebeyleri arasında pay edilmişti. Derebeyi unvanı taşıyan kimselerin tımarlı sipahileri vardı; bunlar zaman zaman ayaklanıp hükümetin birlikleriyle savaşırdı ve o bölgedeki fakir halk bu yüzden çok eziyet çekerdi. Zalim derebeylerinin nüfuzu Osmanlı Devleti'nin kuvvetini ciddi olarak azalttı.

Ama Yeniçeriler derebeylerinden daha da zorluydular. Şimdiki sultanın dedesi olan Sultan II. Mahmut ülkesinde ıslahat yapmak için çok gayret sarf etmiş bir padişahtır. Derebeylerin isyanlarını bastırarak Küçük Asya'daki feodalizme son vermiş ve Yeniçerilerin karşı konulmaz kuvvetini ezmiştir. Sultan Mahmut, onlar var olduğu sürece tahtının emniyette olmadığının farkındaydı. Ülkede toplam 50.000 Yeniçeri bulunuyordu. II. Mahmut, seleflerinin başlarına gelenleri çok iyi biliyordu. 1512'de II. Bayezid, 1595'te III. Murat, 1622'de II. Osman, 1649'da İbrahim, daha sonra III. Selim, IV. Mustafa, hepsi de Yeniçeriler tarafından tahttan indirilmiş ya da boğularak öldürülmüştü.

Sultan Mahmut tahta Yeniçerilerin nüfuzu sayesinde geçtiğinin de farkındaydı. Ama hem kendisinin, hem de tahtının tehlike altında olduğunu önceden görerek imparatorluğu onlardan kurtarmaya karar verdi.

Ancak bu esnada devletin başında başka dertler de vardı. Mesela, en mühim vilayetlerden bazıları Rusya tarafından ele geçirilmişti. Yunanlılar isyan halindeydi ve Yunan davasının arkasında sadece Lord Byron'ın hararetli gayretleri değil, bütün bir Batı dünyası vardı. Lübnan'da Dürziler, Mısır'da [Kavalalı] Mehmet Ali Paşa, ve Arnavutluk'ta Ali Paşa da imparatorluk için birer tehdit teşkil ediyordu. Sul-

tan Mahmut idareyi devraldığında hükümet devrilmek üzereydi fakat onun iktidarı sırasında tüm bu felaketler sona erdi. Ancak Sultan Mahmut, iç meselelere, dışarıdan gelecek felaketlere nazaran daha fazla önem veriyordu. Yeniçeriler, bahsedildiği gibi, imparatorluk içindeki en tehlikeli unsurdular; eski Roma İmparatorluğu'ndaki Muhafız Takımı gibi, memnun olmadıkları kimseleri tahttan indirir, onların yerine başkalarını geçirirlerdi.

30 Mayıs 1826'da Sultan Mahmut yeni muzaffer ordunun kuruluşuna dair bir *Hatt-ı Şerif* çıkardı, sultanın askerlerine yeni askeri üniformalar dağıtıldı. Bu beyanname, kıyafetlerinde yapılan her türlü değişikliğe muhalefet eden Yeniçeriler arasında büyük bir infial uyandırdı. Yeniçeriler, derhal yeniçeri ağasını görmeye gittiler ve fermanın ilan edilmesine destek olan nazırların başını istediler. Ama sultan diplomatik zekâsıyla bunun olacağını önceden görmüş, Hatt-ı Şerif'i çıkarırken Yeniçeri Ağası'nın rızasını almıştı. Ağa, askerlerini isyancı tavırlarından dolayı kınadı. Yeniçeriler liderlerinin bu umulmadık cevabı karşısında büyük bir hiddete kapıldılar. Nazırların evlerini yakmaya, karşılarına çıkan her şeyi yıkmaya başladılar. Sultanın, isyancıların tedhişi karşısında yumuşadığı, askerlerin gönlünü alıp onları teskin etmek üzereyken Yeniçeri Ağası'nın "Bu iş ya şimdi olur, ya da hiçbir zaman" diyerek onu cesaretlendirdiği söylenir. Bunun ardından, *Sancak-ı Şerif* (son olarak o tarihten hemen hemen yarım asır önce açılmış olan mukaddes sancak) At Meydanı'na dikildi ve isyancılar, sultana itaat ettiklerini göstermeleri için buraya çağrıldılar. Onlar da bunu reddettiler. *Ulema* yani din tefsir eden âlimler, halkı isyancılara karşı hükümdarlarını desteklemeye davet etti. İsyancılara karşı muazzam bir taarruz başlatıldı; isyancılar

kahramanca bir cesaret gösterdiler ancak bir süre sonra kendilerini ayaktakımı ve yeni birlikler tarafından kuşatılmış vaziyette buldular, sokaklardan birer birer geri çekildiler ve sonunda At Meydanı'daki kışlalarına sığındılar. Burada, kamufle edilmiş toplardan açılan ateşle, Yeniçerilik son buldu. Asırlar boyunca Avrupa krallarının ve Osmanlı sultanlarının korkulu rüyası olan Yeniçeriler birkaç saat içinde yok edilmişti. Hatt-ı Şerif'e mukavemet edilen bütün vilayetlerde aynı kanlı sahneler yaşandı.

Memleketin her tarafında, toplam 10.000 Yeniçeri öldürüldü. Başkentteki meşhur Yeniçeri kışlaları yıkıldı; kışlalardan yükselen dumanlar, imparatorluğun bu huzur bozucu unsurunun ilelebet ortadan kalkması sebebiyle sultanı ve dehşete düşmüş halkı tebrik edercesine, İstanbul'un ihtişamlı minarelerinin yükseldiği semaları kapladı. Sultan Mahmut döneminin Osmanlı tarihinde yeni bir sayfa açtığı rahatlıkla söylenebilir.

Türkiye'nin dostları, içinde bulunduğumuz asırda olan bu değişimlerden memnundurlar, fakat ziraatın perişan hali; nakliye araçlarının kifayetsizliği; mahallelerin emniyetsizliği; çocuksuz bir adam öldüğünde mülkünün mahalledeki camiye devredilmesi nevinden kaideler içeren *vakıf* düzeni; küçük memurların maaşları ile büyük memurların maaşları arasındaki nispetsizlik; fakir askerlerin maaşlarının tehirli olarak ödenmesi; bazı makamlara işinin ehli olmayan, liyakatsiz şahısların getirilmesi; tahripkâr serbest ticaret siyaseti; ihraç malları ve bazı diğer şeylerden alınan yüzde ikilik mecburi gümrük vergisi gibi her biri acilen ıslahata muhtaç olan meseleler de büyük bir teessüfle karşılanmaktadır.

VI.

Müslümanlık

Allahuekber – "Allah'tan başka ilah yoktur ve Muhammed O'nun kulu ve elçisidir."
Müslümanların İman İkrarı [Kelime-i Şahadet]

Müslümanlığın Kurucusu

Müslümanlığın kurucusu, Arabistan'ın en asil kabilesi olan Kureyşlilere mensup, MS 571'de Mekke'de doğup 632'de ölmüş olan büyük Arap peygamber Muhammed'dir. Muhammed, dünyanın çehresini değiştirmiş olduğu gibi, bugün hâlâ dünya tarihi üzerindeki kuvvetli tesirini devam ettirmektedir.

Muhammed daha çocukken babası Abdullah vefat eder. Altı yaşındayken annesini de kaybeden Muhammed, akrabaları tarafından himaye altına alınır. Yirmi beş yaşındayken zengin bir dul olan Hatice'nin hizmetine girer. Bütün vazifelerini dürüstlükle yerine getiren Muhammed, sadakatiyle Hatice'nin hakiki itimadını kazanır; Hatice'nin ona olan itimadı o kadar büyüktür ki, kendisine evlenme teklif eder, o da bu teklifi kabul eder.

Muhammed yavaş yavaş ticari işlerden elini eteğini çeker ve kendini dini tefekküre vakfeder. İnzivaya çekilerek kendi halkına uygun bir din meydana getirir. Arabistan'ın rekabet ve husumet içindeki bütün kabilelerinin nihayet uzlaşıp barışmasını sağlayan bu din, söz konusu kabilelerin kötü yönlerinin ıslah olması, daha asil ve yüce bir vasıf kazanmalarında da büyük rol oynar.

Arabistan'da Tanrı Şuuru

Müslümanlıkta imanın ilk şartı, Tanrı'nın birliğine inanmaktır. Bu inanç, Arabistan'da Muhammed'in ortaya çıkışından önce, bazı tektanrılı mezheplerde, bilhassa Musevilik ve Hıristiyanlık'ta mevcuttu. "Kudüs'ün Titus tarafından tahrip edilmesi Musevilerin toplu olarak Filistin'den Arabistan'a göç etmesine sebep olmuştu. Üçüncü asırda Museviliği kabul edenlerin sayısı hiç de az değildir. Hıristiyanlara gelince, Aziz Pavlus'un gayretiyle gerçekleşen ilk din değiştirmeler muhtemelen Araplar arasında olmuştu [Gal. 1:17].[1] Ayrıca, kendi yurttaşları tarafından İstanbul'a rehine olarak gönderilen Theophilus orada tahsil gördü ve papaz oldu, kendi memleketine dönerek Doğu Hint Adaları'nda başarılı misyonerlik faaliyetlerinde bulundu. Faaliyet alanını Arabistan'a doğru genişletti ve verdiği vaazlarla, Yemen'deki Himyeri kralının beşinci asırdan önceki bir tarihte din değiştirmesini sağladı."*

Habeşistan'ın alınması, ayrıca, Müslümanlıktan önce burada kendine mahsus bir Hıristiyanlık şeklinin hâkim din olmasına sebep olmuştur.

Hıristiyanlığın Tesiri

Söz konusu devirde Hıristiyanlığın ne tür bir tesiri olduğu da göz önünde bulundurulmalıdır. Şehitlere ibadet etme ve muhtelif sapkınlıklar sebebiyle, Hıristiyanlığın hayati ve esas akideleri karanlıkta kalmıştı; mukaddes emanetler, Hıristiyan

---

* Kurtz, *Church History*, c. 1, s. 250. [y.n.]
Yazarın belirttiği kaynağın tam künyesi: Johann Heinrich Kurtz, *Church History* [Kilise Tarihi], çev. J. Macpherson, Londra ve New York: Funk & Wagnalls, 1889-90. [ç.n.]

ibadetinin elzem unsurları olarak görülmekteydi. Yaygın kabul görmüş inançlara ve diğer akidelere dair ihtilaflar Hıristiyan toplulukları bölük pörçük etmiş, İncil'in tesis etmeye çalıştığı huzur, sevgi ve merhameti yok etmişti. Başka bir din gelip hâkimiyeti ele geçirene kadar, Hıristiyanlık bu vaziyetteydi.

Muhammed'e Verilen Büyük Vazife

Muhammed'e verilen vazifenin, dünya yüzünden Hıristiyanlığın bütün nişanelerini silmek olduğu kanaatini taşıyanların sayısı hiç de az değildir. Fakat bu kanaat, haddini bilmezliktir. O, Musa'nın ve İsa'nın izinden yürüyenlere, kendi ümmetininkinden daha aşağıda olsa da, Cennet'te yer ayırmıştır. Muhammed'in, "Allah birdir, ezeli ve ebedidir. Doğmamış ve doğurulmamıştır, eşi ve benzeri yoktur" diyerek Teslis'i kesin olarak reddettiği doğrudur. O, kendisine yönelik her türlü zulmü, kötü yola teşvikleri ve suikastları bertaraf ederek putperestliğe karşı mücadele etmiştir. Arzusu, temelinde Tanrı'nın olduğu, ameli bir din tesis etmekti. Kendisine inananların çocuklarına anne-babalarını, kocalara eşlerini sevmelerini nasihat etmiş, hepsini eşit haklara sahip kılmıştır. Kız çocukların doğar doğmaz, canlı canlı toprağa gömülmesi âdetini ortadan kaldırmıştır. Halkına namaz kılmayı, oruç tutmayı, zekât vermeyi, hacca gitmeyi emretmiştir. Sarhoşluk veren içkileri, kumarı ve pis bir hayvan olan domuzun etinin her türlü kullanımını yasaklamıştır. Halkını, fakirlere ve hayvanlara karşı adil ve müşfik olmaya teşvik etmiştir. Tüm Müslümanları kardeş ilan etmiştir.

Muhammed Peygamberlik Vazifesine Başlar

Muhammed peygamberlik vazifesini aldığında kırk yaşlarındaydı. İnzivaya çekildiği mağarada kendisine inen bir vahiyle yeni bir dini vaaz etmeye sevk edildiğini beyan etti. "Ya Muhammed! Sen, Allah'ın Resulüsün! Ben, Cebrail'im," şeklindeki bu tebliğ geldiğinde, Yeşaya gibi, ilkin inanamadı. Yeşaya da "Vay başıma! Helâk oldum, çünkü ben dudakları murdar bir adamım, ve dudakları murdar bir kavmin içinde oturmaktayım" demişti (İşaya 6:5). Muhammed, titreyerek, gördüklerini sadık eşi Hatice'ye anlattı. Hatice de "Korkma, müjdeli haberler getirmişsin. Bundan böyle seni halkımızın peygamberi olarak görüyorum. İçin ferah olsun, Allah seni hiçbir zaman mahcup etmeyecektir. Çünkü sen akrabana karşı sevgi dolu, komşularına karşı müşfiksindir, fakirlere yardım edersin, sözüne sadıksındır, ve her zaman hakikati müdafaa edersin" diyerek O'nu cesaretlendirdi.

Muhammed'in Mekke'den Ayrılışı

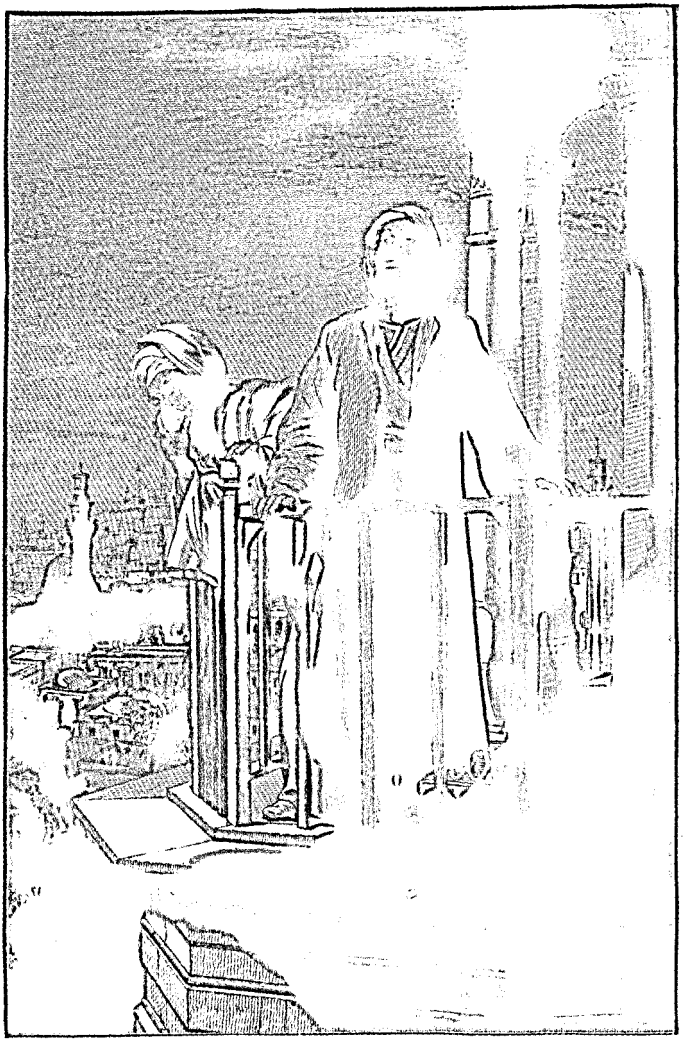
Muhammed'in hayatındaki en zor dönem putperestliği reddedip peygamberlik vazifesini üstlendiği dönemdir.

Muhammed'in yeni dini ilan etmesi üzerine, kendisine karşı husumetler açık bir hal aldı. Tehlike altındaydı. MS 622 senesinde Mekke'den Medine'ye hicret etti ve bu hadiseyle, Müslümanlık'taki *Hicret* dönemi başladı. Halk tarafından neşeyle, büyük gösteri ve nümayişlerle, bir kral ve peygamber olarak karşılanan Muhammed, Arabistan'daki bütün kabileler Kelime-i Şahadet (*"Lâ ilahe illallah, Muhammedün Resulullah"*, yani "Allah'tan başka ilah yoktur ve Muhammed O'nun elçisidir") getirene kadar dinini tebliğ etmeye devam etti.

Müslümanlığın İman Esasları

Müslümanlığın en büyük ve en mühim akidesi, daha önce de bahsedildiği gibi, Tanrı'nın birliğidir. Meleklerin mevcudiyetine inanmak, Müslümanların İncil'i olan Kuran'a göre mutlak bir mecburiyettir. Şeytan bir zamanlar meleklerden biriydi fakat Allah'ın emrini yerine getirmeyip Adem'e secde etmeyi reddederek günaha girdi. Müslümanlıkta kıyamet günü inancı vardır. Allah'ın emirlerini yerine getiren ve akdi bozmayan, Allah'ın emirleri altında birleşen, Rabbinden ve yanlış iş yapmaktan korkan, Rabbini samimiyetle memnun etmeye çalışan, [Kuran'da] belirtilmiş olan zamanlarda ibadetini yerine getiren, hem gizliden hem açıktan sadaka veren ve kötülüğü iyilikle kovan dürüst insanların mükâfatı Cennet olacaktır. Oraya gidenler neşeyle dolacak, hanımlarıyla birlikte muhteşem sedirlere uzanarak gölgelik bahçelerde istirahat edeceklerdir. Orada her türlü yemişi yiyebilecek, ne arzu ederlerse elde edeceklerdir. Onlara altın tabaklarla yiyecekler, kulpsuz bardaklarla içecekler takdim edilecektir.

Ancak Allah'ın yoluna inanmayan ve ona itaat etmeyenler ile insanların Mekke'deki mukaddes mabedi ziyaret etmesine mani olanlar, ve her kim olursa olsun, ona karşı hürmette kusur eden ve onun ismini lekelemeye çalışanlar gözlerini cehennemde açacaklar, orada, ne serin ne de sıcak siyah bir dumanın gölgesi altında esen ateş rüzgârlarının ortasında ve kaynar suların içinde oturacaklardır. Üzerlerinde ateşten giysiler olacak, başlarından aşağı kaynar sular dökülecek, o zaman hem bağırsakları hem derileri eriyecek, sonra demirden gürzlerle dövüleceklerdir.

Müezzin – namaza çağrı

Ameli Vecibeler

Kuran'ın farz kıldığı ameli vecibeler şunlardır: Namaz. Muhammed, namazı "dinin direği" olarak adlandırırdı. Bu sebeple, kendisinin yolundan gidenlere yirmi dört saatte beş defa namaz kılmayı şart koşmuştur. İlki şafak vaktinde, ikincisi öğleyin, üçüncüsü öğleden sonra, dördüncüsü güneş batarken, beşincisi de akşam saat dokuzda kılınır. Camiler, ibadet etmek isteyenler için günün her saati açıktır. Yüksek veya alçak minarelerden yapılan namaz çağrısı çok dikkat çekicidir: "Allah uludur! Şahadet ederim ki Allah'tan başka ilah yoktur. Şahadet ederim ki Hz. Muhammed Allah'ın resulüdür. Haydi namaza koşun! Haydi hayat mabedine gelin!" sözleri, İstanbul'daki ve başka yerlerdeki yüzlerce minareden günde beş defa yankılanır. Müslümanlar namaz hususunda çok titizdirler. Ne iş ne de seyahat dindar Müslümanları beş vakit namazdan alıkoyabilir.

Bir Dua

Kuran'ın ilk suresi, Müslüman dualarının vasıflarını en iyi yansıtan dualardan biridir: "Rahman ve rahim olan Allah'ın adıyla. Hamd, sadece, âlemlerin Rabbi Allah'a mahsustur. O, rahmândır ve rahîmdir. Din gününün mâlikidir. Yalnız sana kulluk eder, yalnız senden yardım dileriz. Bize doğru yolu göster. Kendilerine lütuf ve ikramda bulunduğun kimselerin yolunu; gazaba uğramışların ve sapmışların yolunu değil!"

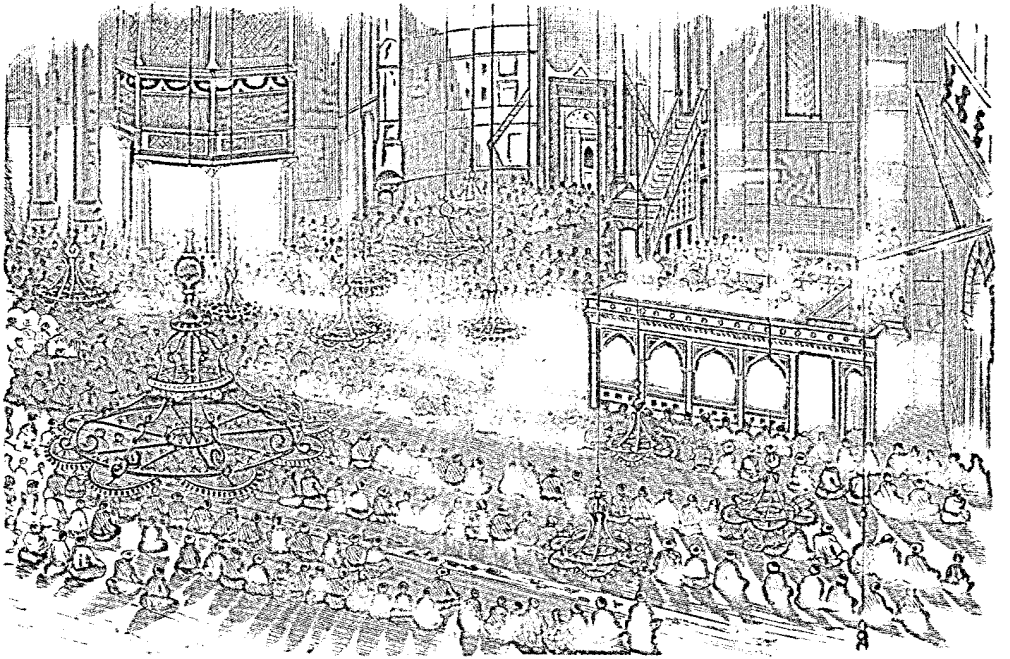
Müslümanlarda sünnet vardır; çocuk, sekizle on beş yaş arasındayken, büyük kutlamalar ve ziyafetlerle sünnet edilir. Zekât vermek Kuran'ın pek çok yerinde emredilir. Oruç son derece mühimdir. Peygamberin kesin emriyle, Ramazan ayı

boyunca oruç tutmak farz kılınmıştır. Ramazan, Kuran'ın cennetten inişinin yad edildiği mukaddes bir aydır.

Camiler

Camilerin önünde çoğu zaman yüksek duvarlarla çevrili bir avlu bulunur; avluda ağaçlar, ve Müslümanların camiye girmeden önce aptes aldıkları çeşmeler vardır. Cami avluları pek çok maksat için kullanılır: Bayram günlerinde avlular çocuklarla; turta, dondurma ve oyuncak satıcılarıyla ve hem çocuklar hem de büyükler için hazırlanmış, Şark'a mahsus eğlencelerle dolar. Avlularda, ayrıca, genç erkeklerin hoca ve vaiz olabilmek için tahsil gördükleri okullar yer alır. Yine avlularda, talebelerin günlük yemeklerini tedarik ettiği ve birçok yoksulun sığındığı *imarethane*ler, delilerin tedavi için yollandığı *timarhane*ler gibi başka müesseseler de vardır. Bu kısa ifadelerden de kolayca anlaşılabileceği gibi, Şark'ta camiler çok mühim müesseselerdir. Şimdi de caminin içine girelim. Bir caminin dışı göz kamaştırıcı ve muhteşem olsa da, iç kısmı çok sadedir; içeride herhangi bir resim yahut göz zevkine hitap eden dikkat çekici bir nesne bulunmaz. Camilerde ilahi kitabı, musiki aleti, sandalye, teşrifatçılar, veya Amerika'daki şaşaalı Hıristiyan kiliselerinde görülebilecek türden lüks eşyalar yoktur. Bizim pazar okullarının duvarlarında asılı olan ve hem çocukların hem de diğer ziyaretçilerin merakını uyandıran İncil metinleri gibi, camilerin içinde de, Kuran'dan alınmış, büyük harflerle yazılmış metinler asılıdır.

İnsanlar camiye girerken umumiyetle kapıda ayakkabılarını çıkarır, içeriye girdikten sonra nerede ibadet etmek istiyorlarsa sessizce oraya otururlar. Eğer cami kalabalık değilse isteyen istediği yerde durabilir, fakat kalabalıksa her gelen,

Ayasofya Camii'nin içi

zengin-fakir, beyaz tenli-kara tenli, dost-düşman demeden, mümin kardeşinin yanında saf tutar.

Vaiz mihrapta durur. Hususi bir kıyafet giyinez. Namazı o yönlendirir; onun her hareketi ve secdesi, ibadet eden yüzlerce ve binlerce kişi tarafından, başka herhangi bir ibadethanede zor rastlanacak bir ciddiyet içinde takip ve taklit edilir.

Müslümanların Şabat'ı olan Cuma günü, camide hutbe okunur. Vaizin elinde müsveddeler olmaz. Vaiz hutbe için önceden kendi mukaddes kitaplarından herhangi bir metin de seçmez; ilahiyat üzerine konuşur fakat ekseriyetle dinin ameli vecibeleri üzerinde durur.

İnsanlar ibadet boyunca uyanık ve dikkatlidirler. Ben hiçbir Müslüman'ı camide uyurken görmedim. Camide birbirleriyle konuşmaz, selamlaşmazlar. Orada, Yaradan'ın huzurunda başlarını eğerler ve dünyada hiçbir şey dikkatlerini çekemez. Biz Hıristiyanların onlardan öğreneceği çok şey olduğu kanaatindeyim.

İslam Dünyası

Dünyada, altı ana bölgeye dağılmış vaziyette, takriben 200.000.000 Müslüman yaşamaktadır:

I. Türk İmparatorluğu, Arabistan ve Mısır
II. İran
III. Afrika
IV. Orta Asya, yani Türkistan, Hive,[2] Buhara ve Afganistan
V. Hindistan
VI. Java ve Çin'in belli bölgeleri (Müslümanlık buralarda son zamanlarda, Müslüman misyonerlerin gayretleriyle yayılmaya başlamıştır)

Kuran

Kuran, "okumak" manasındaki Arapça bir kelimeden gelir. Müslümanlar ona Kelam-ı Kadim, Kitab-ı Aziz, Kelam-ı Şerif gibi başka isimler de verirler.

İncil Hıristiyanlar için neyse, Kuran da Müslümanlar için odur – bir iman ve itikat kanunu.

Kuran'ın tercüme edildiği başlıca lisanlar Fransızca, Latince ve İngilizcedir. İlk tercüme 1647'de Fransızcaya yapılmıştır. 1734'te Sale tarafından yapılan İngilizce meali çok kıymetlidir.[3]

Nasıl Şark'taki Hıristiyan halkın büyük bir kısmı İncil'in dilini anlamıyorsa, Türkiye'deki Müslümanların çoğu da Kuran'ın dilini anlamamaktadır.

Müslümanların Kuran okumaları hususunda herhangi bir yasak yoktur. Çocuklar bile, hem okulda hem de evde Kuran okurlar.

Nasıl ki bizim İncil'imiz tek bir asır içinde yazılmış bir kitap değildir, Kuran da Peygamberin ikinci halifesi Ebubekir tarafından derlenmiş, üçüncü halifesi Osman tarafından gözden geçirilmiştir.

Bizim İncil'imiz birçok medeni ve gayrı medeni lisanlara tercüme edilmiş ve farklı sınıflardan insanlar arasında dağıtılmıştır; Müslümanlar ise Kuran'ın tab edilmesi, tercüme edilmesi ve dağıtılması fikrine gayet soğuk bakarlar.

Müslümanlardaki İncil İnancı

"Muhammed'in izinden gidenler O'nu peygamberlerin ve resullerin sonuncusu ve en büyüğü olarak görürler. Bunların altısına –Adem, Nuh, İbrahim, Musa, İsa ve Muhammed'e– vahiy yoluyla kanunlar, ya da din ve ahlak sistemle-

ri indiğine inanırlar. Ancak, Adem'den bir sonrakine gelen kanunlarla, Adem'e inen kanunların hükmü kalmaz; her yeni hukuk ya da kaideler manzumesi bir öncekini ortadan kaldırır. Dolayısıyla Musa'nın zamanından İsa zamanına kadar, Museviliğe inananlar hakiki müminlerdi; aynı şekilde, Muhammed gelene kadar, Hıristiyanlığı kabul etmiş olanlar da hakiki müminlerdir. Ancak Pentateuch'un[4] kopyalarının, (Müslümanlarca da mukaddes kabul edilen) Kitab-ı Mukaddes'teki Mezmurlar Kitabı'nın ve mevcut İncillerin çok fazla değişikliğe uğratıldığına, dolayısıyla bunların muhteviyatının pek küçük bir kısmının Tanrı'nın hakiki kelamı olduğuna inanırlar." Fakat Kuran'da bizim İncil'imizin bazı kısımlarıyla çarpıcı benzerlikler gösteren birçok bölüm ve hikâye vardır. Bunlardan bazıları şunlardır.

İncil-Kuran

- Başlangıçta Allah gökleri ve yeri yarattı [Eski Ahit – Tekvin, 1:1]. Ve Allah dedi: "Işık olsun"; ve ışık oldu [Eski Ahit – Tekvin, 1:3].
- O, gökleri ve yeri örneksiz yaratandır. Bir işe hükmetti mi ona sadece "ol" der, o da hemen oluverir [Bakara, 117].

- Topraksın, ve toprağa döneceksin [Eski Ahit – Tekvin, 3:19].
- Sizi topraktan yarattık, (ölümünüzle) sizi oraya döndüreceğiz ve sizi bir kere daha oradan çıkaracağız [Tâ-Hâ, 55].

- Fakat zarar olursa, o zaman can yerine can, göz yerine göz, diş yerine diş, el yerine el, ayak yerine ayak, yanık yerine

yanık, yara yerine yara, bere yerine bere vereceksin [Eski Ahit – Çıkış, 21:23-25].

– Onda (Tevrat'ta) üzerlerine şunu da yazdık: Cana can, göze göz, buruna burun, kulağa kulak, dişe diş kısas edilir. Yaralar da kısasa tâbidir [Mâide, 45].

– Ve siz ilahınızın ismini çağırın, ben de Yehova'nın ismini çağıracağım [Eski Ahit – I. Krallar, 18:24]. Ey Baal, bize cevap ver, diye Baal'ın ismini çağırdılar. Fakat ses yoktu, ve cevap veren yoktu [Eski Ahit – 1. Krallar, 18:26].
– Ve putperestlere denecek ki, "Şimdi O'na şirk koştuklarınızı çağırın"; onlar da çağıracaklar, ama cevap gelmeyecek [Kasas, 64].

– Nasıralı İsa'yı, onun vasıtası ile Allah'ın aranızda yaptığı kudretli işler, harikalar ve alametlerle size Allah tarafından tasdik edilmiş olan adam, nasıl ki, siz kendiniz de bilirsiniz [Yeni Ahit – Resullerin İşleri, 2:22].
– Meryemoğlu İsa'ya açık deliller verdik ve Onu Ruhu'l-Kudüs (Cebrail) ile destekledik [Bakara, 253].

– Sakının, insanlara salâhınızı onların önünde gösteriş için yapmayın; yoksa göklerdeki Babanızın önünde karşılığınız olmaz [Yeni Ahit – Matta, 6:1].
– Allah'a ve ahiret gününe inanmadığı halde insanlara gösteriş olsun diye malını harcayan kimse gibi, sadakalarınızı başa kakmak ve gönül kırmak suretiyle boşa çıkarmayın [Bakara, 264].

- İmdi Yahudiler cevap verip ona dediler: Madem ki bu şeyleri yapıyorsun, bize ne alamet gösterirsin? [Yeni Ahit – Yuhanna, 2:18].
- Dediler ki: "Ona Rabbinden bir mucize indirilse ya!" [En'âm, 37].

- Fakat o gün ve saat hakkında ne göklerin melekleri, ne de Oğul, yalnız Baba'dan başka kimse bir şey bilmez [Yeni Ahit – Matta, 24:36].
- İnsanlar sana kıyametin vaktini soruyorlar. De ki: "Onun ilmi ancak Allah katındadır" [Ahzâb, 63].

- Fakat, ey sevgili kardeşlerim, şunu unutmayın ki, Rabbin indinde bir gün bin sene, ve bin sene bir gün gibidir [Yeni Ahit – Petrus'un İkinci Mektubu, 3:8].
- Halbuki Allah asla vaadinden caymaz. Şüphesiz Rabbinin nezdinde bir gün, sizin saydığınız bin sene gibidir [Hac, 47].

- Çünkü, işte, ben yeni gökler ve yeni bir yer yaratmaktayım. [Eski Ahit – İşaya, 66:17] Yeni gökler ve yeni yer bekliyoruz. [Yeni Ahit – Petrus'un İkinci Mektubu, 3:13]. İşte, kabirlerinizi açacağım, ve sizi kabirlerinizden çıkaracağım. [Eski Ahit – Hezekiel, 37:13] Ve herkes emeğine yaraşır biçimde karşılığını alacaktır [Eski Ahit – Pavlus'un Korintoslulara İkinci Mektubu, 3:8].
- O gün yer, başka bir yere, gökler de başka göklere dönüştürülür ve insanlar bir ve kahhar (her şeyin üzerinde yegâne hâkim) olan Allah'ın huzuruna çıkarlar [İbrahim, 48]. Allah herkese kazandığının karşılığını vermek için böyle yapar [İbrahim, 51].

Kuran'dan alınmış olan aşağıdaki pasajda anlatılanların, Luka İncili'nin ilk kısmında yer alan mühim tarihsel hakikatlerle olan benzerliği dikkat çekicidir:

> Orada Zekeriya Rabbine dua etti: "Rabbim! Bana katından temiz bir nesil bahşet. Şüphesiz sen duayı hakkıyla işitensin" dedi. Zekeriya mabette namaz kılarken melekler ona, "Allah sana, kendisinden gelen bir kelimeyi (İsa'yı) doğrulayıcı, efendi, nefsine hâkim ve salihlerden bir peygamber olarak Yahya'yı müjdeler" diye seslendiler. Zekeriya, "Ey Rabbim! Bana ihtiyarlık gelip çatmış iken ve karım da kısır iken benim nasıl çocuğum olabilir?" dedi. Allah, "Öyledir, ama Allah dilediğini yapar" dedi. Zekeriya, "Rabbim! (çocuğum olacağına dair) bana bir alâmet ver" dedi. Allah da şöyle dedi: "Senin için alâmet, insanlarla üç gün konuşamaman, ancak işaretleşebilmendir. Ayrıca Rabbini çok an, sabah akşam tesbih et. Hani melekler, "Ey Meryem! Allah seni seçti. Seni tertemiz yaptı ve seni dünya kadınlarına üstün kıldı" demişti. Hani melekler şöyle demişti: "Ey Meryem! Allah seni kendi tarafından bir kelime ile müjdeliyor ki, adı Meryemoğlu İsa Mesih'tir. Dünyada da, ahirette de itibarlı ve Allah'a çok yakın olanlardandır." (Meryem), "Ey Rabbim! Bana bir beşer dokunmamışken benim nasıl çocuğum olur?" dedi. Allah, "Öyle ama, Allah dilediğini yaratır. O bir şeyin olmasını dilediğinde ona sadece "ol" der, o da hemen oluverir" dedi. Ve Allah ona kitabı, hikmeti, Tevrat ve İncil'i öğretecek. Allah onu İsrailoğullarına bir Peygamber olarak gönderecek. [Âl-i İmran; 38, 39, 40, 41, 42, 45, 47, 48, 49]

Türkiye'deki Müslümanlar ortodokstur ve İranlıları hizipçi olarak görürler. Türkiye'dekilerin nazarında Ebubekir, Ömer ve Osman, Muhammed'in meşru halefleridir. İran'da-

kilerin nazarında ise Muhammed'in halefi, damadı olan Ali idi. Bu iki grup, birçok bakımdan birbirlerine karşı nefret beslerler. Mesela, *Sünniler* yani ortodoks Müslümanlar yeşil renge hürmet ederler ve ona türbanlarında yer verirler; *Şiiler* ise, tam tersine, bu renge saygı duymadıklarını göstermek için yeşil rengi ayakkabı ve pantolonlarında kullanırlar. Sünniler aman dilemek için "Ya Rabbim! Ya Rabbim!" diye bağırırken, Şiiler "Ya Ali! Ya Ali!" derler. Ancak Sünniler ve Şiiler birbirlerine zulmetmezler.

VII:

İstanbul

"Öteki Roma'yı, o güzelim Konstantin şehrini görmeden, sadece Roma'yı görüp ölmek, yok yere intihar etmek gibidir."
Lane-Poole[1]

Kuruluş

İlk Hıristiyan başkenti olan İstanbul takriben MÖ 660'ta kurulmuştur. Şehri kuranlar ve ona Bizans adını verenler, Megara'dan[2] gelen Yunan aileleridir. Şehir, o bölgedeki diğer Yunan şehirleri gibi İran'ın hâkimiyetine girmiş, ancak Serse'nin bozguna uğratılmasından sonra Atina Konfederasyonu'na dahil olmuştur. Şehir Makedonyalı Philip[3] ve diğerlerinin saldırılarına karşı mukavemet etmiş fakat neticede Roma'nın hâkimiyetine boyun eğmek mecburiyetinde kalmıştır.

Bir Hıristiyan Başşehri

Büyük Konstantin MS 323'te Roma'nın tek imparatoru haline gelir ve Hıristiyanlığı kabul eder. Barbar kavimlerin saldırıları karşısında imparatorluğunun başkentini müdafaa etmek amacıyla Doğu'da yeni bir başşehir kurmaya karar verir, mevki olarak da Bizans'ı seçer. Buraya 'Yeni Roma' ismini verir fakat kraliyet meclisi ve halk "Konstantin'in şehri" demek olan 'Konstantinopolis' ismini kullanır.

Bir Müslüman Başşehri

MS 330'dan 1453'e kadar Hıristiyan krallarının başşehri olan İstanbul, son düşüşünden önce, on üçüncü asrın başında, III. Innocent'ın[4] papalık devrindeki dördüncü Haçlı Seferi'nde Latin fatihleri tarafından ele geçirilmiştir. Şehir, yaşlı kör Duka Dandolo[5] öncülüğünde yapılan şiddetli bir taarruzla zapt edilmiştir. Haçlıların İstanbul'a vermiş olduğu zarar o kadar büyüktür ki, şehrin son zamanlarını gören bir ziyaretçi kendi kendine şöyle der:

> Yeni Roma'da hayatın merkezi olan o At Meydanı'ndan geriye kalan şey bu harabe mi? Bizans tarihinin büyük olaylarının geçtiği yer burası mı hakikaten? Dört tarafı sütunlarla çevrili, antik Yunan'dan kalma heykellerle süslenmiş o meşhur meydan nerede? Her köşesinde heykeller ve putlar bulunan pazar yeri nerede? Tepesinde, Frigya'nın Heliopolis[6] şehrindeki mabedinden sökülüp alınmış, (şehrin Hıristiyan kurucusunu temsil etmesine karar verilip) ismi değiştirilmiş, başı altından şualarla taçlandırılmış olan Apollo heykelinin durduğu o somaki sütun nerede? Hükümdarın, donanmasının İtalya'yı, Asya'yı, Afrika'yı fethetmeye gidişini, uzak adaların mallarıyla yüklü ticaret gemilerinin Haliç'e girişini pencerelerinden bakarak izlediği o saray, kendi başına bir şehir olan imparatorluk sarayı nerede? Bizans imparatorunun ihtişamını arttırmak için doğudan ve batıdan, Atina'dan, Sicilya'dan, Kalde'den, Hatay'dan, Girit'ten, Rodos'tan getirilmiş binlerce heykel nerede?

Hemen hemen altmış sene boyunca Latinlerin idaresinde kalan şehir daha sonra tekrar Yunanlıların eline geçti. Fakat onlar, asil ve cesur imparator Konstantin'in, II. Mehmet'in iki yüz bin askerine karşı altı bin askerle müdafaa et-

tiği şehrin nihai düşüşünü süratlendirdiler. 1453 senesinde, ẹlli üç gün süren bir muhasaranın ardından, imparator başkentiyle birlikte düştü. O gün Haç'ın yerine Hilal kondu ve müezzin, Hıristiyanlığın gururu olan bu başşehrin, başka bir milletin ve başka bir dinin eline geçtiğini ilan etti.

Şehrin Mevkii

Haritaya bakıldığında da görülebileceği gibi, İstanbul müstesna bir coğrafi mevkide bulunmaktadır. Şehir, Karadeniz'i Akdeniz'e bağlayan ve Avrupa'yı Asya'dan ayıran büyük kavşak üzerindedir. Dolayısıyla, aynı anda iki denize ve iki kıtaya birden hâkimdir. Burası, bir dünya imparatorluğunun başşehri olsun diye yaratılmış gibidir. Böyle bir mevkiye sahip bir başka imparatorluk başşehri daha yoktur. Londra, Berlin, Paris, Roma ve Viyana, coğrafi bakımdan İstanbul'un gerisindedir. Tabii güzellikler bakımından, İstanbul hiçbir şehirle kıyaslanamaz. Lamartine[7] İstanbul hakkında "Tanrı ile insan, tabiat ile sanat el ele vererek, insan gözünün dünya üzerinde görebileceği en eşsiz, en güzel manzarayı burada yaratmış, elbirliği edip buraya yerleştirmişler. Duyduğum hayranlıkla, dudaklarımdan gayri ihtiyari, bir ses yükseldi; Napoli Körfezi ile onun bütün güzelliklerini sanki bir daha hatırlamamacasına unuttum. Bu ihtişamlı ve zarif manzarayı yeryüzünde başka bir şeyle kıyaslamak, bizatihi yaradılışa hakaret sayılır."

Tabii Güzellikler

James Bryce'ın[8] kuvvetli kaleminden:

> Tabiatın İstanbul'a sunmuş olduğu nimetleri size anlatmaya çalışayım. Ona hayal edilebilecek en mavi ve berrak denizi vermiş, üzerine de son derece parlak fakat aynı zamanda yumuşak, enfes ışıklarla dolu bir gökyüzü yerleştirmiş. Sahillerin ve tepelerin hatlarını sanki bir ressamın eliyle çizmiş: Boğaziçi'nin geniş kavisleri; Haliç'in zarif kıvrımı; Üsküdar'ın arkasındaki, zeytin ağaçlarıyla kaplı tepelerin yumuşak eğimleri; Marmara Denizi'nin üzerinde yükselen kayalık adaların keskin, koyu renkli hatları. Ve uzakta, güneydoğu ufkunda, karları sabah güneşi altında gül kırmızısı kesilen Uludağ'ın asil zirvesini cennete çevirmiş. Deniz her yerdedir – nereye baksanız, nereye dönseniz karşınıza deniz çıkar ve sonunda onun here yere uzanan kolları arasında zihniniz allak bullak olur. Işıl ışıl parlayan denizin üzeri her ebatta ve şekilde tekneler, gemilerle doludur. Ancak geceler ekseriyetle hareketsiz ve sakindir; işte o zaman şehir parlak ayın altında eriyip akan bir gümüş seliyle kuşatılmış gibi görünür.

Şehrin çok sıhhatli bir iklimi vardır. Devamlı olarak esen yumuşak rüzgâr nadiren kesilir. Şehrin içinde ve dış mahallelerde faydalı sular bulunur. Yaz aylarında Avrupa'dan, hatta Amerika'dan pek çok insan gelip burada birkaç hafta geçirirler. Batı'dan gelip İstanbul'u ziyaret eden antika meraklıları çok sayıda eski eser görerek meraklarını gidermeyi ümit ederler. Aslında asırlar boyu Doğu'nun hazinesi olmuş, fevkalade bir tarihe sahip bu şehirde medeni dünyanın en iyi müzelerinin bulunması gerekir. Ancak hal böyle değildir. Son yarım asır boyunca şehre birçok Batılı kâşif ve seyyah gelmiş, mühim miktarda kıymetli eski eseri

İstanbul

alıp götürmüş, bunlarla kendi memleketlerindeki müzeleri süslemişlerdir. Vaziyetin farkına varan hükümet, imparatorluğun her yerinde bulunan tüm eski eserlerin toplanmasını ve İstanbul'daki müzeye konmasını emretmiştir. Şu anda, Hamdi Bey'in[9] ferasetli himayesi altında, çok eski asırlardan kalma birçok parça bulunmakta, ancak bunlar maalesef Batılı seyyahların meraklarını tatmin etmemektedir.

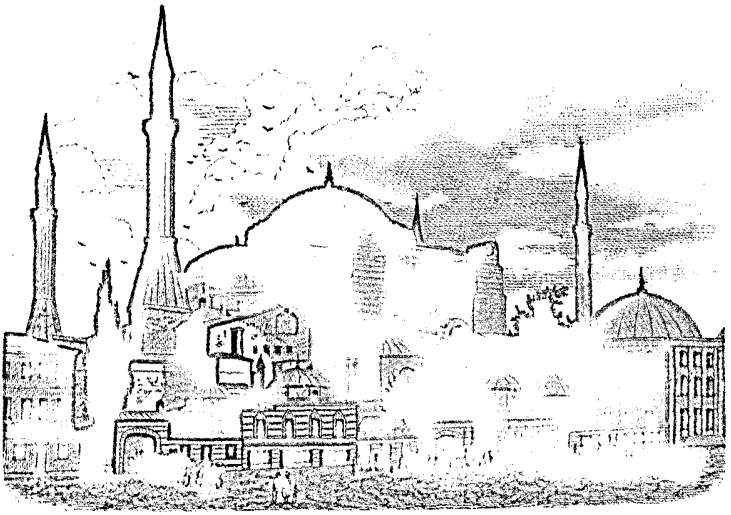
Halen ayakta duran ancak çok harap durumda olan birkaç eski eser mevcuttur: At Meydanı'nda, Apollo'nun pirinçten yılanı ve birkaç dikilitaş, Konstantin'in yanmış sütunu, yedi kule, surlar ve şehrin kuşatma altında bulunduğu sırada halkın su ihtiyacını karşılayan geniş sarnıç. İstanbul'da ziyaretçileri çok memnun eden şeyler de vardır. Şehir antik ve muasır ihtişamını tamamen kaybetmiş değildir – tabii güzellikleri, çeşit çeşit ağaçları, yüksek minareleri ve muhteşem kubbeleriyle camileri, kiliseleri, sarayları, kuleleri, hisarları, Boğaziçi'nin iki yakasındaki yalıları, güzel küçük tarlaları, bahçeleri, süslü Şark evleri ve sayfiye evleri ile, emsalsiz bir manzara sunar.

Şehir üç ana bölümden oluşur. Birincisi Haliç ve Marmara Denizi arasında uzanan asıl İstanbul'dur. İkincisi asıl İstanbul'un karşısında, Haliç'in öte yakasında bulunan Galata'dır. Üçüncüsü ise Asya'da, Boğaziçi'nin diğer yakasında yer alan, asıl İstanbul'un ve Galata'nın karşısına düşen Üsküdar'dır.

Ayasofya

Şehrin en geniş ve cazibeli binaları sultanların sarayları, camiler, konsolosluk binaları, hamamlar, eski hanlar, Babıâli, çarşılar, kışlalar ve kulelerdir. Yaklaşık on asır boyunca bir Hıristiyan ibadethanesi olan Ayasofya Camii çok dikkat

çekici, muhteşem bir yapıdır. Roma'daki San Pietro Kilisesi'nden bin sene daha yaşlı olan Ayasofya, yeryüzündeki en eski katedraldir ve Hıristiyanlığın en eski abidelerinden biridir. Ayasofya'nın katedral kuleleri yoktur fakat semaya yükselen dört minaresi, hâlâ bir dünya harikası olan ve herkesi kendine hayran bırakan o asil kubbeyi bekleyen nöbetçiler gibidir. İsa'nın bu mabedini süslemek için pek çok putperest mabedi bozulmuş, harap edilmiştir. İnşası 548 senesinde tamamlanan bu ibadethane Noel gününde açılırken, İmparator Jüstinyen, sevinçten havalar uçmuş, büyük bir iftiharla "Süleyman! Seni geçtim!" diye haykırmıştır.

Ayasofya Camii

İstanbul, Kozmopolit Bir Şehir

Belki de dünyanın beşinci büyük şehri olan İstanbul, ülkenin her yerinden gelmiş bir milyonluk nüfusu kucaklayan, kozmopolit bir şehirdir. Nüfusun çoğunluğunu Türkler oluşturur, onların ardından Ermeniler, Rumlar ve diğer milletler gelir. Asıl İstanbul'u Galata'ya bağlayan köprünün üzerinde dikilirseniz dünyanın dört bir yanından gelmiş, farklı lisanlar konuşan, farklı kıyafetler giymiş, birbirine farklı usullerde selamlayan insanlar görürsünüz. Ticaret ve iş hayatı için fevkalade müsait bir noktada bulunan şehir dünyanın her tarafından insanı kendisine çeker: Avrupalılar, Asyalılar, Afrikalılar, Amerikalılar burada buluşur.

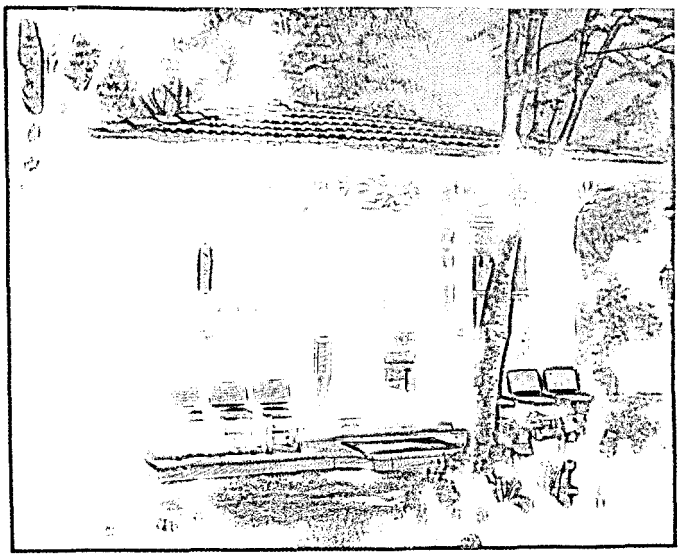
Bu şehir sultanın makamı olduğundan, imparatorluğun dini ve milli temsilcileri de buradadır. Müslümanların Şeyhülislamı, Ermenilerin Patriği, Rumların Patriği, Bulgarların Eksarh'ı,[10] Protestan Ermenilerin *Azkabed*'i,[11] Katolik Ermenilerin Monsenyörü ve Musevilerin Hahambaşısı'nın da makamı olan bu şehirde 379 cami, 145 kilise bulunmaktadır. Kiliselerin 50'si Rum Ortodoks, 39'u Ermeni, 26'sı Roma Katolik, 3'ü Rum Katolik ve 1'i Bulgar kilisesi, 14'ü de Protestan şapelidir.

Aynı zamanda Şark kültürü ve medeniyetinin merkezi olan bu şehrin tesiri memleketin her tarafında hissedilir.

Sultanın Halkın Arasında İbadet Etmesi

1887'de, Washington'dayken, bir pazartesi sabahı, ABD'nin değişik fakültelerinden yaklaşık yüz ilahiyat talebesiyle beraber Amerikan başkanını ziyaret etmek üzere Beyaz Saray'a gittik. Doğu Salonu'na girdiğimiz zaman aynı maksatla orada bulunan bazı beyefendiler, hanımefendiler,

hatta annelerinin kucağında bebekler gördük. Bu, kendi hükümdarının elini sıkmayı rüyasında bile görmemiş Şarklı bir adam için tasavvur edilemeyecek kadar çarpıcı bir manzaradır. Amerikan başkanının elini sıktığımda nasıl da gururlanmıştım! Şimdiki sultanın ikamet ettiği Yıldız Sarayı'nda böyle bir kabul odası yoktur. Sarayın kabul odası alelade insanlar için değil, imparatorluğun ve dış devletlerin nazırları ve konsolosları içindir.

Yıldız Sarayı'ndaki yapılardan biri

İstanbul halkı ve dışarıdan gelen ziyaretçiler, tabiidir ki, sultanın haşmetli yüzünü görmeyi arzu ederler. Sultanı haftada bir, cuma öğleden sonraları, saat iki sıralarında, namaz kılmak üzere camiye giderken görmek mümkündür. Çoğu zaman çok pis olan caddeler onun geçişinden birkaç saat önce

süpürülüp yıkanır ve ayakta, arabalarında veya at sırtında bekleyen halktan insanlar ve asker bölükleriyle dolar. Askerler, halkın sultana fazla yaklaşmasını engellemek için caminin etrafında bir daire oluştururlar. Sultanın maiyeti ve muhafızlarıyla namaz kılmaya giderken geçeceği, saray ile camii arasındaki yolun iki tarafına binlerce asker sıralanır. Sultan ekseriyetle şık, üstü açık bir arabanın içinde, bazen de son derece ihtişamlı koşum takımlarıyla süslenmiş bir atın üzerinde gelir. Burada, şehrin her yanından, bandolarla gelmiş, her biri kendi sancağını taşıyan taburlar da hazır bulunur.

Sultan camiye girer. İçeride kırk dakika kadar kalır, sonra çıkıp saraya geri döner. Askerler "Padişahım! Çok yaşa!" diye bağırırlar.

Sultanın unvanlarından bazıları şunlardır: "Dünyanın hamisi", "Padişahlar padişahı", "Müslümanların Papası [Halifesi]", "Kâinatın hükümdarlarının efendisi".

İstanbul'daki Çarşı

Çarşı, şehri ziyaret eden herkesin mutlaka görmesi gereken bir yerdir. Üstü kapalı, birçok bölümü sağlam kemerlerle örtülmüş olan çarşı, muazzam bir bina, büyük bir labirenttir. Burada satıcıların bazıları tezgâhta, bazıları da etraflarında yığılı eşyaların ortasında, her şeye yerinden kalkmadan kolayca erişebilecek şekilde, bağdaş kurarak otururlar. Bu labirentte Şark'ın bütün nimetlerini bulabilirsiniz. Göz alabildiğine sıralanmış dükkânlar, terliklerle, envai çeşit pabuçlarla doludur. Burada İran halılarının en pahalıları sergilenir. Bir tarafta ikinci el kitaplar ve giysiler durur, diğer tarafta, upuzun bir sıra halinde yan yana dizilmiş, insanın gözünü alan parlak silahlar. Her sokak sadece belli bir tür ticaret veya zanaat kolu-

Dondurmacı

na tahsis edilmiştir – mücevherat, kürkler, başlıklar, kuru gıdalar, battaniyeler, mobilyalar satış için ayrı yerlerde teşhir edilir. Yaşlı Türk kadınları kendi yaptıkları el işlerini satmaya çalışırlar; bu, çarşı haricinde hiçbir yerde rastlayamayacağınız bir manzara ve âdettir. Çarşı o kadar kalabalık olur ki dışarıya bin bir zorlukla çıkılır. Ortalıkta, her biri avazı çıktığınca bağırarak sattığı malın fiyatını tekrarlayan bir sürü tellal dolaşır. Satıcılar arasında Türkler, Rumlar, Ermeniler, Yahudiler ve İranlılar bulunur. Müşteriler ise çeşitli milletlerdendir. Meyve, dondurma, ekmek, peynir, buzlu su, limonata, kahve, çay gibi şeyler satan seyyar satıcılar bağıra bağıra dolaşırlar. Burada, erkeklerin, gruplar halinde, yerde bağdaş kurarak yahut küçük taburelerin üzerinde oturup ellerinde nargileleri, pipoları ve sigaralarıyla, yarım düzine kadar farklı lisanda sohbet ettikleri küçük bir kahveye rast gelebilirsiniz. Bir tarafta bir Türk berber bir Müslüman'ın kafasını tıraş ederken, öte tarafta yırtık pırtık elbiseler giymiş kör dilenciler avazları çıktığınca bağırırlar.

Çarşı hudutları içerisinde hiçbir esnaf uyumaz. Çarşının birçok değişik caddeye açılan yirmiden fazla kapısı, günbatımıyla kapanır. Çarşı sabahleyin açılır, esnaf aceleyle içeri girer ve herkes dükkânındaki yerini alır.

İstanbul'da Yangın

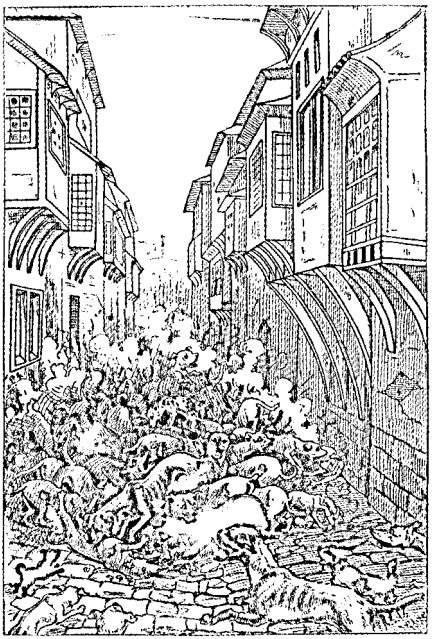
İstanbul'da insanlar her şeyden çok yangından korkar. Hakikaten de, tarihe bakıldığında, yangınların bu şehirde ne kadar büyük hasara yol açtığı açıkça görülür. 1870'te, Galata'nın yukarısındaki Pera'da çıkan bir yangında semtin üçte ikisinin yok olduğu, dokuz bin evin yandığı, iki bin insanın öldüğü anlatılır.[12]

Şehirde yangın çanları yoktur. Kulelerde duran gözcüler, geceleri yangın çıktığında kırmızı bir ışık yakıp yangına en yakın kuleye doğru tutarak işaret verirler. Bu ışık görüldüğünde yedi top ateşiyle şehre haber verilir. Sokak bekçileri işareti alır, demir uçlu ağır sopalarını kaldırımlara defalarca vurarak "Yangın var! Yangın var!" diye, avazları çıktığı kadar bağırırlar. Eğer çok tehlikeli bir yangın gibi görünüyorsa kiliselerin çanları çalmaya başlar ve sadece civar semtler değil, bütün şehir muhtelif ikazlarla uykudan uyandırılır. Bütün bunlara bir de sayısız köpek uluyup havlayarak iştirak edince, uyumak artık neredeyse imkânsızdır.

İstanbul'da Amerika'daki gibi iyi itfaiye arabaları, tahsilli itfaiyeciler yoktur. Çoğunluğu hamallardan, kayıkçılardan oluşan tulumbacılar, kuvvetli ve cüsseli kimselerdir. Ancak tulumbacıların kullandıkları aletler küçük ve alevleri söndürmek için yetersizdir. Sırtlarında kuvvetsiz pompalar taşıyan tulumbacılar yangın yerine vardıklarında bitap düşmüş, çalışamayacak kadar yorulmuş olurlar. Omuzlarında pompalarla, kimisi şapkasız, kimisi ayakkabısız, önlerine çıkan her şeyi yıkarak süratle yangın yerine doğru koşan, bir yandan da "Yolu açın! Yolu açın! Yangın var! Yangın var!" diye bağıran tulumbacılar çok tuhaf bir manzara teşkil eder. Ateşe yaklaştıkları zaman "Suu! Suu!" diye bağırırlar ama ne çare, su yoktur! Evlerin kapıları açılır, insanlar küçük kovalarla su taşıyarak pompayı doldurur ve itfaiyeciler çalışmaya başlar. Bu yavaş faaliyet, alevleri söndürmek bir yana, daha da canlandırır gibidir.

İstanbul'un Köpekleri

Şehrin köpekleri her ziyaretçinin dikkatini çeker. Dünya üzerinde bu kadar kalabalık bir köpek nüfusu olan bir başka şehrin daha var olduğunu zannetmiyorum. İstanbul'un bütün caddeleri, bütün sokakları köpeklerle doludur. Sokakta yürürken kazara bir köpeğe takılıp düşmemek için çok dikkat etmek gerekir. İstanbul'da köpeklerin kadınlara ve erkeklere değil de, kadın ve erkeklerin köpeklere yol vermesi âdettendir. Köpeklerin büyük bir sadakatle bekçilik ettikleri, kendilerine ait caddeleri ve karargâhları vardır. Hiçbir köpek kendi mahallesinin hudutlarının dışına çıkamaz. İçlerinden biri böyle bir şeye kalkışacak olursa, girdiği mahal-

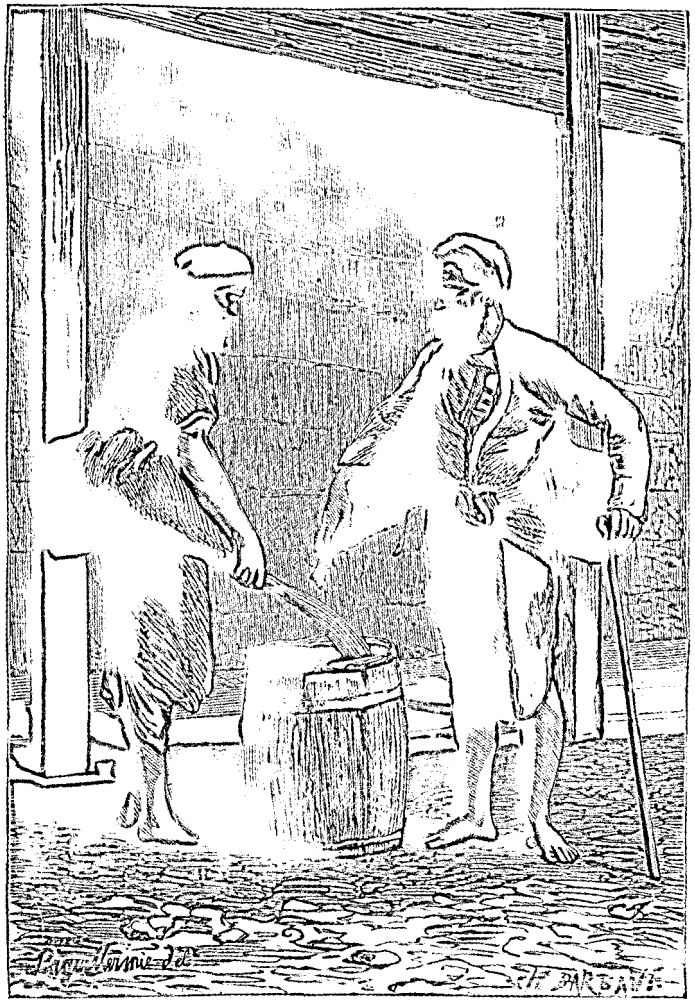
İstanbul'dan bir manzara

lenin bütün köpekleri bir olup yabancı köpeğin etrafını sarar ve onu cezalandırırlar; arazi ihtilafı bu şekilde hallolur. Eğer birisi sokaktan elinde bir sopayla, sopayı şuursuzca, rast gele sallayarak, yahut at sırtında, veya eski püskü kıyafetler içerisinde geçmeye kalkışırsa köpek güruhu büyük bir hiddetle harp yerine koşturur. İşte Avrupalı ziyaretçilerin her zaman görebilecekleri, müthiş bir manzara! İrisi ufağı, kuvvetlisi zayıfı, topalı tüysüzü, kulaksızı kuyruksuzu, dişsizi gözsüzü, bütün köpekler, reisleri olan kurt köpeğinin çağrısıyla bir araya gelirler. Dehşet verici bir manzaradır bu. Bir Avrupalı bu şehirde gördüğü pek çok şeyi unutabilir ama İstanbul'un köpeklerinin dövüşünü asla unutamaz.

Zengin Müslümanlar, ölmeden önce bu zavallı yaratıklar için harcanmak üzere bir miktar para bırakırlar. Sabahları sokaklarda ekmek somunlarıyla dolu büyük bir sepeti sırtına yüklemiş, yüzlerce zavallı hayvana her zamanki kahvaltısını götüren iri yapılı adamlar görürsünüz. *Avedaper*'in son sayısında şöyle bir haber yer almıştı: "Payitahttaki Türk gazetelerinin yazdığına göre geçenlerde Makriköy[13] yakınlarında kuduz bir köpek tarafından ısırılan üç kişiden ikisi ölmüştür, üçüncü kişinin vaziyeti de tehlike arz etmektedir." Dr. Pasteur yeni kuduz tedavisini tatbik etmek için İstanbul'dan daha müsait bir şehir bulamaz.

İstanbul'un Sokakları

Sokaklar çok dar ve zikzaklıdır; kötü döşenmiştir; çoğu sokağın kaldırımı yoktur. Yollardaki çıkıntılı taşlar, gelip geçenler için tehlike arz eden engellerdir. İstanbul'daki sokakların çok azı iyi durumdadır. En iyi sokaklar Galata'nın üst tarafında yer alan ve esas olarak Avrupalılar ile şehrin en

Sakalar

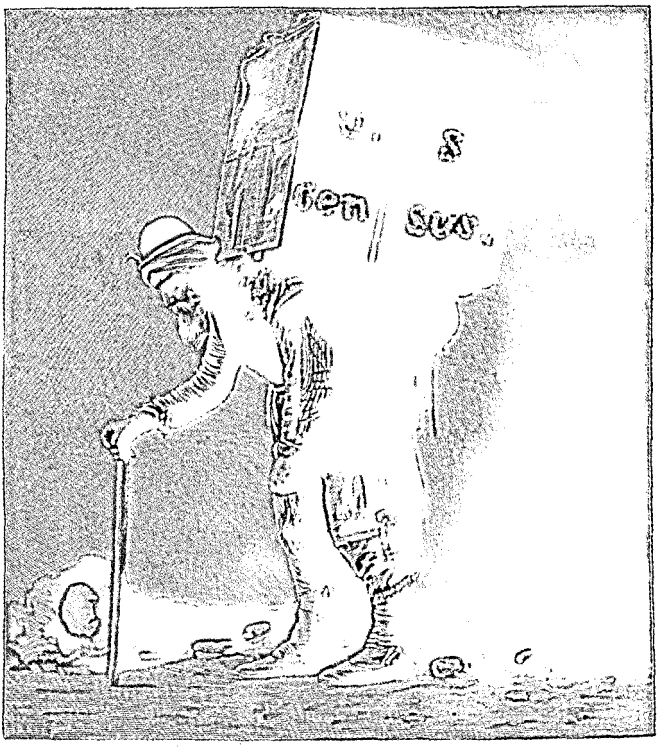
zenginlerinin ikamet ettiği Pera'dadır. İnsanlar, hamallar, vasıtalar, binek arabaları, köpekler, yük beygirleri, katırlar, eşekler ve öküz arabalarının, yolun ortasında, beraberce, gümbürtüler içinde, sarsıla sarsıla ilerlemesi alelade bir manzara teşkil eder.

Sadece birkaç tramvay vardır, onlar da pek rahatsızdır. Vagonların iç kısmı, erkeklerin Türk kadınlarının yüzlerine bakmasına mani olmak için kalın bir perdeyle ortadan ikiye bölünmüştür. Vagonun bir ucundan erkeklerin, diğer ucundan kadınların binmeleri gerekir. Yollar dolambaçlı olduğundan, bir adam, tramvayın önünden koşarak tehlike yaratacak herhangi bir vaziyete mani olmaya çalışır; böylece, mevcut kargaşaya, bir de, işi sürekli olarak korna çalıp halkı ikaz etmek olan bu şirket görevlisinin çıkardığı gürültü eklenir.

İstanbul'un Hamalları

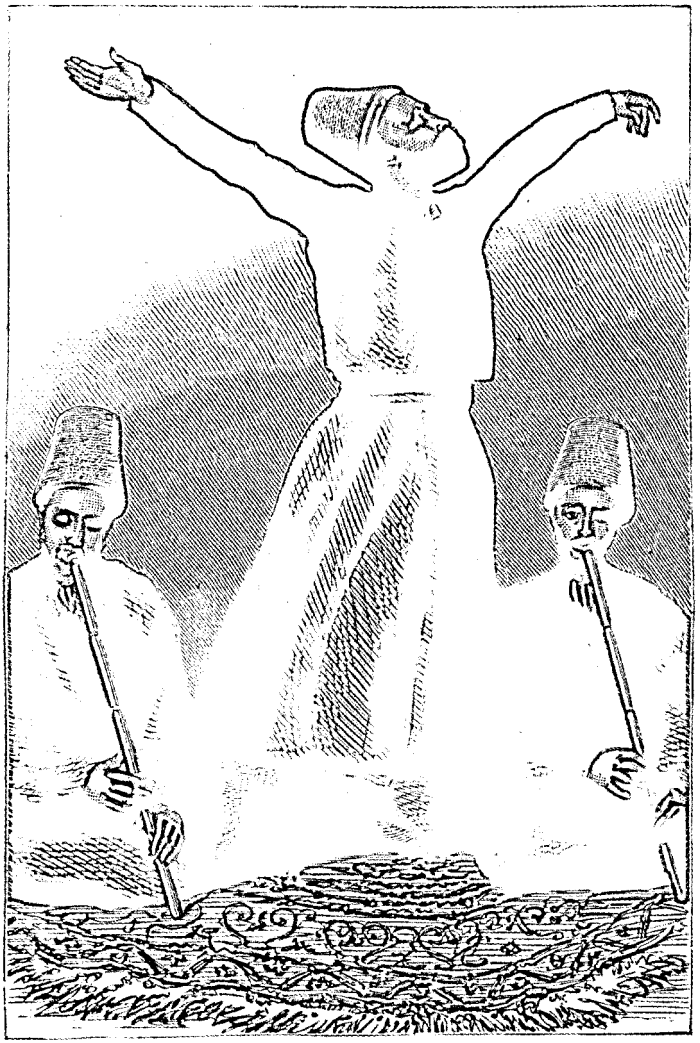
"Varda!" İstanbul'da kulağa en çok çalınan nidalardan biridir. Hem hamallar hem de kayıkçılar tarafından sıkça kullanıldığından, bu nidayı hem karada hem de denizde işitmeniz mümkündür.[14]

Hamallar bu şehirdeki en meşgul insanlarıdır. İstanbul onlar olmadan var olamaz. Sayıları yirmi bin civarındadır. Amerika'da şehirlerde atlar ve sağlam yük arabalarıyla yaptığı işi İstanbul'da hamallar yapar. Mesela, İstanbul'a gittiğinizde evvela gümrükte durmak mecburiyetindensinizdir; memurlara ufak bir bahşiş verdikten sonra artık bir otele veya arkadaşınızın evine gidebilirsiniz. Türkiye'de pansiyon yoktur. Eşyanızı taşımak üzere dört tekerlekli, atlı bir yük arabasının gelmesini beklersiniz, fakat sonunda görürsünüz ki yük arabalarının işini İstanbul'da hamallar yapar. Hamallar, sırt-

Hamal

larına koydukları semer sayesinde, ne kadar büyük ve ağır olursa olsun, her türlü yükü taşıyabilirler. Eğer yükün ağırlığı iki veya üç hamalın taşıyabileceğinden fazlaysa, bir düzine iriyarı hamal gelir. Dizden aşağısını açıkta bırakan pantolonlar giymiş bu hamalların ellerinde uzun ve sağlam sırıklar vardır. Büyük fıçıları, kutuları, sandıkları, balyaları, taşları ve her türlü yükü bu değneklerin ortasına yerleştirerek taşırlar. Şehrin yoğun kalabalığının ortasında hızla ilerlerken, ağızlarından o meşhur nida hiç eksik olmaz: Varda! Varda!

Mevlevi dervişleri

İstanbul'un Dervişleri

Müslümanlar arasında "Dervişler" adıyla anılan bir tarikat vardır. Bunların bazılarına "Dönen Derviş", bazılarına da "İnleyen Derviş" adı verilir.[15] Bu dervişler ekseriyetle büyük şehirlerde bulunurlar. Hıristiyan memleketlerde keşişlere nasıl bakılıyorsa, buradaki dervişlere de o şekilde bakılır. "Dönen" veya "dans eden" dervişler, bu ismi, kendi etraflarında dönerek yaptıkları dini egzersizden alırlar. Her cuma günü, her milletten pek çok kişi, insanı hayret düşüren bu dervişlerin kendi tekkelerinde icra ettikleri merasimi seyretmeye gider. İbadetin yapıldığı salon, kemerli bir çatısı olan, daire şeklinde, geniş bir odadır; odanın etrafında seyirciler için ayrılmış bölümler bulunur. Dervişlerin üzerinde, süssüz düz cübbeler ve koyu gri renkli uzun başlıklar bulunur. Ney, kaval ve tef, dervişleri ibadete davet eder, onlar da başları eğik vaziyette, ağır adımlarla salonun etrafında birkaç tur atarlar. Şef, ayine başlanması için işaret verince bütün dervişler salonun dört bir yanında yerlerini alıp cübbelerini yavaşça çıkarır, beyaz pamukludan yapılmış ve bel kısmına bir kuşak dolanmış basit bir takım ile bir iç etekliğinden ibaret olan dans kıyafetleriyle kalırlar. Dervişler yavaş ve zarif hareketlerle dönmeye başlarlar. Kolları açılmış, elleri sarkık, ayakları bitişik vaziyette, uzun sakalları, soluk benizleri ve aşağıya devrilmiş gözleriyle, eteklerini yerlere sürüyerek, hiç durmadan dönerler. Dervişlerin hareketlerine yön veren ney ve tefin sesinden başka hiçbir ses işitilmez. Buna yaklaşık yirmi beş dakika boyunca aralıksız devam ederler. Onların bu kadar uzun bir süre boyunca bu şekilde dönebilmeleri insanı hayrete düşürür. Ve nihayet dönme faslı biter. Dervişler, başlarındaki kişinin önünde eğilip onu selamladıktan sonra usulca yerlerine çekilirler.

Rufai Dervişleri

Bu dervişlerin merasimleri çok heyecan vericidir. Amir veya şef bir tarafta yerini alır, az sonra birkaç tanesi gelip dua etmeye ve secdeye varmaya başlar. Dervişlerin sayısı iki düzineyi bulunca ayin başlar. Başlangıçta hareketleri yavaştır, ancak gitgide öylesine şiddetli bir şekilde haykırmaya başlarlar ki, insanlıktan çıkmış gibi görünürler. Sık sık Allah'ın adını zikrederler: "*Allahu! Allahu!*" O kadar yüksek sesle haykırırlar ki sesleri insan sesine benzemez olur. Ter yüzlerinden sel olup akar, kolları aşağı sarkar, gözleri devrilir, nefes alırken dilleri dışarı fırlar, çeneleri gevşeyerek göğüslerinin üzerine düşer, ve nihayet hepsi hareketsiz kalır. Birkaç dakikalık derin bir sükunetin ardından, ibadet salonundan zayıf bir iç çekiş duyulur; iç çekişler derece derece yükselip yayılır ve tüm dervişler hüngür hüngür ağlamaya başlar, hıçkırıklar yerini alçak sesli iniltilere, nihayet şiddetli bir elem infilakına bırakır. Gözlerden iri yaşlar dökülür; hüngür hüngür ağlayan dervişlerin yüzleri ve göğüsleri gözyaşlarıyla ıslanır. Ey okur! Şu gök kubbe altında, ibadet eden bu zavallı cahillerin eşine benzerine rastlaman mümkün değildir.

Türk Hamamları

Bir şehirdeki hamamların sayısı genellikle o şehrin Müslüman nüfusuyla yakından alakalıdır. Bir zamanlar, Avrupalı bir tabip, zengin olmak hevesiyle, nüfusunun neredeyse tamamı Müslümanlardan oluşan Şam şehrine gitmiş. Bitki örtüsünü görünce "İşte tam aradığım gibi bir yer; burada sıtma çok olur" demiş. Ardından suyun ne kadar bol olduğunu görmüş ve demiş ki, "Belli ki daha da fazla hastam olacak; Şam'dan daha iyi bir yer bulamam." Sonra şehrin içinde bir

bina görmüş, yanından geçenlerden birine sormuş: "Bu ne binasıdır?" "Hamamdır" demiş adam "Ya şuradaki bina?" diye sormuş; "O da hamam" cevabını alınca "Lanet olsun bu hamamlara, ekmeğimi elimden alıyorlar, ben burada hiç iş yapamam" deyip, bir daha dönmemek üzere şehri terk etmiş.

Batı dünyası nasıl Washington, Philadelphia ve New York gibi şehirlerdeki heybetli ve muhteşem binalarıyla iftihar ediyorsa, Türkiye de dünyaca meşhur hamamlarıyla iftihar eder. Hamamlar Türk İmparatorluğu'nun en mühim müesseselerindendir. Büyük şehirlerde, hem kadınlar hem erkekler için, sayıları yirmiden elliye kadar değişen umumi hamamlar bulunur. Erkekler hamamda birkaç saat kalır, kadınlar ise bütün bir günü hamamda geçirirler. Kadınlar hamama gitmeden önce orada iyi bir ziyafet çekmek için hazırlıklar yaparlar. Erkekler hamama gündelik kıyafetleriyle, kadınlar ise en güzel giysileriyle giderler.

Dış Hamam: Hamamlarda iki kısım vardır: "soğuk" veya "dış" kısım; "sıcak" veya "iç" kısım. Dış kısım mermerle döşenmiştir. Müşteriler susuzluklarını gidermek için odanın orta yerine yerleştirilmiş olan soğuk su fıskiyesinden arada bir su içerler. Bu odanın etrafında, zemin seviyesinden yüksekte bölmeler vardır; müşteriler, iç banyoya girmeden önce, her birinde bir yatak bulunan bu bölmelerde soyunurlar. İç banyoya girilirken, çıplak ayakla basılamayacak kadar sıcak olan mermer döşemeye yalınayak basmamak için bir çift tahta takunya giyilir. Erkekler havlularını hamamdan alır, kadınlar ise yanlarında getirirler.

Erkek hamamları kadın hamamlarına kıyasla daha teferruatlı ve modaya daha uygun, Şarklı'dır. Kadın hamamlarında ne yatak ne de hususi soyunma odaları bulunur. Oysa bir-

kaç sent bahşiş veren beyefendiler hususi soyunma odası alabilirler; yine de, insanlar çoğu zaman orta yerde soyunurlar.

Dış hamamda her şey sakindir. Bir tarafta yatağına uzanmış sigara içen bir Hıristiyan; bir köşede seccadesine oturmuş namaz kılan bir Müslüman; onun az ötesinde, Kuran okuyan, sakalları gövdesinin yarısına kadar uzanan ufak tefek bir adam; hemen yanında giyinip süslenen bir Yahudi; beride, küçük yüz aynasının üstüne hamam parasını koyup etrafında sabırsızlıkla bekleyen yarı çıplak kesecilere bahşiş veren bir başkası...

İç Hamam: İç hamam da mermer döşelidir. Duvarlarda çeşmeler bulunur. Hem sıcak hem de soğuk su akan bu çeşmelerin altında takriben kırk santim genişliğinde, yirmi beş santim derinliğinde taştan havuzlar veya kazanlar olur. Kazanlar suyla doldurulur, banyo yapan kişi mermer zemine oturur ve küçük bir tasla su alıp başından aşağı dökerek yıkanır. Zeminde, kullanılan suyu dışarı akıtan ufak oluklar vardır. Havuzlardan yükselen su buharı havada asılı kalır. Duvarlar buharla kaplıdır. Kubbe şeklindeki yüksek tavanda, pencere vazifesi gören yuvarlak delikler bulunur.

İç hamamda, kimisi jiletle bir diğerinin kafasını kazır, kimisi yüzükoyun yere uzanmış birinin kollarına ve bacaklarına masaj yapar, kimisi kendi kendine, başından aşağı sular dökünerek yıkanır, kimisi de içeride daha fazla kalmaya tahammül edemeyip yarı boğulmuş vaziyette dışarı taşınır.

VIII.

Toplumsal Hayat

Nişan ve Evlilik

Türkiye'deki, nişan ve evlenmeyle ilgili âdetler bakımından, milletler arasında farklılıklar mevcuttur. Müslümanlarda çoğunlukla erkek kız evine gider; bu sırada kızın yüzü örtülü olmaz ve babası da orada bulunur. Kız erkeğe kahve ikram eder ve boş fincan bekler. Genç adam kahvesini içtikten sonra fincanı "Allah tuttuğunu altın etsin, güzel kız" diyerek iade eder. Kız tek kelime etmeden çekilir. Eğer kız genç adamı beğendiyse ertesi gün babasına bir yüzük gönderir. Sekiz gün sonra düğün olur. Arkadaşlar, komşular ve akrabalar mali kuvvetleri nispetinde hediyeler getirirler; bu hediyelerle çiftin evi döşenir. Düğün merasimi boyunca erkek alt katta, kadın ise üst kattadır.

Türkiye'deki Müslümanlar arasında çok sık rastlanan bir başka âdet de, erkek çocuk evlilik çağına gelir gelmez –kendisinin değil de– anne ve babasının ona bir eş bulmak için kolları sıvamasıdır. Anne bu hususta babadan daha faal ve gayretlidir. Komşuların ve akrabaların evlerini dolaşır, münasip bir namzet bulunca kocasının da rızasını alıp kızın evine gider. Misafir kadın, genç kızın orada bulunmadığı bir esnada meseleyi annesine açar. Birkaç saatlik bir sohbetin ardından, kızın annesi bu teklifi kocasıyla konuşacağına dair söz verir. Eğer kızın babası teklifi kabul ederse, başlık parası ve çeyiz meseleleri konuşulur, anlaşma şartları karara bağlanır ve düğün günü tespit edilir.

Ne tuhaftır ki, anne babalar, kızlarını onun istediği değil

kendi istedikleri kişiyle nişanlayabilir, kız reşit değilse (on yedi yaşından küçükse) onun rızasını almadan yine istedikleri kişiyle evlendirebilirler.

Damat, evlenene kadar, gelini neredeyse hiç göremez. Fakat eğer kız daha alt sınıflara mensupsa, damadın onun yüzünü görmesi ve dış görünüşü hakkında bir fikir edinmesi pek de zor değildir.

Evlenecek olan Müslüman kadının, koca namzetiyle yapacağı evlilik akdinde, kendisini temsil edecek bir vekile ihtiyacı vardır; hatta, eğer kız reşit değilse, bu bir mecburiyet halini alır. Vekâlet işini –eğer hayatta ise– babası, o ölmüşse en yakın yetişkin erkek akrabası üstlenir. Damat namzetiyle yapılan bu akit, kadın için en kıymetli teminattır. Birçok Müslüman kadının maruz kaldığı kötü hareketleri düşününce, böyle bir akdin ne kadar mühim olduğunu daha iyi idrak ediyorum. Damat namzeti, bu anlaşmayla, ölmesi ya da eşini onun rızası dışında boşaması durumunda kadına belirtilen miktarda para ödeneceğini taahhüt eder.

Evlilik merasiminin dikkat çekici yönlerinden biri, gelinin damatla beraber camiye gitmemesidir. Gelin, evinden, damadın akrabaları ve arkadaşları tarafından alınır. Büyük bir tantanayla gelen düğün alayı, arabalar dolusu kadın, her tarafı kapalı bir gelin arabası, atlara binmiş erkekler ve onlara yürüyerek refakat eden müzisyenlerden oluşur. Damat namaz kılmak için camiye gittiğinde, gelin onun evinde bekler. Ardında bir kafileyle eve dönen damat, arkadaşlarından ayrılarak, belki de ilk kez görecek olduğu gelinin yanına gider. Birkaç dakika sonra, –gelini beğenip beğenmediğini öğrenmek hevesiyle– merak içinde bekleyen arkadaşlarının yanına döner. Damat epeyce bir süre arkadaşlarının yanında kalır, onlarla sohbet edip sigara içer. Ardından, arka-

daşları, şans dilemek amacıyla sırtına vururlar ve onu yalnız bırakırlar.

Belki de okuyucu, "şimdi artık damadın gelini alıp balayı için bir yerlere götürmesinin zamanıdır" diye düşünecektir, fakat Doğu'da böyle bir gelenek yoktur. Yeni çiftin balayını geçirebilecekleri tek yer baba evinin çatı katıdır.

Müslümanlarda Çokeşlilik

Müslümanlarda çokeşlilik eskiye nazaran daha az görülmektedir. Bir erkek en fazla dört kadınla evlenebilir; cariyeler hususunda ise herhangi bir sınırlama yoktur – onların sayısı, ailenin reisinin maddi imkânlarına bağlı olarak değişir. Günümüzde Türkiye'deki Müslümanların çoğunun sadece bir tane zevcesi vardır fakat pek çok erkeğin birden fazla zevcesi olduğu da bir hakikattir. Doğu'da yaşayan Müslüman erkekler çokeşliliği sadece doğru ve yerinde bir şey olarak değil, aynı zamanda dini bir vecibe olarak görürler. Onlar için hem Şarklı büyük aşiret ve aile reisleri birer emsal teşkil eder, hem de Kuran'da yer alan "Kadınlardan hoşunuza gideni, ikişer, üçer ve dörder olmak üzere nikâhlayın"[1] sözlerini esas alabilirler. Bir Müslüman, ister tek bir çatı altında, ister birden fazla evde olsun, çok sayıda eşe sahip olabilir. Birkaç sene önce zengin bir Müslüman ölmüştü. Kaç tane zevcesi olduğu bilinmiyordu fakat İstanbul'daki gazetelere göre ardında kırk çocuk bırakmıştı. Fakir erkeklerin bile birden fazla zevcesinin olduğu görülmüştür. Bay Charles MacFarlane, *Turkey and its Destiny* adlı kitabında şöyle yazar:

> İstanbul'da, seneler önce, hayatını seyyar tezgâhıyla Üsküdar'da, Pera'da, Galata'da, Tophane'de ve Boğaziçi'nin üst taraflarındaki büyük köylerde dolaşıp Türk mürekke-

Haremde bir Türk hanım ve cariye

bi satarak kazanan ihtiyar bir mürekkepçi varmış. Bu adam gittiği yerde üç dört gün kalır, sonra başka yere geçermiş; gittiği yerler birbirinden çok uzak olmasa da adam devamlı olarak hareket halindeymiş. Biri İstanbul'da, biri Asya tarafındaki Üsküdar'da, biri Tophane'de ve biri de Boğaziçi'nde oturan dört tane hanımı varmış. Bir gün, adama bu kadar ufak bir işle bu kadar çok kadına nasıl bakabildiğini sormuşlar. İhtiyar mürekkepçi şöyle cevap vermiş: "Maşallah, ben fakir, küçük bir adamım, ama Allah büyüktür! Her zaman hanımlarımdan biriyle beraberimdir. Hangi evime gidersem gideyim yanımda akşam yemeğimi, biraz da öteberi götürürüm; birkaç kuruş para bırakmayı da ihmal etmem. Her hanımım evinin kirasını ödeyeceğimi, ekmeğini ve mumunu temin edeceğimi bilir. Dört mahallenin her birinde, orada oturan hanımıma her gün bir somun ekmek ve bir mum verip deftere yazan bir bakkal vardır. Bakkallara her uğrayışımda hesabı kapatırım, anlaşma böylece devam edip gider. İnşallah! Ben bu gece Tophane'de kalacağım fakat karşı tarafta oturan öbür üç hanımım da günlük ekmeğini ve mumunu alacak. Yanlarında olduğum zaman eve daha fazla yiyecek girdiği için hepsi de beni görünce sevinirler.[2]

Pek çoklarının nazarında, Müslümanlık, çokeşliliği tasvip ettiği için basit ve şehvani bir dindir. Fakat bir sormak lazım, bundan otuz sene öncesine kadar Amerika'da kölelik Hıristiyanlığın bir parçası değil miydi? Bugün Hıristiyan Avrupa ve Amerika, İslam dünyasından daha mı az şehvet düşkünüdür? Meyhaneler, tiyatrolar, galip gelene mükâfat verilen dövüş müsabakaları, kumar, düellolar ve intiharlar, Müslüman dünyasının değil Hıristiyan dünyasının bağrında hayat bulmaktadır. Kilisenin mümtaz papazlarından biri (geçenlerde yapılan bir boks müsabakasına atıfla) insanları

itidale davet ettiği heyecan verici konuşmasında, "Hiçbir iffetli kadın, şu bir haftadır çıkan günlük gazeteleri yüzü kızarmadan okuyamamıştır" demişti. Fakat zerre kadar insafı olan bir kimse bu iptilaların Hıristiyanlığın meyvesi olduğunu düşünebilir mi? Hâşâ! Bizler Müslümanlık hakkında Hıristiyanlığın kıstaslarıyla hüküm vermeye; Muhammed'in Arabistan'da doğmuş olduğunu, çokeşliliğin o topraklarda kendisinden çok evvel kök salmış olduğunu unutmaya fazla meyilliyiz.

Uzun seneler boyunca Şark'ta yaşamış olan Piskopos H. Southgate[3] çokeşlilik hususunda şöyle der:

> O (Muhammed) bu meselede ıslahata gitmeye karar verdi. Arap kadınlarını, düşürüldükleri bu gurur kırıcı vaziyetten alıp yüceltti. Onları çirkin peşin hükümlerin zincirlerinden kurtarmak için kesin hükümler koydu. Ortadan kaldıramadığı bazı fenalıklara ise göz yumdu... Müsamaha gösterdi, fakat bunları yaratan o değildi. Aksine, o bu fenalıklara müsaade ederken çoğu zaman ima yoluyla onları lanetledi de... (Kuran'da) erkek, boşanmada ilk adımı atan taraf o olsun diye hanımına kötü muamele etmekten men edilmiş, erkeklerin hanımlarına şefkat ve muhabbet göstermeleri emredilmiştir.

Bir Müslüman'dan işitmiş olduğum şu sözleri aynı şekilde tekrar edebilecek pek çok Müslüman vardır: "Senelerdir sevdiğim bir hanımım var, yeni bir hanım alacak değilim".

Şark'ta seyahat eden meşhur bir Hıristiyan, "Birden fazla karısı olan bir adam nasıl oluyor da hanımlarının ve çocuklarının hepsini de çok sevebiliyor?" diye sorar, cevaben de şöyle der: "Elbette, dışarıdan bakıp iç dünyalarını görmemiz mümkün olmadığından, içlerinde aşk mı yoksa nefret mi olduğunu bilemeyiz, fakat Türklerin arasında yaşamış

olanlar, başka hiçbir halkın, çocuklarını bu kadar fazla sevmediğini söylerler."

Günümüzde Türkiye'deki Müslümanlar arasında hâkim olan temayül çokeşlilik değil tekeşliliktir.

Ermeni Nişanları ve Düğünleri

Protestan Ermeniler arasında nişan merasimleri şöyle olur: İki tarafın arkadaşları ve yakın akrabaları bir odada toplanır. Papaz Kitab-ı Mukaddes'ten bir bölüm okur ve doğrudan genç kız ve oğlana hitaben kısa bir konuşma yapar. Papazın duasından sonra cemaat hep bir ağızdan şarkı söylemeye başlar. Delikanlı, kıza bir İncil hediye eder, kız da nişanın simgesi olan bu hediyeyi alıp teşekkür eder. Hep beraber yenilip içildikten sonra cemaat nişanlıların yakın akrabalarını tebrik edip oradan ayrılır.

Ermenilerde nişan merasimleri çok sade fakat etkileyici olur. Erkek tarafı kız evine küçük, altın bir haç gönderir. Kız evinde bir papaz haçı kızın boynuna asar ve o andan itibaren iki genç nişanlanmış sayılır. Bundan sonra, delikanlı kıza ona olan sevgisini gösteren mücevher veya başka şeyler yollamakta serbesttir.

Ermenilerde evlilik merasimlerinin ihtişamı ailelerin maddi durumuna göre değişir. Her iki taraf da tanıdıklarına düğün davetiyeleri gönderir. Düğün, cuma günü gelinin arkadaşlarıyla birlikte hamama gitmesiyle başlar; genç kızlar bütün gün orada kalarak hem yıkanır hem de ziyafet çekerler. Aynı gün damat da arkadaşlarıyla başka bir hamama gider. Cumartesi akşamı tüm misafirler en güzel kıyafetlerini giyip davet edildikleri eve giderler. Akşam yemeği için büyük hazırlıklar yapılmıştır. Bütün misafirler yere (düğün sa-

Ermeni hanımlar

hipleri zenginse, sandalyelere) oturur; geniş ve alçak masanın üstü düğün pilavı ve Şark'ın en güzel yemekleriyle donatılır.. Yemekte şarap içilmesi âdettendir; yemek boyunca müzisyenler misafirleri eğlendirir. Ertesi gün, yani pazar günü iki tarafın evinde de bir şenlik ve bayram havası içinde geçer; o gün herkes güler, diğerleriyle sohbet edip şarkılar söyler, dans eder. Damat misafirlerin önünde büyük bir tantanayla tıraş edilir.

Akşam saat dokuz civarında papaz erkek evine gelir ve dualarla damadın kıyafetlerini takdis eder. Damat bu elbiseleri giyer; saat ona doğru erkek tarafı toplu halde gelinin evine doğru yola çıkar. Ellerinde küçük meşaleler taşıyan bu insanlara papaz ve müzisyenler de refakat eder. Gelin tarafının beklediği evde dışarıdan gelen musiki işitildiğinde bütün odalardan bir çığlık yükselir: "İşte güvey, karşılamaya çıkın!" (Matta 25:6). Kafile, üzerlerine gül suyu serpilerek karşılanır. Kabul merasimi gayet şaşaalı olur. Erkek tarafına kahve, şekerleme ve sigara ikram edilir. Gelinin arkadaşları ona gelinliğini giymesinde yardımcı olurken damat kabul salonuna girer, kayınpederi ve kayınvalidesinden başlayarak bütün misafirlerin elini öper. Daha sonra papaz damadı yanına alır kabul salonunda bulunan misafirlere "Gelini getirin!" diye seslenir. Gelin, salonun bir köşesinde, gelinlik kıyafetleri içinde, baştan ayağa kırmızı ipeklerle örtülü vaziyette, köşesini bırakıp damadın yanında yerini almaya gönlü yokmuşçasına, son derece mahcup bir edayla dikilmektedir. Birkaç dakika sonra papaz bir defa daha seslenir: "Gelini getirin!" Bu sefer, gelin, yanında bulunan birkaç hanımla beraber öne doğru çıkar ve yaklaşır. Şimdi artık nikâhın kıyılacağı kiliseye gitme vaktidir. Damadın etrafını saran erkeklerin ve gelinin etrafını saran kadınların her birinin elinde bir meşale

bulunur. Müzisyenler, sazlar eşliğinde keder dolu, yürek paralayan şarkılar söyleyerek ilerlerler. İki erkek çocuk, damadın ve yakınlarının önünde iki büyük meşale taşır. Onların ardında kız tarafı yer alır. Kilise ışıl ışıl aydınlatılmıştır. Gelin ve damat kiliseden içeri girip yan yana diz çöker, kısa bir duanın ardından mihraba yönelirler. Bir saatten fazla süren merasimde kullanılan lisan Eski Ermenicedir; bu lisan maalesef ne gelin ne de damat tarafından anlaşılabilir. Sonra gelin ve damat alınlarını birbirine yaslar, iki gencin başları iple birbirine bağlanır – bu, çiftin oluşturduğu birliği temsil eder. Evlilik merasiminden sonra misafirlerin büyük kısmı kendi evlerine döner. Gelin, damadın arkasından yürür. En önde, bir taraftan çalıp bir taraftan da o yeknesak sesleriyle şarkılar söyleyen müzisyenler yer alır. Birkaç dakika sonra, gelin artık yeni evindedir.

Gelin Yeni Evinde

Gelin çok mahcuptur. Amerika'daki gelinler gibi gülüp konuşmaz. Sürekli ayakta durmak mecburiyetindedir. Ancak kayınvalidesi emrederse oturabilir; misafirlerin, kocasının, kayınpederinin ve kayınvalidesinin, hatta çocukların bile elini öpmesi gerekir. Damadın gelinle dans etmesi hiç değişmeyen bir âdettir. Misafirler, damat ve gelinle birlikte bir halka oluşturup dans etmeye başlarlar. Damat dans sırasında etrafa küçük madeni paralar saçar ve çocuklar da ellerinden geldiğince hızlı bir şekilde bunları toplar. O gece kimseye uyku yoktur.

Pazartesi günü ve sonraki günler, yeni evli çifti tebrik için ziyaretlerle geçer. Bazı yerlerde gelin duvağını günlerce çıkarmaz ve damat bu süre boyunca gelinin yüzünü göremez.

O haftanın cumartesi gecesi, damat, gelin, arkadaşları ve bazı akrabalarının refakatinde, kayınpederinin ve kayınvalidesinin evine gidip onların elini öper ve son merasim de böylece tamamlanmış olur.

Çeyiz Âdeti

Çeyiz âdeti memleketin farklı bölgelerinde farklı şekillerde tatbik edilir; bazı yerlerde, çeyizi gelin ve kız tarafı değil de, damat veya erkek evi getirir ve evlilikten önce geline verir (Tekvin, 24:53).[4]

Birkaç sene evvel, iki Ermeni kız kendi cemaatlerinden iki erkekle evlenmiş. Kızlardan birinin babasının bir papaza otuz dolar kadar borcu varmış. Papaz parayı istemiş. Ödeyemeyecek durumda olan adam papaza "Benim hiç param yok; kızımı senin oğluna vereyim, ödeşmiş olalım" demiş. Papaz teklifi kabul etmiş ve adama "Kızını zaten görmüştük, getir de oğlumla evlendireyim" demiş. Adam kızını getirmiş. Papaz, drahoma meselesinin hallolmasından son derece memnun, oğlunu evlendirmek için hazırlık yapmaya başlamış. Ancak kızın babası papaza "yirmi beş dolar drahoma isterim; verirsen ben de kızımı oğluna veririm" demiş. Parası olmayan papaz, adama "Hazırda param yok, düğünden sonra vereyim" deyince şu cevapla karşılaşmış: "Olmaz. Ben kızımı veresiye vermem." Papaz nihayet istenen parayı bulup kızın babasına vermiş ve oğlunu evlendirmiş.

Diğer olay da şöyle: Genç bir adam nişanlı olduğu kızla evlenmek üzere bir köye gelmiş, fakat kızın babasının istediği on iki dolar civarındaki paranın tamamını (drahomayı) ödeyemiyormuş. Köyde kimseden borç alamamış. Parayı tedarik etmek için kendi köyüne gitse, Karnaval'dan[5] önceki

son hafta olduğu için düğün vaktini kaçıracaklarmış (Ermeniler Oruç haftalarında evlenmezler). Delikanlı en sonunda bir arkadaşından bir öküz bulup kızın babasına rehin bırakmış – evlendikten sonra parayı getirip hayvanı geri alacakmış. Kızın babası buna razı olmuş, kızını vermiş. Gelin ve damat kiliseden çıktıktan sonra gelinin babası kızını ve damadını evine çağırmış, damada "Artık evlendin, git on iki doları getir, ondan sonra kızımı götür" demiş. Genç adam "Sana rehin olarak bir tane öküz bıraktım ya. Bekle, karımı evime götüreyim, sonra paranı getireyim" diye cevap vermiş. "Olmaz," demiş kayınpeder, "Şimdiye kadar öküzü rehin tuttum, ama şu andan itibaren, bana paramı getirinceye kadar kızım rehindir." Zavallı damat karısından ayrılıp köyüne dönmek mecburiyetinde kalmış. Üç hafta sonra, köyde zor bela borç para bulmuş ve gidip rehini kurtarmış!

Esir Gelinler

İstanbul yakınlarında yaşayan bir papaz dostum, kısa bir süre önce, *Avedaper*'de, genç kızların gelin olduktan sonra nasıl bir mevkie sahip olduklarına dair bir yazı yazmıştı. Diyordu ki:

> Köylerde, adam sayılacak yaşa gelmiş çocukları olan ve hâlâ kayınbiraderiyle konuşmayan kadınlar var. Niçin? Çünkü hepsi de emir kulu. Dilleri ancak büyüklerinin ağzından çıkacak emirle çözülür. Bir kız babasının evinde hür ve itibar sahibi olabilir ancak gelin olduktan sonra artık hür değildir; artık o evde yeni bir hizmetkârdır – kendisine emredilen her şeyi derhal yerine getirmek mecburiyetindedir. O artık evdeki herkesin âciz hizmetkârıdır.

Geceleri uykusu geldiğinde yatmaya gidemez. Kayınpederi ile kayınvalidesini ve diğer ev halkını yatırana kadar beklemek mecburiyetindedir. Onların giysilerini çıkartır, ellerini öper (ki bu "iyi geceler" demektir); sonra, evin bütün diğer fertlerinden daha erken kalkmak kaydıyla, gidip uyuyabilir. Sabahleyin yine kayınpederi ve kayınvalidesinin üstünü başını giydirmesi, ellerini yüzlerini yıkarlarken onlara su dökmesi ve havlu tutması gerekir. Gelin, bütün bunları, tıpkı bir esir gibi yerine getirmeye mecburdur; öyle ki, Afrikalılar arasında bile böyle bir köleliğe rastlanmaz. Afrikalı köleler satılır fakat onların dilleri hürdür, konuşabilirler. Bahsettiğimiz gelinlerin ise dilleri de satılır – onlar isteklerini ve ihtiyaçlarını ancak işaretlerle anlatabilirler.

Oruçlar ve Bayramlar

Şark'ın üç büyük dininin, yani Musevilik, Hıristiyanlık ve Müslümanlığın kendilerine mahsus milli oruç günleri ve bayramları vardır. Musevilerin Purim[6] ve Pesah'ı, Hıristiyanların Noel'i ve Paskalya'sı, Müslümanların Kurban ve Ramazan bayramları, İranlıların Nevruz'u vardır. Bu büyük bayramların yanı sıra, Müslümanlar için cuma, Museviler için cumartesi, Hıristiyanlar için ise pazar günü mübarektir. Hâkimiyet Müslümanlarda olduğu için onların oruç ve bayram günlerindeki kutlamaları diğer milletlerinkine kıyasla daha debdebeli olur.

Müslümanların Ramazan Bayramı oruç ayının bitimine denk gelir. Oruç gündüz saatlerinde, yani sabah dörtten akşam altıya kadar tutulur. Ramazan'dan bir önceki gün, öğle namazından sonra yapılan yedi pare top atışıyla, tüm mü-

minler ertesi sabah şafak vakti başlayacak olan oruç için hazırlanmaya davet edilir. Oruç tutmak mecburidir. Yemek, içmek ve sigara içmek yasaktır. Oruç günbatımında açılır; orucun bitişi Ramazan ayı boyunca her gün bir top atışıyla ilan edilir. İnsanlar akşam yemeğinde karınlarını iyice doyurup camiye gider, namazdan sonra da nargile tüttürüp kahve içmek için kahvehanelere doluşurlar.

Nüfusun çoğunluğunu Müslümanların teşkil ettiği yerlerde, Ramazan ayı boyunca pek az iş olur. Çarşı pazarda kimsecikler olmaz; devlet dairelerinde ise akşam yapılan birkaç saatlik mesai haricinde hiçbir iş görülmez. Ulaşım da ağırdır. Ramazan'da katırcı bulmak zordur; çalışmaya razı olan katırcılar ise son derece aksi olurlar ve yavaş giderler. Gün boyunca bomboş olan pazar yerleri ve sokaklar, gece olunca, kadınlı erkekli, büyük kalabalıklarla dolar. Meddahları yüzlerce kişi seyreder, camilerin camlarından parlak ışıklar yayılır, gece yarısına kadar minarelerde kandiller yanar. Kalabalığın sokaklardan çekilmesi gece yarısını bulur. Ve birkaç saat sonra yapılan top atışıyla müminler sahura kalkar; saat dört civarında atılan ikinci top, o andan sonra artık bir şey yenip içilemeyeceğini haber verir. Zengin Müslümanlar için Ramazan'ın uzun günleri boyunca oruç tutmanın zor olmadığı doğrudur, çünkü onlar geceleri istedikleri kadar yiyip bütün gün uyuyarak gündüzü geceye, geceyi de gündüze çevirebilirler. Ancak fakir sınıf için Ramazan'ın manası tamamen farklıdır. Onlar başka herhangi bir dinde eşine rastlanmayacak bir tahammülle, ekmek parası uğruna, uzun yaz günleri boyunca, bir bardak soğuk su bile içmeden, kavurucu güneşin altında çalışmak mecburiyetindeler. Ramazan, ay hilal şeklini aldığı zaman başlar, dönüp tekrar hilal olduğu zaman sona erer. Bu ay oruç ayı olduğu için tak-

vime senenin diğer aylarında olduğundan daha fazla dikkat gösterilir. Yeni ay (hilal) yaklaştıkça oruç tutanların neşesi artar. Ve nihayet, yedi top atışının duyulmasıyla oruç tutanlar rahatlar. Yeni ay görünmüş, Ramazan bitmiştir. Ertesi gün, üç gün sürecek olan bayram başlar.

Bayram boyunca herkes birbirini ziyaret eder. Müminler evlerde, pazarda, kahvehanelerde birbirlerine sarılıp "bütün sene huzur içinde olasın" diyerek bayramlaşırlar. Hizmetçiler efendilerinin, çocuklar anne babalarının ellerini öper. Herkes yeni kıyafetler giyer. Pazar yerleri ve çarşılar yine kalabalıklarla dolar. Sokaklardan musiki sesleri yükselir; çalgıcılar çalıp söyleyerek kapı kapı dolaşır, bahşiş toplarlar. Devlet memurları en güzel kıyafetlerini, askerler yeni üniformalarını giyer. Herkesin elinde Türk bayrakları olur. Sultan, halkla birlikte namaz kıldıktan sonra, her biri zarif resmi kıyafetleri içinde saraya gelen şehzadelerin, nazırların, üst düzey devlet memurlarının ve farklı milletlerin temsilcileri ile çeşitli devletlerin payitahttaki konsolosları ve nazırlarının bayram tebriklerini kabul eder.

Kıyafetler ve Süs Eşyaları

Şark'ta tek bir giyim tarzı yoktur. Her millet, giyim kuşamının kendi milliyetini göstermesine çalışır. Arkasından siyah bir püskül sarkan kırmızı fes, Türk erkeklerinin alameti farikası gibidir.

Levant'ta Avrupalılarla olan temas arttıkça buraların halkı kendi milli kıyafetlerini bir kenara bırakmaya, Avrupa modasını takip etmeye başlamışlardır. Son yirmi sene içerisinde bu yönde çok büyük değişiklikler olmuştur. Ben küçük bir çocukken, pek çok Ermeni kadın ferace ve yaşmakla baş-

tan ayağa örtünürdü. Günümüzde Edirne'de artık hiçbir Ermeni kadın bunları kullanmamaktadır. Ermeni erkekler kırmızı fesi bırakmış, büyük siyah şapkalar takmaya başlamıştır. Birçok Türk ise sarığı ve parlak kumaştan yapılmış bol giysileri çıkarmış, Avrupa stili ceketler giymiştir. Pek çok Türk hanımı da, sarı maroken terlikleri atmış, çizme yahut ayakkabı giymeye başlamıştır. Levant'ın büyük şehirlerinde, yirmi-otuz seneye kadar, eski kıyafetlerini giymiş tek bir Şarklı'ya rastlanmayacak.

Ancak bir sınıf var ki, onların giyiminde herhangi bir ıslahat olması mümkün değildir. Bu sınıf, Müslüman kadınlarıdır; onların, değişmez kıyafetleri olan ferace ve yaşmağı bir kenara bırakmaları mümkün değildir. Belki kalın pamuklulardan yapılmış yaşmağı ince ipekli muslin yaşmakla, feracenin sofu yeşilini zarif bir siyahla değiştirebilirler fakat feraceyi ve yaşmağı üzerlerinden tamamen atamazlar, atamayacaklardır. Asri medeniyetin tesiri onların eski kıyafetlerine ulaşmaz. Onlar, Avrupalı kadınların taktığı güzel şapkalarından takamayacaklar. Onlar, güzelliklerini kocalarından başka hiçbir erkeğe göstermemelerini emreden dini kanunlara riayet etmek mecburiyetindeler!

Ülkenin iç kısımlarından bir Müslüman kadını

Aralarından herhangi biri bunun aksini yapmaya kalkışırsa kocası onu derhal boşar.

Türk kadınının güzelliğini anlatmak, onun hakkında bir fikir vermek kolay değildir. O, kadın güzelliğinin tarifi gibidir; ancak, ışıldayan teni, iri siyah gözleri, hoş kıvrımlı çenesi, kusursuz yüz hatları, ince beli ve uzun boyu, peçesinin ve nahoş kıyafetlerinin altında biçimini kaybeder.

Şarklı kadınlar kolye, bilezik, küpe, yüzük takar, her çeşit mücevheratı kullanır. Asya Türkiyesi'nde, bazı kadınlar başlarını ve boyunlarını küçük altın liralarla süslerler.

Bu ülkede [A.B.D.'de] pek çok insan bana "Müslüman kadınlar haremden dışarı çıkıyorlar mı?" diye soruyor. Ben de, onların evlerinden çıkmakta ve istedikleri yere gitmekte sınırsız bir hürriyete sahip oldukları cevabını veriyorum. İstanbul sokaklarında Hıristiyan'dan çok Müslüman kadına rastlarsınız. Boğaz kıyılarında, yüzlerinde beyaz dantel peçeleriyle, Hıristiyan kadınlarında pek sık görülmeyen bir serbestlik içinde yürüyüp sohbet eden, gülen, sigara içen yüzlerce Türk kadını görmek her zaman mümkündür. Yüzündeki yaşmak onu kocasının kıskançlığından ve başkalarının tacizlerinden korur.

İstanbullu bir güzel

Evler

Ev inşaatında kereste neredeyse hiç kullanılmaz, çoğu ev rahat ve ferah olmaktan uzaktır. Fakirlerin evleri ekseriyetle kerpiçtir. Samanla karıştırılıp elle tahta kalıplara dökülen ve sonra da güneşte kurumaya bırakılan bir çamur kütlesinden ibaret olan kerpiç tuğla, oldukça dayanıksız bir malzemedir. Ateşte pişirilmiş tuğlalar pek çok yerde bilinmez. Ahşap evler, kerpiç evlerin bir üst sınıfını teşkil eder; en iyi evler ve saraylar ise taş ya da mermerden inşa edilir.

Şehirlerde, üst sınıftan kimselerin oturdukları evler iki katlıdır. Şark evlerinin önünde Amerikan evlerindeki gibi bahçe yoktur; ancak ortasında, içinde çoğunlukla bir çiçek bahçesi de olan, üstü açık bir avlu bulunur. Çamaşır yıkama ve ağartma işlerinin yapıldığı bu avlu çocuklar için de oyun yeridir.

Haremlik Selamlık: Müslümanların evleri, biri "haremlik", diğeri "selamlık" olmak üzere iki kısma ayrılır. Bunlardan ilki kadınların, ikincisi erkeklerindir. Evin reisi arkadaşlarını selamlıkta ağırlar. Misafirler varken kadın hizmetkârlardan veya eşlerden herhangi birinin ortalıkta görünmesi caiz değildir; sadece erkek hizmetçiler görünebilir. Haremlik ise ekseriyetle başka odalarla bağlantısı olan, evin kadınlarının ve kadın hizmetkârların günlük hayatlarını sürdürdükleri uzun bir odadır. Neredeyse tüm ev işleri (dikiş, örgü, yün eğirme, vs.) bu odada yapılır; yemek odası olmadığı için kadınlar yemeklerini de burada yerler. Odanın duvarlarında, yerden altmış santimetre kadar yükseklikte, içinde ev aletlerinin, giysilerin, tabakların, bardakların ve eve ait başka eşyaların bulunduğu bir dizi dolap yer alır.

Kadınlar burada şarkı söyleyerek, dans ederek ve tütün

içerek vakit geçirirler; efendileri göründüğü anda hepsi birden sükûnete gömülür. Eşlerden biri efendisinin çizmelerini çıkarır, bir diğeri terliklerini giydirir, bir cariye ev kıyafetlerini getirir, öteki ona kahve ve tütün ikram eder.

Oturma Odası: Eğer evin geniş bir salonu varsa orası oturma odası olarak kullanılır. Oturma odası veya misafir odası, duvarları boydan boya sedirlerle çevrilmiş kare şeklinde bir odadır. Sedirlerin üzerinde duvara dayalı, pencere eşiklerinin hizasına gelen, sırtınızı yasladığınızda odanın her tarafını görebileceğiniz şekilde yerleştirilmiş yastıklar bulunur. Sandalye ve masa hakiki bir Şark evi için olmazsa olmaz eşyalar değildir fakat bir duvarda muhakkak büyük bir ayna bulunur.

Pencereler çok küçük olur fakat pencere sayısı fazladır; her duvarda bir çift pencere bulunur. Zenginlerin oturma odalarını, hem yerler hem de sedirlerin üstüne serilmiş Türk ve İran halıları süsler. Şarklı bir adamın misafirine veya arkadaşına yatak odası olarak oturma odasını vermesi, en yüksek hürmet ifadesi olarak görülür.

Ev temizliği: Ev temizleme âdetleri Amerika'dakinden tamamen farklıdır. Evlerini temizlemek için önce odanın zeminine su döker, ardından bir fırça veya bezi ayaklarıyla ileri geri hareket ettirerek yerleri silerler. Pek çok yerde her cumartesi muhakkak bu şekilde ev temizliği yapılır. Bu kadar sık temizlik yapılmasının sebebi, yazın yerlerin paspasla veya halıyla örtülmemesi ve dolayısıyla çabuk kirlenmesidir.

Evlerin Isıtılması: Türkiye'de yakacak olarak odun ve odun kömürü kullanılır. Madenkömürü hiçbir zaman kullanılmaz. Pek çok yerde odalara odun sobası kurulur. Fakat evler ve odalar genellikle odun kömürüyle ısıtılır. Bir mangala

odun kömürü konur, içine küçük bir parça ateş atılır, mangal kapıya çıkarılıp körüklenir, sonra içeri getirilip odanın ortasına bırakılır.

Odun ve kömürün az olduğu bazı yerlerde kadınlar yaz boyunca at ve inek pislikleri toplar, bunları güneşte kurutur ve kışlık yakacak olarak muhafaza ederler.

Türkiye'nin Asya kısmında, kış aylarında *tandır* kullanılır. Tandır, altında pirinç veya topraktan yapılmış, mangal kömürüyle doldurulmuş bir mangal bulunan, üç beş ft. karelik bir masadır. Üstüne, uçları yere uzanan kalın bir örtü örtülür. İnsanlar masanın etrafına oturup kucaklarına örtüyü çeker, ayaklarını da masanın altına sokarlar (açıkta kalan sırtlar ve omuzlar ise artık kendi başlarının çaresine bakacaktır!).

Yeme İçme: Şarklı aileler, yeme içme hususunda atalarından kalma âdetleri devam ettirmektedir.* Müslümanlar bu hususta diğer tüm milletlerden ileridedir. Yemek yeneceği zaman, altına yaklaşık 2 ft [60 cm.] yüksekliğinde tahta veya demir bir altlık yerleştirilip üstüne de ekseriyetle kalın bir bez örtülen, geniş, yuvarlak, bakır yahut tahta bir masanın üzerine sofra kurulur. Aile fertleri bağdaş kurarak masanın etrafına oturur. Herkesin 2 ft uzunluğunda bir peçetesi vardır. Yemek tahta kaşıklarla yenir; zengin evlerde ise metal veya gümüş kaşıklar kullanılır. Müslümanlar sofrada ekseriyetle çatal bıçak kullanmaz; çatal bıçağın işini parmaklar görür.

Sofraya bir tavuk getirildiğinde, insanlar elleriyle önce bacakları sonra kanatları tavuğun gövdesinden ayırırlar. Hazırlanan yemek geniş bir tepsi içinde sofranın ortasına yer-

* İstanbul ve diğer büyük şehirlerde, pek çok aile yemeğini masada, sandalyelere oturarak, çatal-bıçak vs. kullanarak yer. [y.n.]

Şark sofrası

leştirilir. Sofraya bir büyük tas da su konur; suyu herkes aynı tastan içer. Tuz ve biber tabağın içinden parmaklarla alınır. Yemeğin sonunda bir ibrik dolaştırılır, ailenin tüm fertleri ellerini yıkayıp masa örtüsüyle kurular. Yemeği kahve ve tütün faslı takip eder.

Mühim kişilerin sofraları aşırı derecede zengindir. Önce çorba, ardından koyun veya keçi etiyle pişirilmiş envai çeşit sebze yemekleri gelir. Bunları, koyun pirzolası ya da yaprak sarma (maydanoz, soğan, karabiber ve tuzla karıştırılıp taze asma yapraklarına sarılmış pirinç) takip eder. Pilav, Şark sofrasının asli unsurlarındandır. Sonra sıra tatlılara gelir; mevsim yazsa, son olarak da envai çeşit meyve ikram edilir. Sözün kısası, ekâbir Şarklının sofrası, en harisi gözleri, en obur iştahları dahi doyurmaya yeter.

Ziyaret

Ziyaretler daha çok bayram günlerinde, doğumlarda, düğünlerden sonra, bir dostun veya akrabanın vefatında, bir tanıdık yahut komşu bir yere gidip döndüğünde yapılır. Umumiyetle, sadece aynı millete mensup kimseler birbirini ziyaret eder. Bir Rum'un bir Ermeni'nin evinde veya bir Ermeni'nin bir Müslüman'ın evinde misafir olması pek sık rastlanan bir şey değildir. Ziyaret, toplumsal hayatın en mühim unsurlarından biri olarak görülür. Şarklı insanlar birbirlerini ziyaret etmeyi çok severler. Amerika'da insanlar senelerce komşu olup birbirlerinin evine bir defa olsun ziyarete gitmeyebiliyor. Türkiye'de bu böyle değildir. Komşular birbirlerini sık sık ziyaret ederler. Bir evde pişen yemeğin komşu eve götürülerek iki ailenin akşam yemeğini beraber yemesi hiç de istisnai bir hadise değildir.

Hıristiyanlar arasındaki ziyaretler, Müslümanlardakinden tamamiyle farklıdır. Bir Hıristiyan aile diğer bir Hıristiyan ailenin evine ziyarete gittiğinde, herkes aynı odada oturur. Evin çocukları ve gençleri gelip bütün misafirlerin elini öper. Kadınlar ekseriyetle kocalarının yanında oturmazlar. Erkekler ve kadınlar ayrı öbekler ya da daireler oluştururlar. Erkekler kendi aralarında konuşur, kadınlar kendi aralarında; bununla beraber, zaman zaman uzaktan uzağa birbirleriyle de konuşurlar. Müslümanların ziyaretleri ise bu bakımdan çok farklıdır; onlarda erkekler ve kadınlar aynı odada oturmaz. Bir Müslüman evine bir erkek girdiğinde kadınlar ve genç kızlar odalara kaçışırlar; biri peçesine sarınır, öbürü örtüsünün arkasına gizlenir.

Kış, akşam ziyaretleri için en münasip mevsimdir. Kışın ziyaretler umumiyetle uzun sürer. Misafirler vakit gece yarısını epey geçtikten sonra dahi, şartlar ne olursa olsun, oturmaya devam eder; çocuklar ağlasalar da, odanın bir köşesine kıvrılıp uykuya dalsalar da, kimsenin umurunda olmaz.

Ev sahibinin ilk vazifesi sokak kapısını açarak misafirlerini çeşitli jestler ve selamlarla içeriye buyur etmektir. Misafirler ayakkabılarını çıkarıp salona girerler. Bir müddet sonra hem erkeklere hem de kadınlara sigara ikram edilir (Bu âdete memleketin iç kısımlarında rastlanmaz).

Misafirlerin, kalkmak için ev sahibinden "Bize müsaade," "Kusurumuza bakmayın" gibi sözlerle müsaade istemesi âdettendir. Misafirler, ev sahibiyle eşit veya ondan daha yüksek mevkiden kimselerse, ev sahibi onları kapıya kadar geçirir, karısı da önden gidip kapıyı açar. Ancak misafirler daha aşağı mevkidense, ev sahibi yine kapıya kadar gider fakat onları birkaç adımlık mesafeyi muhafaza ederek, geriden takip eder. Misafirler samimi bir selamla, "Al-

lah evinizden bereketini eksik etmesin! Allahaısmarladık!" diyerek veda ederler. Ev sahibi de onlara kibarca "Uğurlar olsun, selametle gidin," diye cevap verir. Böylece ziyaret sona ermiş olur.

Gündüzleri evlerde sadece hanımlar bir araya gelir. Ev sahibesi, eğer misafirler kendisinden yaşlıysa onların elini öper, misafirler daha gençse onlar ev sahibesinin elini öperler. Ev sahibesi ile misafirler mevki itibarıyla aynı seviyeden kimselerse, ellerini önce dudaklarına sonra da alınlarına götürmekle yetinirler. Bu ilk merasimin ardından, ev sahibesi, kadınların omuz atkılarını alıp başka bir odaya götürür; çoğu zaman, misafirleri geldikten birkaç dakika sonra, mazeret göstermeksizin onların yanından ayrılıp alt kata koşar, misafirler ayrılırken zorluk çıkmasın diye ayakkabıları ayırır, çiftleri yan yana koyar. Ayakkabıları böylece düzelttikten sonra salona döner, hizmetkârı veya kızı varsa onlara kahve ve şekerleme getirmelerini söyler; yoksa, kahve pişirmek –ki bu epeyce uzun bir vakit alır– ve şekerlemeleri hazırlamak için misafirlerini bir kez daha terk eder. Eğer misafirlerle çok samimiyse kahveyi onların önünde pişirir: Önce cezveye su koyup kaynatır, sonra şeker ilave eder; suyu ve şekeri kısa bir süre kaynatıp kahveyi ilave eder; eğer süt varsa onu cezveye döker; ardından, su, şeker, kahve ve sütü bir müddet kaynamaya bırakır. Kahve pişince metal veya gümüş tepsideki küçük fincanlara koyup misafirlerine ikram eder. Sonra da odanın bir köşesine çekilir, fincanlar boşalır boşalmaz almak üzere, ellerini kenetleyip bekler.

Misafirperverlik

Asri medeniyet, misafirperverliğin sonunu getirmiş, ihtiyarlar ve hastalar için sığınma evleri ve hastaneler yaratmıştır. Asri medeniyetin gerisinde kalmış olan Şarklı insanlar, eski örf ve âdetlerini büyük ölçüde muhafaza etmektedir. Misafirperverlik de bunlardan biridir. Müslümanlar, bilhassa bu hususta, diğer bütün milletlerden ileridedir. Pek çok Avrupalı, Şark'ta yaptıkları seyahatler esnasında sıcak bir misafirperverlikle karşılaşır. Kapısı her daim bütün yabancılara açık olan bu Müslümanlar, Amerika'ya gelecek olsalar ve bir otelde konaklayıp para ödemek mecburiyetinde kalsalar kim bilir ne düşünürlerdi!

Köylerde, vazifesi, köye yolu düşen herkesi, milliyetine ve dinine bakmaksızın ağırlamak olan *odabaşı*lar vardır. Pek çok şark evinde olduğu gibi, misafirlerin ağırlandığı odada ne masa ne de sandalye bulunur.

Odabaşı, misafirlerini mümkün olduğunca iyi bir şekilde ağırlayıp memnun etmeye çalışır. Akşam yemeği için güzel bir Şark sofrası kurar. Kendisi ekmek, tuz ve sebzeye talim ederken, misafirler için her zaman yağ, yumurta ve tavuk bulundurur ve bu yiyecekleri onlara ikram eder. Akşam yemeğinden sonra, köyün erkekleri odabaşının odasına gelerek misafirlerin etrafını sarar, onların kendi memleketleri, hükümetleri, örf ve âdetleri hakkında anlatacakları her şeyi can kulağıyla dinlerler. Eğer misafir, Avrupa veya Amerika'dan gelmiş bir seyyahsa, kendisine rehberlik eden şahıs, onun dudaklarından dökülen tüm kelimeleri bir bir tercüme eder, köylüler de büyük bir keyif ve hayranlık içinde dinler. Fakat, dinleyicilerin bu anlatılanlardan memnun kalmayıp bunu alenen ifade etmeleri de az rastlanan bir şey değildir.

Köylüler, ekseriyetle, yabancıya şikâyetlerinden bahse-

derler. Gitme vakti gelene kadar herkes kendi hikâyesini anlatır; kimi, vergi tahsildarları tarafından nasıl feci şekilde dolandırıldığından, kimi başka bir şeyden söz eder. Daha sonra odabaşı yere yumuşak bir yatak serip misafirine iyi geceler diler. Yolcu, sabah erkenden, köyün horozlarının ilk ötüşüyle beraber uyanır ve kahvaltısını yapar. Ayrılırken odabaşının avucuna ufak bir bahşiş koyar, o da bunu minnetle kabul eder. Eğer yabancı fakirse ve bahşiş veremiyorsa, ondan bahşiş talep edilmez. Yolcu ne derece fakir olursa olsun odabaşı her zamanki kibar tavrını muhafaza eder. Eğer yabancının refakatçisi yoksa odabaşı yanına bir rehber verir; rehber yolcuyu sağ salim yoluna koyup bahşişini alır ve geri döner.

Tedrisat

Tedrisat mecburi değildir. Tedrisat, henüz, amme menfaati için elzem bir unsur addedilmemektedir. Devlet okulu yoktur. Hükümet gayrimüslim okullarına yardımda bulunmaz. Her milletin kendi okulu vardır; bunlara 'milli mektep' adı verilir. Ermeni çocukları Ermeni okuluna, Rum çocukları Rum okuluna gider. Günümüzde, millet mekteplerinin tümü, yirmi sene öncesine kıyasla daha iyi bir durumdadır; okur yazar sayısı da artmıştır. Türkiye'de üniversite yoktur; ancak birkaç kolej, yüksek okul ve lise vardır. En iyi eğitim müesseseleri İstanbul'da bulunur. Rumlar eğitim için Türkiye'de yaşayan diğer bütün milletlerden daha fazla para sarf ederler. İstanbul'daki Ermeni nüfusu asgari 200.000'dir. Ermenilerin [İstanbul'da] elli bir okulu vardır. Bu okulların bazılarının eğitim seviyesi Amerika'daki liselere denktir. Toplam 6.000 kız ve erkek çocuğun tahsil gördüğü bu okulların senelik masrafı 50.000 doları bulur.

Büyük şehirler ve kasabalarda milli mektepler bulunur, fakat pek çok köy ve küçük kasaba bu imtiyazdan mahrumdur. Bazı küçük kasabalarda da okullar bulunsa da bunlar çok sefil vaziyettedir. Köylülerin çoğu fakirdir; çocuklarının okul masraflarını karşılayamazlar. Pek çok köy çocuğu, sırf ders kitabı olmadığı ve birkaç sentlik ücreti ödeyemediği için okula gitmez. Birkaç sene önce, bir beyefendi, Türkiye'nin Asya'daki topraklarında bulunan küçük bir kasabada bir Ermeni çocukla karşılaşır. Aralarında geçen şu konuşma, bahsettiğimiz vaziyeti gözler önüne sermektedir:

ADAM: Evladım, niçin okula gitmiyorsun?

ÇOCUK: Ders kitabım yok, efendim.

ADAM: Baban neden sana ders kitabı almıyor?

ÇOCUK: Parası yok, olunca da tahsildara vermesi gerekiyor.

ADAM: E, bir kısmını onlara versin, bir kısmıyla da sana ders kitabı alsın.

ÇOCUK: Tahsildar buna müsaade etmez ki... Babamda para olduğunu öğrenirse onu bir direğe bağlayıp döver.

Şarklı çocukların ellerindeki imkânlar ve imtiyazlar ne kadar mahdut, Amerikalı çocukların imkânları ne kadar geniş! Amerikalı çocuklar, muazzam imkânlarla dolu böyle harika bir memlekette yaşadıkları için Tanrı'ya binlerce defa şükretsinler.

İstanbul'da, fakir çocukların eğitimi için faaliyet gösteren, hem kadınlar hem de erkeklerin yer aldığı Ermeni cemiyetleri mevcuttur. Bu cemiyetlerin himayesi altında kırk okul, yüz kırk öğretmen ve iki bin beş yüz talebe bulunmaktadır. Bu okulların hepsi de ülkenin Asya kısmındaki topraklarda yer almaktadır.

Türk Çocuklarının Okula Başlama Merasimi

Müslüman çocukları yedi yaşında okula başlarlar. Çocuğun okuldaki ilk günü merasimlerle kutlanır. Yeni talebe, o gün için hususi olarak süslenmiş bir eşeğin ya da midillinin üzerine biner ve babasının evinin önünde, gündelik kıyafetleri içerisindeki okul talebeleri tarafından karşılanır. Papaz [Hoca] kısa bir dua okur, ardından çocuk eşeğe bindirilir, kız ve erkek talebeler de çift sıra halinde dizilirler.

Kafile okula doğru ilerlemeye başlar; çocuklar yürürken yüksek sesle ilahiler söyler. Çocukların mezuniyetinde de böyle şatafatlı bir merasim yapılır.

Müslümanların ilkokulları bir veya iki geniş odadan ibarettir. Bu sınıflarda kızlar ve erkekler bir arada okurlar. Okulların pek çoğunda sıra yoktur; çocuklar bağdaş kurarak oturur, yüksek perdeden ve hep bir ağızdan bağırarak dizlerinin üzerindeki kitaplarını okurlar. Talebeler okumayı bir parça söktükleri zaman onlara lisan bilgisi ve dört işlem öğretilir. Daha sonra yazı yazmaya geçerler; yazı masası veya sıra olmadığı için talebeler güzel yazı kitaplarını sol ellerinde tutarlar ve ellerini hiç kıpırdatmayıp kâğıdı soldan sağa doğru kaydırmak suretiyle, sağdan sola doğru yazarlar.

Kâtibin Dizinin Dibinde Bir Türk Hanımı

Günümüzde, kız çocukların eğitimi hususunda, geçmiş senelere nazaran çok daha yüksek bir heves vardır ancak kızların eğitimi, erkeklerin eğitiminden sonra gelir. Kızların eğitim görmesini lüzumsuz bulanların sayısı hiç de az değildir. Bu fikir bilhassa Müslümanlar arasında yaygındır. Birçok Hıristiyan hanımı okuma yazma bilir; Müslüman hanımlar arasında ise okur yazar olan çok azdır. Mesela, Müslüman bir

kadına kocasından mektup geldiğinde, kadının mektubu okutmak için kapı kapı dolaşması veya bir kâtipten yardım istemesi gerekir. Mektuba cevap yazdırmak isterse, kâtibin ayağının dibindeki paspasa oturup söylemek istediklerini ona anlatır. Kâtip, kadının dudaklarından dökülen kelimeleri olduğu gibi kâğıda geçirir. Hıristiyan okullarında kadın öğretmenlere rastlamak mümkündür; Müslümanlar arasında ise kadın öğretmen neredeyse hiç yoktur.

Bir Müslüman kâtip

Amerika'da bir kadın bir gazete satın alıp, mahcubiyet duymaksızın, binlerce kişinin önünde okuyabilir. Fakat Türkiye'de bu böyle değildir. Ben, bu yaşıma kadar, bir defa olsun, Müslüman yahut Hıristiyan bir kadının gazete alıp okuduğunu görmedim. Gazete okuyan Şarklı bir kadın kadar tuhaf bir manzara olamaz.

Avrupa Türkiyesi'nde Bağbozumu ve Üzüm Cenderesi

Edirne, Türkiye'nin Avrupa'daki topraklarında, en meşhur üzüm bağlarına sahip şehirlerden biridir. Edirne üzümünden imal edilen şaraplar mükemmeldir. İnsanlar üzüm yetiştirmeye çok meraklıdır. Üzüm bağları şehre hayli uzak bir mesafede yer alır.

Bağbozumu âdetleri çok ilginçtir. Çocukken bağbozumu zamanı duyduğum saadet hâlâ hatırımdadır. Üzüm bağının sahibi, bağbozumu arifesinde birçok akrabasını ve genç kızları yardıma çağırır. Ancak bağ çok büyükse, parayla kadın ve erkek işçiler tutulur. Akşam için, Türkiye'nin Avrupa'daki bölgelerine mahsus en güzel yemekler hazırlanır, bağda yere sofra kurulur. Günün yarısını üzüm toplamakla geçirmiş, bitap düşüp acıkmış insanlar yere bağdaş kurar, büyük bir keyif ve memnuniyetle yemeklerini yerler; bu yemeklerin lezzeti sadece bağbozumunda bu kadar iyi çıkar.

Herkesin bir bıçağı ve sepeti vardır. Üzümleri neşe içinde, sohbet edip şarkılar söyleyerek toplarlar. Toplayıcılar üzümleri ellerinde taşıdıkları küçük sepetlere doldurur, sonra yanlarındaki büyük sepetlere aktarır; kuvvetli adamlar bu sepetleri sırtlayıp bağların dışında, yük arabalarında duran büyük varillere taşır. Burada bekleyen diğerleri, büyük sepetleri alır, içindeki üzümleri, her biri üç bin pint[7] üzüm alan ve

daha sonra üzüm cenderesi olarak kullanılacak olan varillere boşaltır. "Üzüm cenderecisi," ayakları ve bacakları çıplak vaziyette, varilin içine girip üzümleri üzerlerinde zıplayarak ezer; böylece, kuvvetli sepet taşıyıcıların sırtlayıp getirecekleri yeni üzümler için yer açılmış olur.

İnsanların meyve yüklü asmaların yapraklarının gölgesinde, neşe içinde geçirdikleri bağbozumu, eylül ve ekim aylarına denk gelir – bütün senenin en eğlenceli, en güzel zamanıdır bu. Bağbozumu, günbatımıyla sona erer; kadınlar, erkekler ve çocuklar yorgun argın evlerine dönerler. Üzüm dolu varil, kuvvetli öküzlerin çektiği bir arabayla taşınır.

Üzümlerin suyu iki farklı şekilde kullanılır: Pekmez ile muhtelif reçel ve şarap imalatında. Şark'a mahsus bir melas olan pekmez şu şekilde yapılır: Varil eve gelir gelmez üzümlerin suyu çıkarılır, üzüm suyu büyük bakır kazanlara alınır ve bir sene boyunca muhafaza edilebileceği kıvama gelinceye kadar kaynatılır. Sonra, kazan ateşten alınıp soğumaya terk edilir; kazan soğuyunca, içinde kalan pekmez toprak kaplara konur. Şarap ise şu şekilde hazırlanır: Variller eve getirildikten sonra, ayakları ve bacakları çıplak bir adam içine girer, üzümleri çiğneyerek ezer, ezilmiş üzümleri sepetlere doldurarak varilin yanında duran kişiye verir, o da sepetleri bir başka varile taşıyıp boşaltır. Bu işlem üzümlerin hepsi ikinci varile taşınana kadar tekrarlanır. Bir ay boyunca, her gün, ayakları çıplak bir adam varilin içine girip bütün üzümler yarılana, yüksek bir sesle patlayıp parçalanana kadar zıplar ve baştan ayağa kan kırmızı meyve suyuyla boyanmış vaziyette dışarı çıkar.

Üzümler bu şekilde ezildikten sonra çıkan su başka bir varile aktarılır. Üzüm suyu mayalanana kadar orada bekletilir ve nihayet kullanıma hazır hale gelir.

Kitab-ı Mukaddes'te Şarklıların Batılılardan daha iyi idrak edebildiği kısımlar vardır; mesela: "Niçin elbisende kırmızılık var, ve niçin esvabın masarada üzüm çiğneyenin esvabı gibi? Masarayı ben tek başıma bastım, ve yanımda kavmlardan kimse yoktu; ve öfkeyle onları çiğnedim; ve onları kızgınlığımla ayak altına aldım; ve onların kanı esvabımın üzerine sıçradı, ve bütün elbiselerimi kirlettim." [Eski Ahit – İşaya, 63:2,3]

Meyhaneler

Sık sık Türkiye'deki meyhaneler ve buralarda içilen içki çeşitlerine dair suallerle karşılaşıyorum. Türkiye'de, yerli ve yabancı olmak üzere iki çeşit meyhane vardır. Yerli meyhaneler yerli içki, yabancı meyhaneler ise –umumiyetle– yabancı içki satarlar. Başlıca yerli içkiler şarap ve rakıdır. Şaraplar mükemmel üzümlerden imal edilir, çok saf ve katışıksız olur (çeyrek galonu takribi beş senttir). Şarabı suyla karıştırarak içmek Türkiye'de âdettendir.

Alkol çok sarhoş edicidir ve Şeytanın ruhuyla doludur. Çok şükür, sıhhate çok zararlı bir içki olan rakıyı içen pek fazla yoktur.

Avrupa meyhanelerinde satılan içkiler, yerli meyhanelerde satılan içkilerden daha tehlikelidir. Genellikle, yerliler yerli meyhanelere, ecnebiler Avrupa meyhanelerine giderler. İstanbul ve Edirne'deki yerli meyhanecilerin çoğu Rum ya da Ermeni'dir. Ülkenin iç kısımlarında pek fazla meyhane bulunmaz. Karadeniz'den elli mil [80 km] içerde yer alan, yirmi bin nüfuslu Merzifon'da tek bir meyhane yoktur. İç kısımlardaki büyüklü küçüklü pek çok şehirde de hal böyledir. Bu şehirlerde hiç rakı ve şarap içilmez demek istemiyorum.

Her iki içkiyi de neredeyse her şehirde, her kasabada bulabilirsiniz. Merzifon'da ve başka yerlerde insanlar bağcılıkla uğraşır, imal ettikleri rakı ve şarabı tüm sene boyunca tüketirler. Hükümet on-yirmi dolar civarı bir ücret mukabilinde meyhanelere içki ruhsatı verir.

Sarhoş edici maddelere karşı zaafiyette Amerika Türkiye'den ileridedir. Müslümanlar Şark'ın "İçki Yasakçıları" olarak görülürler. İstanbul'daki Robert Kolej'den Dr. Long'un[8] belirttiği gibi, içki şeytanının kurbanları arasında, hepsi iyi birer Müslüman olduğunu iddia eden genç teknisyenler, hamallar, yevmiyeli işçiler, avukatlar, hâkimler, tabipler, kâtipler ve nice delikanlıların da bulunduğu ise, şüphe götürmez bir hakikattir. Sormak lazım, Türkiye'de bir tane olsun Müslüman meyhane sahibi yokken, bütün bu eğlence düşkünü genç adamlar içkiyi nereden buluyor, kim bunları sarhoş ediyor? Bu insanların içkiye alışıp birer ayyaş oldukları yer, güya Hıristiyan olacak kimselerin meyhaneleridir. Seneler evvel, sultan Avrupa tarzı bütün meyhanelerin kapatılmasını emrettiği zaman yükselen itiraz sesleri, Hıristiyan Avrupa'nın temsilcileri arasından çıkmıştı! New York eyaleti, meyhanelerin sayısı ve alkollü içkiler için sarf edilen parada Türk İmparatorluğu'nu geçer. New York sokaklarında, Türk payitahtının sokaklarına kıyasla daha fazla sarhoş görürsünüz. Amerika'da, isteyen, kilisenin yanı başına bir meyhane açabilirken, Türkiye'de meyhanelerin Müslüman ibadethaneleri ve mezarlıklarına asgari 200 yarda [183 m.] mesafede olması mecburidir.

IX.

Örf ve Âdetler

Tezatlar

Şark'ta, Amerika'daki âdetlerle taban tabana zıt olan pek çok âdet vardır. Bununla ne kastettiğimi misallerle izah etmeye çalışayım: İnsanlar bir şeyi kabul etmediklerini Amerika'da başlarını iki yana sallayarak, Türkiye'de ise arkaya doğru götürerek ifade ederler. Birçok Müslüman saçların sıfıra vurulmasının faydalı bir âdet olduğunu düşünür fakat Amerika'da bu sadece bir ceza olarak tatbik edilir. Türkiye'de bir erkek için sakalının veya bıyığının tıraş edilmesinden daha fazla hicap verici bir ceza olamaz, Amerika'da böyle bir şey yoktur. Şarklılar bıyıklarıyla iftihar eder, Amerika'da ise bir gün koca bir bıyıkla gördüğünüz bir adamı ertesi gün bıyıksız olarak görebilirsiniz. Amerika'da insanlar kendilerinden daha üst bir mevkide olanların karşısında şapkalarını ve eldivenlerini çıkarır, onların huzuruna en güzel ayakkabılarıyla çıkarlar; Türkiye'de ise halktan insanlar böyle durumlarda ayakkabılarını çıkarır, başlarını örter, sarığını veya şapkasını takar. Amerika'da kadınlar boyunlarını ve kollarını açıkta bırakan kıyafetler giyerler, Türkiye'de ise erkekler böyle giyinir. Amerika'da çoban koyunlarını önüne katıp güder, Türkiye'de ise sürünün önünde gider Amerikalı kadınlar bazen yanaklarını boyar, Türk kadınları ise tırnaklarını boyar. Türkiye'de pek çok kadın pantolon, pek çok erkek de kadınlar gibi iç etekliği giyer; Amerika'da böyle bir kıyafet değiş tokuşu olsa olsa ahlaki bir rezalet olarak değerlendirilir.

Amerikalı erkekler kadınlara nezaket gösterir, oturdukları yerden kalkıp onlara yer verirler; Şark'ta ise, tam tersine, kadınlar yerlerini erkeklere bırakır, onların karşısında el pençe divan dururlar. Amerikalılar yatakta ayaklarını iyice sarıp başlarını çıplak bırakırken, Doğulular başlarını örtüp çıplak ayaklarını da yorganın ucundan dışarı çıkarmadan uyuyamaz. Amerikalılar çok rahat karyolalarda yatar, Şarklı insanların çoğu karyola kullanmaz. Evin hanımı yatmadan hemen önce yere yumuşak bir yatak serer, insanlar da yataktan aşağı yuvarlanmaktan korkmadan, tereddütsüz uykuya dalar. Sabah olduğunda kadın yatakları toplayıp odanın bir köşesine, müsait bir yere kaldırır; bu iş her sabah, her akşam tekrarlanır. Birçokları da seyahat ederken yatağını yanında taşır. Amerika'da, insanlar evlendikten sonra babalarının evinden ayrılıp eşleriyle birlikte kendi evlerinde yaşamaya başlar; Türkiye'de ise yeni evliler genellikle erkeğin babasının evinde yaşarlar. Şark'ta, birden fazla kuşağın aynı çatı altında, tek bir aile olarak yaşaması istisnai bir hal teşkil etmez. Amerika'da zaman güneşe göre ayarlanmıştır, yani güneşin en tepede olduğu anda saat on ikidir; Türkiye'de ise güneş batarken saat on ikidir. Türkiye'de insanlar testereyle bir şey keserken testereyi kendilerine doğru çekerler, Amerika'da ise esas hamle testerenin ileri doğru ittirilmesi sırasında yapılır. Amerika'da insanlar birini yanlarına çağırmak istediklerinde ellerini kendilerine doğru hareket ettirirler, Türkiye'de ise avuç içleri dışarıya bakacak şekilde o kişiye doğru sallarlar. Amerika'da erkeklerin kıyafetlerinde, içine cüzdanlarını, saatlerini, vs. koyabilecekleri pek çok cep bulunur; Türkiye'de ise insanlar değişik yerlerinde cepler bulunan kıyafetler giymek yerine vücutlarının çevresine geniş bir kuşak dolar, içine saat, bıçak, silah, mendil, cüzdan, tü-

tün ve pipolarını koyarlar. Amerika'da evlenen bir kız kocasının ismini alır, Türkiye'de ise kendi ismini kullanmaya devam eder ve babasının ismini taşır. Amerika'da evli çiftler kol kola veya yan yana yürür; Türkiye'de ise bu ayıp kabul edilir. Kadınlar kocalarını hürmetkâr bir tavırla, belirli bir mesafeden takip etmek mecburiyetindedir.

Ayakkabıların Çıkarılması

Yehova, Musa Peygamber'e yanan bir çalı şeklinde göründüğü zaman kendisine ayakkabılarını çıkarması emredildi, çünkü mukaddes topraklar üzerindeydi. O zamanlar bu âdet, Amerika'daki şapka çıkarma âdeti gibi, üst mevkide bulunan kimseler karşısında bir hürmet olarak kabul edilirdi. Şarklılar, dini mekânlara neredeyse hiçbir zaman ayakkabılarıyla girmezler. Amerika ve Avrupa'dan İstanbul'a gelen ve muhteşem cami Ayasofya'yı ziyaret etmek isteyen beyefendiler ayakkabılarını çıkarıp, yanlarında getirmiş oldukları ya da cami hizmetlisi tarafından tedarik edilen terlikleri giymek mecburiyetindedirler. Şarklılar sık sık "Şu Avrupalılar ne tuhaf insanlar, ayakkabılarını çıkaracaklarına şapkalarını çıkarıyorlar!" der.

Atasözleri

Atasözleri genellikle bir milletin muhtasar hikmeti olarak kabul edilir. Türkler arasında sıkça kullanılan bazı atasözleri şunlardır:

> Gönül çocuğa benzer, gördüğünü durmadan ister.
> Ummadık taş baş yarar.

Akıllı düşman akılsız dosttan hayırlıdır.
Dost ile ye iç, alışveriş etme.
Akıllı olan bir kere aldanır.
Keçiye boynuzu ağır gelmez.
Bir koltuğa iki karpuz sığmaz.
Fakire sadaka veren Allah'a borç vermiş olur
Ne verirsen elinle, o da gelir seninle.
Bugünkü tavuk yarınki kazdan iyidir.
İyilik yap, denize at, balık bilmezse Halik bilir.
Kork, Allah'tan korkmayandan.
Meyve veren ağacı taşlarlar.
Çok bilen çok yanılır.
Mum dibine ışık vermez.
El için ağlayan gözünden olur.
İyi komşu kötü akrabadan yeğdir.
Ölüm bir kara devedir, her kapıya çöker.
Emanet ata binen tez iner.
Dilin kemiği yok, nereye çevirsen oraya döner.

Selamlaşma

Şark usulü selamlaşma, Şarklıların tabiatını yansıtır. Amerika'da hızlı, Doğu'da ise ağır hareketlerle selamlaşılır. Müslümanlar birbirlerine selam verirken başlarını neredeyse yere kadar eğip, sağ ellerini önce dudaklarına sonra da alınlarına değdirirler. Birinin kıyafetinin etek kısmının öpülüp alna götürülmesi de halk arasında sık rastlanan bir manzaradır. Sokaktan bir paşa, okumuş veya zengin bir kişi yürüyerek veya at sırtında geçerken, çarşıdaki esnaf ayağa kalkarak hürmetini gösterir.

İlan Usulleri

Bir adam bir malını satmak isterse, bir gazete bürosuna gitmek yerine bir *tellal* (mezatçı) bulur, satacağı malı ona inceden inceye tarif eder ve satabileceği en düşük fiyatı söyler. Ertesi gün tellal şehrin en kalabalık yerlerinden birine çıkar, gırtlaktan gelen kuvvetli bir sesle, bağıra bağıra malı tarif etmeye başlar. Sonra oradan ayrılır, yakındaki bir başka meydana gidip aynı şeyi tekrarlar. Sadece tüccarların değil, evlerin içindeki kadın ve çocukların da dikkatini çekene kadar, sokak sokak dolaşıp malı tanıtır. Malı satın almak isteyen olursa tellalı çağırıp ona bir fiyat teklif eder. Tellal haftalar ve aylar boyunca, bir taraftan yeni fiyat teklifleri alıp bir taraftan da bu fiyatları yüksek sesle tekrar ederek, verilen fiyatlardan birine razı olup malı satmaya karar verene dek, bu yeknesak naralara devam eder.

Türklerin Batıl İtikatları

Dünyada kendine has batıl itikatları olmayan hiçbir millet yoktur. Ancak, bir memlekette medeniyet kurulur kurulmaz, o memlekette yaşayanların batıl itikatları da kaybolmaya başlar. Pennsylvania, Philadelphia'daki pazar sokağında (Market Street) karşılaştığım bir manzaranın bende uyandırdığı o ilk intiba, hafızamdan hiçbir zaman silinmeyecek: Bir adamın yanında kuşlarla dolu bir kafes vardı; arzu eden, adamın önündeki kutuya beş sent atıyor, adam da kuşlardan birine çektirdiği kâğıda bakmak suretiyle o kişinin geleceği hakkında kehanette bulunuyordu. Kendi kendime "Amerika gibi dünyanın en medeni memleketlerinden birinde yaşayan insanlar, nasıl olur da, kaderlerini bir kuştan öğrenmek isteyecek kadar batıl itikat sahibi olabilir?" diye sormuştum.

Medeniyet açısından gelişmemiş bir ülke olan Türkiye'de de pek çok batıl itikat vardır.

Bir yerde, mevsiminde yağmur yağmazsa, o yerde yaşayan çeşitli milletlere mensup insanlar, ağaç dikmek ve rutubetli bir hava oluşması için gereken diğer şartları hazırlamak yerine, büyük dini gösteriler ve geçit merasimleriyle, yüksek bir yere gider, kendi dini ananelerine göre dua ederler. Tanrı'ya, yağmur ya da diğer dünyevi lütuflar için dua etmek batıl itikat sayılmaz, fakat yağmur yağması için insan eliyle yapılabilecek şeyleri tamamen göz ardı edip sadece Tanrı'ya itimat etmek haddini bilmezliktir.

Merzifon'da Türkler arasında çok tuhaf bir batıl itikat vardır. Bir eşeğin kulaklarını bağlayıp kafasına süslü bir başlık takar, üzerine güzel bir duvak örter, boynuna da, zengin kadınların taktığı, altın liralardan oluşan uzun zincirler dolarlar. Eşeği böyle gelin gibi giydirdikten sonra "Eşekten gelin olur mu? Toprak yağmursuz yaşayabilir mi?" diye bağırarak sokak sokak gezdirirler. "Tanrım, bu bizim yaptığımız ahmakça bir iş ama eğer sen dünyayı yağmursuz bırakırsan bu daha da ahmakça bir şey olacak" demek gibi bir şeydir bu.

Küçük bir oğlan veya kız çocuğu çok güzelse hiçbir kadın onun hakkında "Ne kadar güzel bir çocuk! Ne kadar güzel bir kız!" demez. Eğer bir kadın çocuğun güzelliğini methetmek istiyorsa önce ona birkaç kere hafifçe tükürmeli, "Aman, ne çirkin çocuk!" demelidir. Eğer bunu yapmadan çocuğu methetmeye kalkışırsa, felaketlerin ve aksiliklerin çocuğun peşini bırakmayacağına inanılır.

Bazı yerlerde, yeni doğum yapan kadının yanında birkaç gün boyunca bir kız kardeşinin, arkadaşının veya hizmetçinin kalması gereklidir. Yeni anneye refakat eden kişi onu birkaç dakikalığına yalnız bırakmak mecburiyetinde kalırsa, ona re-

fakat etmesi için odanın köşesine bir süpürge bırakır. Anne, yeni doğmuş çocuğun başlığının üstüne mavi camlar koyar; mimarlar, nazara karşı, yeni inşa ettikleri binaların tepesine sarımsak bağlar; Türk kadınları kocalarının hasedine karşı büyü yaptırmak için dervişlere ve kâtiplere gider; askerler harpte karşılaşabilecekleri tehlikelere karşı muska takarlar.

Haçın Vaftiz Edilmesi

Tecelli Yortusu'nda yapılan "Haçı Vaftiz Etme" merasimi, Türkiye'deki Rumlar arasında hüküm süren dini bir batıl itikatla bağlantılıdır. Bu merasim, ırmak veya deniz kenarında bulunan yerlerde yapılır. Çanakkale'de bulunduğum sırada, bir sabah çarşıda yürürken, sahile doğru koşturan büyük bir kalabalık gördüm. Birisine bu kalabalığın sebebini sordum ve bahsettiğim merasimin yapılmakta olduğunu öğrendim. Koşturan kalabalığın arasına karıştım, birkaç dakika içerisinde deniz kenarına vardım. Kafiledeki piskopos ve bir düzine papaz ilahiler okuyor, insanlar aralarında konuşup şakalaşıyorlardı. Merasimde hiçbir ciddiyet yoktu. Piskopos ve papazlar sahile doğru ilerledi. Bazıları kayıklara bindi; birkaç metre kadar açıldılar. Sonra papaz bir dua okudu, ardından da çarmıha gerilmiş İsa heykelini denize fırlattı. Kayıklarda bulunan adamlardan birçoğu hemen denize atladı. Çok üşümüş olmalılar çünkü Ocak ayındaydık (18 Ocak) ve o sabah çok soğuk bir hava vardı. Beş dakika sonra, denize dalanlardan biri haçı buldu, sahildeki halkın yüksek sesli tezahüratı içinde denizin dibinden çıkardı. Adam kıyıya çıktı ve kafile onu arasına alarak mahalledeki kiliseye doğru yola koyuldu. Kafile ilerlerken, yol üzerinde bekleyenler arasından, bu kişiye verilmek üzere para bağışında bulunanlar oldu. Papazlar ila-

hi söylemeye, erkekler yüksek sesli tezahürata, kadınlar ve çocuklar da çığlıklar atmaya başladı. Haçın kurtarıcısı günün kahramanıydı. Rivayet edildiğine göre, vaktiyle İstanbul'un gemicileri suyun altında haçı kapmak için heyecandan delirmiş şekilde birbirleriyle boğuşurlar, haçı almayı başaran kişi, suyun içinden, yarı boğulmuş vaziyette, kararmış bir surat ve vücudundan sel gibi akan kanlarla çıkardı. Büyük bir memnuniyetle söyleyebilirim ki, günümüzde, iyi tahsil görmüş bütün Rumlar bu batıl merasimden hicap duymaktadır. Buna rağmen, çarmıhta ölen İsa'ya karşı büyük bir saygısızlık teşkil eden bu merasim, bugün hâlâ, su kenarında bulunan her yerde büyük bir tantanayla icra edilmektedir.[1]

Türkiye'de Ticaret Hayatı

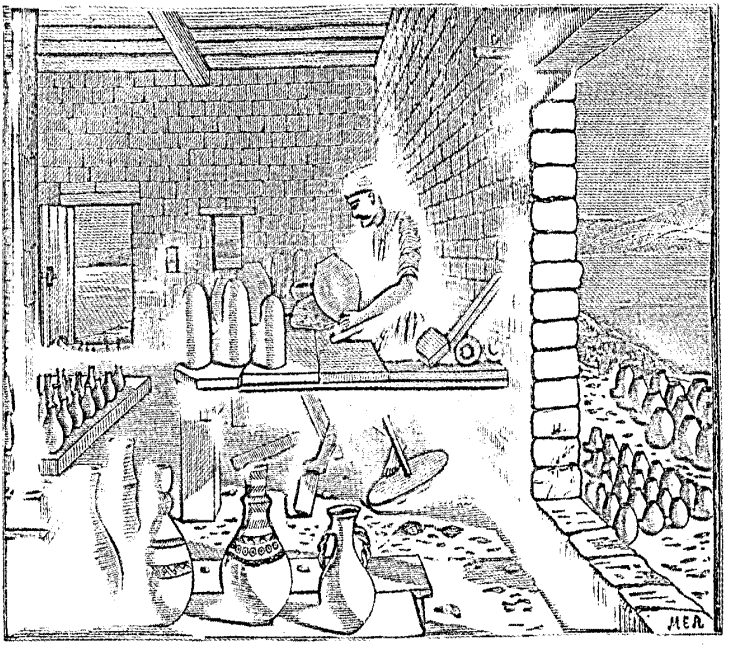
Türkiye'deki ticaret hayatı Avrupa ve Amerika'dakine nazaran çok geri durumdadır. Amerika'daki büyüklü küçüklü birçok fabrika ve binlerce sanayi kolu, tüm erkeklere ve hatta kadınlara, memleketin tamamında iş imkânı sunar. Türkiye'de ise sadece birkaç imalathane bulunur. Bu ülkede buhar gücü ve makinelerin insanlık ve medeniyet için ne kadar mühim olduğu idrak edilmiş değildir. Ne fakir ailelerin, ne de zengin ailelerin kızları ticaret hayatında yer alırlar. Kadınlar ev içinde, katı bir tecrit altında yaşarlar. Levant'ta en iyi ticaret yapanlar Avrupalılardır. Türkiye'de pek çok genç erkek ve kadın hayatlarını tam bir aylaklık ve işe yaramazlık içinde geçirirken, Avrupalılar ipek, pamuk ve yün satın alıp bunları kendi memleketlerine götürür, büyük imalithaneleriyle binlerce aileye iş imkânı sunarlar. Memleketin en zengin sermayedarları ve tüccarları Avrupalılardır; İstanbul'un en güzel yerleri onların işgali altındadır.

Otuz kırk sene evvel, Türkler iş hayatında bugünkünden

daha iyi bir haldeydi. Nesilden nesle geçen mahalli sanat ve zanaatları vardı. Türkiye'nin kapılarının Avrupa'ya açılmasıyla birlikte işler mahvoldu. Günümüzde ithal mallara yüksek gümrüğe tâbi tutulmaktadır; iç pazarı muhafaza etmek gibi bir zihniyet yoktur. Avrupalı tüccarlar, kapıları kendileri için ardına kadar açık olan Türk pazarına girmiş ve bu pazarı neredeyse tamamen inhisarı altına almıştır. Avrupa ile rekabet edilememektedir. Ecnebi nüfus zenginleşirken mahalli nüfus fakirleşmektedir. İstanbul'dan ve Edirne'den aldığım mektuplar, ticaret hayatındaki bozulmaya ve sıradan halkın ne kadar fakir düştüğüne işaret etmektedir. Yeni icatlar hususunda bir heves söz konusu değildir. Kabiliyetli zihinleri ve hünerli elleri teşvik edecek sermayedarlar mevcut değildir. Patent sistemi yoktur. Öyle ya, Avrupa'nın patentleri her şey için kâfidir nasıl olsa! Bankalar bulunmadığı için bilhassa küçük kasabalarda faizler çok yüksektir – çoğu yerde yüzde otuzu, yüzde kırkı bulur.

Çalışanların ücretleri çok düşüktür. Değirmende çalışan bir kızın yevmiyesi yirmi sentten azdır. Bir marangoz veya terzinin yevmiyesi bir dolardan düşük, üzüm bağlarında çalışanların veya sokak kaldırımlarını döşeyenlerinki de yarım dolar civarındadır. Yani hayat pahalı değildir. Et, Amerika'ya kıyasla ucuz olmakla beraber, diğer yiyecek maddelerinden daha pahalıdır, bu yüzden de zengin sınıflara mahsus, lüks bir gıda olarak görülür. Halkın büyük bölümü umumiyetle sebzeyle beslenir.

İstanbul, Edirne, İzmir, Beyrut gibi büyük şehirler ticari merkezlerdir. Bu şehirlerde çok çeşitli tüccar ve esnaf vardır: mimarlar, marangozlar; dolap, saat, ayakkabı, koşum takımı ve kutu imalatçıları; terziler, şekerciler, kuru gıda satıcıları, manavlar, bakkallar, eczacılar, kasaplar, meyhaneci-

Bir çömlekçi

ler, kereste ve kömür satıcıları, berberler. Kasaba ve köylerde ise çiftçiler, çobanlar, bahçıvanlar; kömür, hasır, tabut, kerpiç tuğla ve sepet imalatçıları; balıkçılar, çömlekçiler ve oduncular bulunur.

Pazarlık

Pazarlığa çok uzun bir zaman ayrılır. Müslümanlarla pazarlık yapmak, bazı yönlerden, diğer milletlere mensup kimselerle pazarlık yapmaktan daha emniyetlidir. Bir şey satın almak isteyen kişi, dolandırılmamak için, o şeyin fiyatını tahkik etmek üzere yarım düzine dükkân dolaşır.

Çarşı'dan bir manzara

Mesela, bir halı almak istediğinizde "Bir yardası kaç para?" diye sorarsınız.

SATICI: Yarım dolar.
MÜŞTERİ: Çok pahalıymış.
SATICI: Sen ne verirsin?
MÜŞTERİ: Otuz sent.
SATICI: Kurtarmaz.
MÜŞTERİ: O kadar veremem, imkânı yok.

Bundan sonra satıcı sizi Şark'a özgü vücut hareketleriyle, bir taraftan da cennetin ve cehennemin, Allah'ın ve şeytanın ismini anarak ikna etmeye çalışır, ama nafile... Dükkândan çıkacak olursunuz, peşinizden gelir. Sizi çağırır, biraz da hayasızsa yakanızdan tutup geri getirir ve size kahve ve sigara ikram ettikten sonra pazarlığı tekrar başlatır.

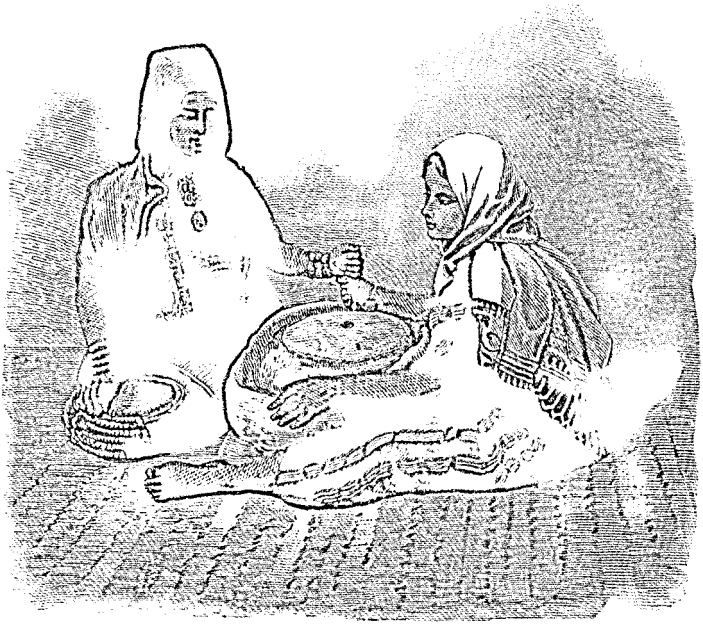
SATICI: Kırk beş sent ver.
MÜŞTERİ: Otuz beşten fazla veremem.
SATICI: Emin ol bana daha fazlaya mal oluyor, ama işte, ayağın alışsın... "Bir çiçekle yaz gelmez." İnşallah bundan sonra çok pazarlıklarımız olur; inşallah beni bir daha böyle bir meşakkate sokmazsın. Halı senindir.

En sıkı pazarlık yapanlar Yahudilerdir; mallarını fahiş fiyatlarla satarlar ve alacakları malın fiyatını üç dört defa sormaktan imtina etmezler. Diğer milletlerin aksine, çocuklarını küçük yaştan itibaren ticaret hayatı için yetiştirirler. Eskiden en fakir kesimlerden olan Yahudiler, günümüzde en zenginler arasında yer almaktadır.

Değirmende Buğday Öğüten Kadınlar

Türklerin değirmenleri, iki ft [60 cm] çapında ve yarım ft [15 cm] kalınlığında iki yuvarlak taştan oluşur. Üstteki taşın ortasında buğdayın boşaltıldığı bir delik bulunur. Bu taşın alt kısmı dışa doğru, altta kalan taşın üst kısmı ise içe doğru kavislidir; böylece iki taş üst üste oturur. Üstteki taş, dik olarak yerleştirilmiş bir tahta parça yardımıyla döndürülür. Taneler bu şekilde öğütülür ve un taşların kenarından dışarı çıkar.

İki kadın, yüzleri birbirine dönük vaziyette genişçe bir bezin üzerine otururlar. Her ikisi de değirmenin sapını tutar, bir elle de arada bir buğday ilave ederler ve bütün taneler öğütülünceye kadar değirmeni döndürmeye devam ederler.

Dibek taşında kadınlar

Doğum ve Vaftiz

Erkek çocukların doğumu, çoğu zaman kız çocukların doğumundan daha büyük bir sevinç ve heyecanla karşılanır. Çocuğun ismi vaftiz sırasında, vaftiz babası tarafından konur. Bu yüzden doğumdan sonra anne ve babanın zihnini meşgul eden tek şey çocuklarının vaftizidir.

Bebeğin vaftizi, her zaman, doğumdan sonraki sekizinci günde yapılır. İnançsız insanlar bile çocuklarının vaftiz edilmesine itiraz etmezler. Vaftiz edilmemiş bir çocuğu kimse öpmez. Vaftiz edilmeden ölen bebekler mezarlık dışına gömülürler; onlar günahlarından arınamaz, cennete gidemezler.

Vaftiz edilecek olan çocuklar kiliseye ebelerinin kucaklarında taşınır. Merasime kadın akrabalar davet edilir. Vaftiz umumiyetle hafta içi yapılır ve vaftiz babası haricinde, çocuğun babası da dahil olmak üzere hiçbir erkek orada bulunmaz. Doğumu takip eden kırk gün boyunca annenin kiliseye girmesi yasaktır. Ermeni Kilisesi'nde vaftiz merasimi şu şekilde yapılır: Büyük mermer bir kurna suyla doldurulur. Su hafifçe ısıtılır. Papaz çıplak çocuğu bacaklarından ve kollarından tutup üç kez suya daldırır. Sonra çocuk dikkatle giydirilir ve vaftiz babasının veya ebenin kucağına verilir; kalabalık, anneyi tebrik etmek üzere çocuğun evinin yolunu tutar. Anne, çocuğunu yatakta karşılar ve dualar ederek onu kucaklar. Vazifesini yerine getirmiş olan papaza emeğinin karşılığı olarak ufak bir ücret ödemek âdettendir.

İsimler: Ermeni Hıristiyan isimleri umumiyetle İncil'den alınmıştır. Çocuğuna milli kahramanların, şehitlerin, filozofların ve kralların isimlerini verenler de vardır. Amerika'daki çocuklar babalarının ismini taşır, Türkiye'de ise böyle değildir; çocuk ancak yetişkin çağa geldiğinde ba-

basının ismini veya soyismini alır. Bazıları da, kendi ismiyle değil de babasının mesleği veya kökeni ile anılır: Papazoğlu-Papazyan, Kitapçıoğlu-Kitapçıyan, Balıkçıoğlu-Balıkçıyan, Karagözoğlu-Karagözyan, Basmacıoğlu-Basmacıyan gibi.

Hem Müslümanlarda hem de Hıristiyanlarda, pek çok insan ismi, aynı zamanda bir sıfattır. Bir kadın ismi olan Antaram, "solmaz" anlamına gelir. Aziz, bir erkek ismidir ve "mukaddes" demektir. Şu anki sultanın ismi olan Hamit, "şükreden" manasında bir kelimedir.

Hekimlik

Aşağıdaki makale, Anadolulu bir hekim tarafından kaleme alınmış ve birkaç sene önce, İstanbul'da çıkan misyoner gazetesi *Avedaper*'de neşredilmiş olan bir mektubun tercümesidir:

> Türkiye'de tıbbın başlangıcı 3000 sene öncesine dayanır ve memleketin muhtelif yerlerinde pek çok şifahane mevcuttur, fakat ne yazık ki ilaç kullananların sayısı çok azdır ve pek çokları, hastalarını eski usullerle, tuhaf yollarla tedavi eder. Bir insan hastalanmaya görsün, bütün tanıdıkları hekim kesilir; her biri bir başka ilaç tavsiye eder ve sonunda hasta daha beter hale gelir. Arkadaş tavsiyesine riayet edip muhtelif ilaçlar kullandığı halde iyileşemeyen bir hasta bana "Bir sürü ilaç kullandım, hiçbiri beni iyileştirmedi. Papaz başımda İncil okudu da nihayet kendime gelebildim" demişti. Bir başkası da, hastalanınca papaza bir ip yolladığını söyledi – papaz ipi takdis edip kendisine geri göndermiş, o da iyileşmek için ipi koluna dolamıştı. Memleketimizin bir çok yerinde rastlanan eski bir âdet vardır: Sıtmaya tutulanlar, iyileşmek için, bir pa-

pazın veya Türk hocanın yazdığı ufak bir kâğıdı suyun içine atar ve bu suyu içer. Ayrıca, birçok insan kendisini hasta hissettiğinde, hacamat yapması için berber çağırır (bizim memleketimizde bu işi berberler yapar), ve pek çokları da, derdine derman bulmak için hamamlara gider. Hastalıktan kurtulmak için derelere, göllere ve pınarlara gidenlerin sayısı az değildir; iyileşmek için ağaçların ve çalıların dallarına bez parçaları bağlayan birçok insan vardır.

Göz hastalıklarının tedavisini ise ekseriyetle ihtiyar kadınlar yapar. Bu kadınların, çok sayıda uyarıcı maddeyi bir araya getirerek elde ettikleri, kullanılması çok tehlikeli olan bir takım tozlar vardır. "Gözlerim çok kötüydü, biraz tuz koydum, iyileşti" gibi lafları sık sık işitebilirsiniz. Göz hastalıklarının tedavisi için kimisi soğan suyu tavsiye eder, kimisi sarımsak, kimisi de enfiye.

Halkımız, tabiplere müracaat etmeyi henüz yeni yeni öğreniyor. İlaçların kullanımı konusunda son derece cahil olan çok insan var; hapları bütün halinde yutacakları yerde önce çiğneyip sonra yutuyorlar.

İnsanlarımızın çoğu, ancak hastalık kriz noktasına ulaştığı zaman hekim çağırıyor. Bunu bilen hekim, kendisine müracaat eden kimseye, hastalığın ne zaman başladığını sorar ve ekseriyetle beş, on, on beş ya da yirmi gün evvel gibi bir cevap alır. Hekimin yine iş işten geçene kadar çağrılmadığı, kayıtlara geçmiş elim bir hadiseyi nakledeyim: Kendisini hastaya götürmekte olan kişiye hastanın durumunu soran hekim, "Kimine göre ölmek üzere, kimine göre de öldü" şeklinde bir cevapla karşılaşınca, adama "Kardeşim, herhalde bir hata oldu. Sana cenazeci çağır demişler, sen tutmuş beni çağırmışsın!" der. Nihayet eve ulaşırlar. Hekim, hastanın çoktan ölmüş olduğunu görür ve ölünün yakınlarına "Niçin beni daha önce çağırmadınız?" di-

ye sorar. "Bu kadar çabuk ölebileceğini bilemedik." derler. İçlerinden biri de şöyle der: "Esas sen iyi bir hekim olsaydın, hasta öldükten hemen sonra onu iyileştirebilirdin."

İstanbul, Edirne, İzmir ve imparatorluğun diğer büyük şehirlerinde, Amerika'da ve Avrupa'da tahsil görmüş bazı iyi hekimler olsa da, pek çok büyük kasaba ve köyde ne hekim ne de eczane mevcuttur. İnsanlar hayatları boyunca bir kez olsun hekim yüzü görmeden ölürler.

Köylülerin Tedavi Usulleri: Aşağıdaki konuşma Türkiye'nin Asya kısmındaki bir köyde, iki arkadaş arasında geçmiştir. Bir tanesi, oğlu hasta olan diğerine sorar:

"Hasta oğlana ne yediriyorsun?"

"Bir şey yemiyor çocuk"

"Hiçbir şey mi?"

"Yani yiyor da, çok çok az – sözünü etmeye bile değmez. Günde on elma, iki üç tane nar, birkaç üzüm yiyor, ara sıra da meyve şurubu içip şalgam yiyor."

"Herhalde başka şeyler de yiyordur."

"E tabii, bazen ekmek, yumurta, peynir, balık, ham ve ekşi meyve de yiyor. Ne yemek isterse veriyoruz. Komşular da sık sık bir şeyler getiriyor, hepsini yiyor."

"Sen de çocuğun iyileşmesini bekliyorsun, öyle mi? Arkadaşım, bu kadar çok yiyeceği sağlam bir adam yiyecek olsa ölür!"

"Yoo, olur mu hiç öyle şey! Hasta dediğin yiyerek iyileşir."

"O dediğin eskide kaldı. Eskiler insan bünyesi hakkında hiçbir şey bilmiyorlardı. Hasta bir adamın midesinin yiyecekleri kolay kolay hazmedemediğini bilmiyorlardı."

"Aman, saçmalık! Mide de neymiş?"

"Bak arkadaşım, sen beni dinle. Çocuğa bu kadar çok yiyecek vermekten vazgeç, kısa zamanda iyileşir."

"Nasıl yani? Bırakalım da çocuk açlıktan ölsün mü?"

"Yok canım; birazcık çorba verin, kıyafetlerini de temiz tutun, kâfidir."

"Kıyafetleri temiz zaten, daha geçen sene Paskalya'da yıkanmışlardı."

Bu konuşma, Türkiye'nin köyleri ve hatta şehirlerinde hastaların tedavisinde nasıl bir usulün takip edildiğini anlatır.

Cenaze Merasimleri

Ölünün vücudunun büyük bir titizlik ve dikkatle yıkanıp temizlenmesi çok yaygın bir âdettir. Ceset beyaz pamuklu bir çarşafın içine yerleştirilir, çarşaf dikilerek kapatılır, üzerine de ölünün en güzel kıyafetleri konur. Ölünün başında büyük bir keder hali yaşanır; insanlar feryat figan ederler. Kadın akrabalar, arkadaşlar ve komşular, ölünün etrafında bir matem halkası oluşturarak şiddetli hıçkırıklar, el kol hareketleri ve hüzünlü ağıtlarla ölenin şahsi vasıflarını, faziletini ve yapmış olduğu hayır işlerini sıralamaya, ona methiyeler düzmeye başlarlar [Resullerin İşleri, 9:39].[2] Herkesi gözyaşlarına boğan bu ağıt ve methiyeler kederli ailenin ıstırabını iyice körükler. Ölü birkaç saat içerisinde defnedilir. Ölünün tabutla defnedilmesi çok istisnai bir şeydir. Cenaze, dört kollu bir tabut sehpasına yerleştirilir ve ölünün arkadaşları ve akrabalarının omuzlarında taşınır.

Cenazeyi mezarlığa taşıma merasimi milletten millete farklılıklar arz eder. Ölen kişi Müslüman ise, ceset kapalı bir tabuta veya kefene konur; tabutun başına cinsiyet işareti olarak bir sarık ya da kadın başlığı yerleştirilir. Ölü Hıristiyan ise yüzü tamamen açıkta bırakılır. Eğer ölen kişi genç bir adam veya kadınsa tabutun etrafı çiçeklerle donatılır. Yaşlı

bir kişiyse, tabut sehpası siyah yünlü kumaştan bir şala sarılır. Müslüman veya Hıristiyan din adamları alayın önünden yürür. Müslüman din adamları günlük kıyafetleriyle, derin bir sükunet içinde, Hıristiyan din adamları ise mesleki kıyafetleriyle, bir cenaze ağıtı okuyarak ilerlerler. Ölen kişi zenginse ve mensubu olduğu milletin kilisesi ya da okulları için bir miktar para bırakmışsa, cenaze yürüyüşü ve merasim baştan sona çok şatafatlı ve tantanalı olur. Pahalı kıyafetler giymiş piskoposlar ve dini kıyafetleri içindeki pek çok papaz ve okul çocuğu, seslerinin en yüksek perdesinden ilahiler söyleyerek kiliseye ya da mezarlığa doğru ilerler. Yolun iki yanına mumlar ve meşaleler yerleştirilir, tütsüler yakılır ve alayın başında, üzerinde İsa Mesih figürü bulunan büyük bir haç taşınır.

Cenaze Kilisede: Kilisenin içinde mumlar yakılır ve çan çalınarak, ölen kişiyi tanısın tanımasın, herkes cenaze merasimine davet edilir. Ayin çoğu zaman anlaşılmayan bir lisanda yapılır. Kilisedeki merasim hemen hemen kırk dakika sürer. İhtiyar kadınlar, ölen kişinin dostları ve akrabaları tabutun etrafında toplanır. Papaz, Yuhanna İncili'nin 12. babının 42. ayetinden 50. ayetine kadar olan kısmını[3] ve Yeni Ahit'te yer alan mektuplardan bazılarını okur; bunları, insan hayatının faniliğine dair dualar ve ilahiler takip eder. Kilisedeki merasimden sonra ölenin arkadaşları cenaze sehpasını tekrar omuzlarına alıp mezarlığa götürür. Kısa bir defin merasiminden sonra ölünün kıyafetleri çıkarılır (fakat bazen, ölü elbiseleriyle de gömülebilir), pamuklu bir kumaşla sarılmış olan ceset mezarın içine konur ve mezarın üstü kapatılır.

Mezarlıklar: Mezarlıklarda şapel bulunmaz. Mezarlar

Amerika'da olduğu kadar derin değildir, çoğunun etrafında da parmaklık olmaz. Şark'ın mezarlıklarında hiçbir şekilde intizam yoktur. Mezarlıkları temiz tutup güzel ve cazip mekânlar haline getirmek için herhangi bir gayret gösterilmez. Umumi mezarlık bulunmaz; her milletin kendi mezarlığı vardır.

Günlük hayattaki ayrımlar aynı nispette cenaze merasimlerinde de tezahür eder. Hiçbir Musevi bir Müslüman mezarlığına, hiçbir Müslüman bir Ermeni mezarlığına defnedilmez. Servi ağaçlarının gölgelediği Müslüman mezarlıkları umumiyetle şehir içinde, diğer milletlerin mezarlıkları ise şehrin dışında, bazen şehirden birkaç mil ötede bulunur. Ermeni mezarlıkları Türkiye'nin en güzel parklardır. Şehir merkezine takriben üç mil mesafede bulunan Edirne Ermeni mezarlığı, şehri ve şehrin etrafındaki güzel yerleri en iyi gören yamacın üzerinde yer alır. Bu mezarlıkta, gölgeleri mezarların üzerine vuran küçük ağaçlar vardır.

Edirne'de Ermeniler arasında çok eski bir âdet vardır: Ölen kişinin ailesi, dostların mezarlıkta yemesi için iyi bir akşam yemeği hazırlamak mecburiyetindedir. Kederli aile, kendisi açısından pek nahoş olsa da, bu âdete şikâyet etmeksizin riayet eder. Esasında, cenaze merasimlerini –mesela, cesedin miller boyunca omuzlarda taşındığını, evde, kilisede ve mezarlıkta yapılan merasimlerin epey bir zaman sürdüğünü ve insanların acıkıp bitkin düştüğünü göz önünde bulunduracak olursak– bu âdetin tamamen mantık dışı olmadığını söyleyebiliriz. Cenazenin toprağa verilmesinden sonra yere örtüler serilir, üzerine çok uzun ve alçak bir masa yerleştirilir, insanlar koyun etli pilavı yemek üzere bağdaş kurup masanın başına otururlar. Şarap, bu sofranın vazgeçilmezlerindendir. Mezarlığa geldiklerinde bitkin ve kederli

olan insanlar, karınları doymuş ve keyifleri yerine gelmiş vaziyette geri dönerler.

Zenginler, sevdiklerinin mezarının başına mermerden bir taş koydurur. Taşın üzerine ölenin doğum ve ölüm tarihleri yazılır. Bazen mezar taşlarının üzerine Şark'a özgü en güzel tasvirler ve kitabeler nakşedilir. Mesela, eğer ölen kişi genç bir erkek veya kadınsa, "Kaderin soğuk rüzgârı bu kuşu cennete uçurdu" yazılır.

Bir annenin ölen kızı için yaktığı ağıt: "Can kuşum ruhumdan Cennet'e uçtu."

Başka bir mezar taşı yazısı: "Ey bu yazıyı okuyan kişi, benden bir duanı esirgeme. Bugün bana, yarın sana."

Müslümanların mezar taşları, üzerlerindeki başlık veya taştan oyulmuş yaldızlı sarıkla Hıristiyanlarınkinden ayrılır. Hıristiyan mezarlıklarına kıyasla perişan halde olan Müslüman mezarlıklarında düzen intizam yoktur; mezar taşları toprağın üstüne rast gele serpilmiş gibidir, yerler ise muhtelif yabani ot ve çalılarla doludur.

Hac

Şark'ın en mühim mukaddes mekânları Kudüs ve Mekke'dir. Bu şehirlerden ilki Hıristiyanlara, ikincisi Müslümanlara aittir. Kudüs, her millet ve dinden pek çok hac ziyaretçisini kendine çeken tek şehirdir. Fakirinden zenginine, âliminden cahiline, medenisinden gayri medenisine, tahsilli Hıristiyanından en kaba şüphecisine kadar her sınıftan, her çeşit insan bu şehri ziyaret eder. 40.000 nüfuslu Kudüs, eski güzelliğini ve ihtişamını kaybetmiş olmasına rağmen, günümüzde dünyanın her tarafından bu kadar büyük insan yığınlarını kendisine çeken tek şehirdir. Bu şehre ulaş-

mak için yapılacak uzun seyahatlerin ne masrafı ne de zorluğu, insanları İsa'nın göğe yükselmiş olduğu yerdeki Mukaddes Mezar'ı ziyaret etmekten alıkoyamamaktadır. Paskalya ve Noel boyunca şehrin caddeleri insanlarla dolup taşar. Türkiye, Avrupa, Hindistan ve Amerika'nın her tarafından gelmiş olan hacılar, mukaddes şehrin sokaklarında bayramlık kıyafetleriyle, gruplar halinde dolaşırlar; burada kim bilir kaç farklı lisan bir araya gelir!

Ermeni hacıları Kudüs'e gitmek için yola koyulduklarında, kısa bir süre, dostları, akrabaları ve bir papaz grubu da onlara refakat eder. Dönüşte yine aynı grup tarafından karşılanan hacılar önce kiliseye, sonra da kafile halinde evlerine giderler. Gittikleri yerden elleri boş dönmez, dostlarına dağıtmak için yanlarında Kudüs ve civarından hatıralık eşyalar –haçlar, küçük aynalar, bilezikler, sabunlar, tespihler vs.– getirirler.

Levant'taki Ermeniler için, Kudüs'ten sonraki en mühim şehir Marmara Denizi kenarındaki Rodosto'dur [Tekirdağ]. Her sene binlerce insan bir haftalığına Tekirdağ'a gider. Bu şehirdeki Ermeni kilisesinde Kutsal Haç'ın mıhlarından birinin muhafaza edildiği rivayet edilmektedir. İnsanlar Tekirdağ'a, sadece çarmıhın çivisini görmek değil, hasta olan yakınları için bu çividen tabiatüstü ve mucizevi bir kuvvet almak maksadıyla da giderler.

Manastırlar

Kilise, önceki devirlerde, papazların tahsilli olmasını tercih ederdi. Kesarya, Antakya, İskenderiye ve Urfa'da bulunan birkaç ruhban okulu, kilisenin bu ihtiyacını karşılayamıyordu.

Ancak bu okulların çoğu, beşinci ve altıncı asırlar bo-

yunca siyasi ve dini ihtilaflar arasında kuvvet kaybetti; daha sonra manastır müessesesi teşkil edildi. Başlarda, papaz olmak arzusunda olanların yanı sıra, sıradan insanlar da, dünyada bulamadıkları huzura ulaşmak için din tahsili görmek istiyorlardı. Binlerce kişi maruz kaldığı zulümden kaçmak, bazıları sadece yüce manevi teselliye ulaşmak, bazıları ise aylak bir hayat sürmek maksadıyla, manastırları doldurdu.

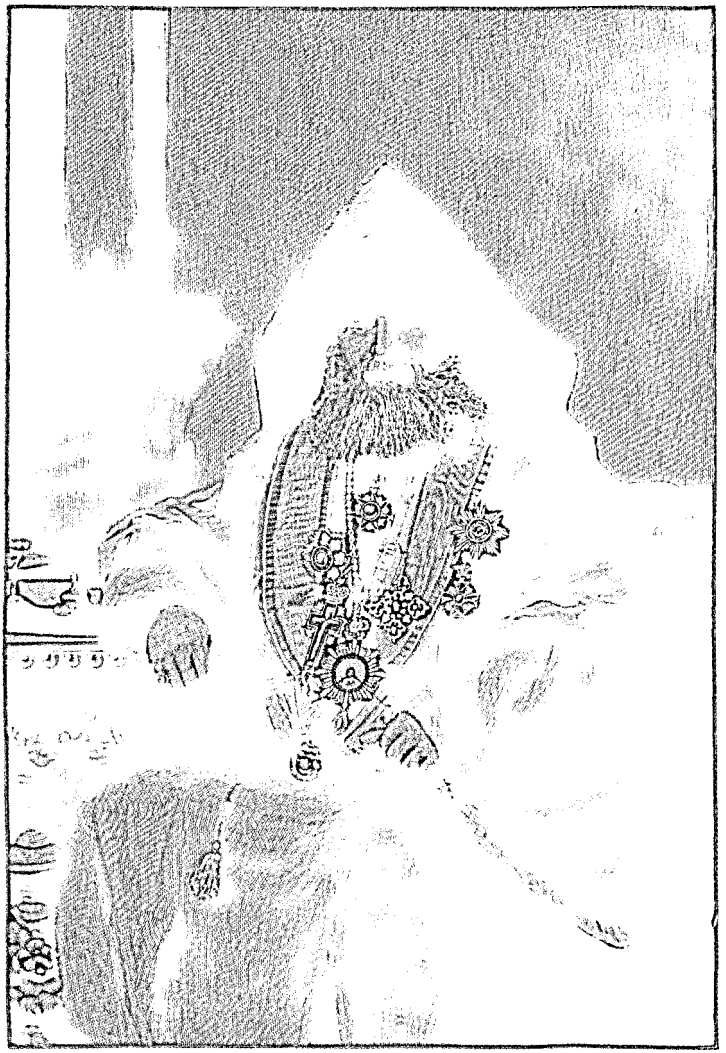
Ancak manastır hayatı din adamlığı için bir hazırlık devresi olarak kabul ediliyordu.

Günümüzde Doğu'daki manastırlar eskiden olduğu kadar kalabalık değildir. Sayıları otuzu bulan Ermeni manastırlarının her biri bir piskopos veya yüksek rütbeli kilise görevlisi tarafından idare edilmektedir. En fazla keşiş Patrik Vehabedyan'ın[4] himayesi altında, Kudüs'teki manastırda bulunur. Herhangi bir vazifesi olmayan kırk kadar piskopos ve *vartabed*[5] vardır. Bunlar, herhangi bir cemaat veya kiliseden davet almadıkça manastırlar arasında dolaşırlar. Yaşlılık sebebiyle vazife alamayanlar ise hayatlarını herhangi bir manastırda devam ettirme hakkına sahiptir. Bu itibarla, manastırlara "yaşlı rahipler evi" de diyebiliriz.

Yine bu manastırların çoğu, dönem dönem hacılarla dolar; onlar için buralar rahat birer ev gibidir. Ayrılırken manastır sakinlerini unutmaz, cömert bağışlarla onları memnun ederler.

Bu manastırların bazılarında yüklü miktarda altın, gümüş, ipek, pahalı metaller, kıymetli taşlar ve piskopos asaları bulunur.

Manastırlar ecnebi seyyahlar için konforlu birer geçici meskendir. Manastırların idarecileri bu misafirleri el üstünde tutar, onlara manastırın her katını gezdirirler ve manastırdan ayrıldıktan sonra takip etmeyi düşündükleri yollar ve

Kudüs Ermeni Patriği [Harutyun Vehabedyan]

yerler hakkında kati bilgiler verirler. Manastırlar, günümüzde, hangi maksatla kurulmuşlarsa, hâlâ aynı maksada hizmet etmektedir. Manastırların sakinleri arasında, vakitlerini yazmak veya kitap tercüme etmekle geçirenlerin sayısı hiç de az değildir. Rusya'da, Ermeni *gatoğigosunun*[6] ikamet ettiği Eçmiyadzin'deki manastırda, *Ararat* adında, dini ve ilmi bir aylık mecmua neşredilmektedir.

Doğu Kilisesi'nin her bir kolunun kendi manastırları vardır. Ancak Rum manastırlarının sayısı diğer manastırların toplam sayısından fazladır. Bunlardan en meşhurları Aynaros Dağı'ndaki manastırlardır. Bu dağda bulunan yirmiye yakın manastır, on asrı aşkın bir süredir manastır hayatının Şark'taki kalesi gibidir; Aynaros, Rum Kilisesi'nin mukaddes saydığı bir dağ ve hac mekânı olmuştur. Aynaros, Rumlar için Kudüs'ten sonraki en mühim yerdir. Ağustos'un 6'sında kutlanan Tecelli Yortusu'nda, dünyanın her tarafından, Türkiye, Yunanistan ve Rusya'dan gelen pek çok dindar kimse, büyük bir hürmete mazhar olan bu dağda yapılan şenliğe iştirak eder.

Manastırlar çok sayıda kıymetli antik elyazması ve kitabın muhafaza edildiği yerlerdir. Medeni Batı'nın müzeleri ve kütüphaneleri bu manastırlardan gelen kıymetli hazinelerle dolu olmasalardı bugünkü kadar zengin olmazlardı. Batı kütüphanelerinin en güzel parçalarını teşkil eden bu kitaplar ve elyazmaları, keşişlerin vefakârlığı sayesinde nesiller boyunca muhafaza edilmiş oldukları çeşitli manastırlardan alınmıştır.

X.

Eğlenceler

Türkiye'de Meddahlar

Harp hikâyeleri, felsefi makaleler, seyyahların ve çeşitli mesleklerden insanların konuşmalarını muhteva eden matbu metinler ve gazetelerin yaygın olmadığı, insanların çok az okuduğu yerlerde, onları eğlendirecek ve eğitecek başka türlü şeylerin bulunması gerekir. Meddahlar, anlattıkları kısa hikâyelerle Şarklı insanları eğlendiren ve bilgilendiren kimselerdir.

Meddah, ayaklı bir gazete, yaşayan bir tarih, canlı bir seyahat kitabı gibidir. Şark'ın mizahçısı ve vaizidir. Meddahlar, hikâye anlatıcısı olsalar da, esasında Doğu'da bunun çok üzerinde bir yere sahiptirler. En büyük kalabalıkları toplayanlar hep onlardır. Hikâyeleri ekseriyetle alelade olmakla beraber bazıları bir hayli ilgi çekici ve öğreticidir. Meddahların etrafı, gittikleri kahve ve pazarlarda, her millet ve sınıftan, kimisi iyi giyimli, kimisi paçavralar içerisinde, daha önce belki bin defa duydukları hikâyeleri can kulağıyla dinleyen, büyük bir kalabalık tarafından sarılır. Meddah, hikâyelerini büyük bir şevkle, muhtelif vücut hareketleriyle, sesini hikâyenin mahiyetine göre durmadan değiştirerek naklederler. Saatler boyunca seyircinin alâkasını canlı tutar, hayranlıkla takip edilir. "Binbir Gece Masalları" adlı kitap, Şark hikâyelerinin üslubu ve taşıdığı vasıflara dair gayet iyi bir fikir verebilir.

Meddahlara en çok ilgi gösterenler Türklerdir. Bir Türk, uzun piposu veya nargilesiyle, meddahı saatlerce, bir kez ol-

sun sözünü kesmeksizin, büyük bir merak ve derin bir alakayla dinleyebilir.

Şark Fıkraları

Nasrettin Hoca, Türk halkının en seçkin mizahçılarından biridir. Kendisi ölmüştür ama fıkraları hâlâ yaşamaktadır. Aşağıdaki fıkraların İngilizce tercümelerine S. S. Cox'un *Diversions of a Diplomat in Turkey* adlı eserinde yer verilmiştir.[1]

> Hoca, mahalle mektebinde ders veriyormuş. Talebelerine, kendisi hapşırdığı zaman hep birlikte ayağa kalkmalarını, ellerini çırparak hep bir ağızdan "Allah uzun ömürler versin Hoca!" diye bağırmalarını tembih etmiş.
> Çocuklar, Hoca her hapşırdığında onun dediğini yapıyormuş. Bir gün, okuldaki su kuyusunun kovası kuyunun içine düşmüş. Çocuklar kovayı almak için kuyunun içine girmeye korkmuş, iş Hoca'ya düşmüş. Hoca kıyafetlerini çıkarmış, beline bir ip bağlamış ve çocuklara kendisini dikkatlice aşağı sarkıtmalarını, işaret verdiği zaman da tekrar yukarı çekmelerini söylemiş. Hoca aşağı inmiş, kovayı yakalayınca çocuklara kendisini yukarı çekmeleri için bağırmış. Onlar da ipi çekmeye başlamışlar. Hoca, kuyudan çıkmak üzereyken hapşırmış. Çocuklar da ipi hemen bırakmış, ellerini çırparak, kuyunun içerisine doğru, bir ağızdan, "Allah uzun ömürler versin, Hoca!" diye bağırmışlar.
>
> Camide her gün vaaz veren Hoca bir gün vaaz vermeye üşenmiş. Cemaate dönüp "Sevgili Müslümanlar, bugün size ne anlatacağımı elbette biliyorsunuzdur" demiş. Ce-

maat hep bir ağızdan "Hayır Hoca, bilmiyoruz!" diye bağırmış. Hoca "Madem bilmiyorsunuz, benim size anlatacağım hiçbir şey yoktur!" deyip minberden inmiş.
Ertesi gün yine cemaate yönelerek "Sevgili Müslümanlar, size ne anlatacağımı biliyorsunuz, değil mi?" diye sormuş. Bilmediklerini söylerlerse Hoca'nın geçen seferki gibi vaaz vermeden gitmesinden korkan cemaat "Evet Hoca, biliyoruz." demiş. Hoca da sakince "Madem biliyorsunuz, ne diye anlatayım?' deyip minberden inmiş.
Bir sonraki gün Hoca yine sorusunu sormuş: "Ey Müslüman kardeşlerim, size ne hakkında vaaz vereceğimi biliyor musunuz?" Bir kez daha sukut-u hayale uğramamak için önceden kararlaştırdıkları şekilde, cemaatin bir kısmı "Hayır Hoca, bilmiyoruz," bazıları da "Evet Hoca, biliyoruz," diye bağırmış. Hoca da "İyi o zaman, madem kiminiz biliyor kiminiz bilmiyor, bilenler bilmeyenlere anlatsın!" demiş ve minberden inivermiş.

Bir arkadaşı Hoca'dan eşeğini ödünç istemiş. Eşeği vermek istemeyen Hoca, "Kusura bakma, eşek burada değil, onu bir günlüğüne kiraya verdim," demiş. Tam o sırada, eşek yüksek sesle anırmaya başlamış, ve Hoca'nın yalanı ortaya çıkmış. Arkadaşı "Bu nasıl iş Hoca? 'Eşek dışarıda' demiştin, bak o burada, ahırda anırıyor!" deyince, Hoca hiç istifini bozmadan "Azizim, lütfen kendinizi küçük düşürmeyin; dostunuza, yani benim gibi uzun, ak sakallı bir hocaya mı inanacaksınız, yoksa bir eşeğe mi?" demiş.

Hoca çamaşırlarını yıkamak için bir arkadaşından büyük bir bakır kazan ödünç alınış. Birkaç gün sonra kazanı yıkanmış, temizlenmiş, parlatılmış olarak geri götürmüş. Kazanın içinde küçük bir bakır kazan daha varmış.
Arkadaşı "Hoca, bu nedir? Ben sana bir kazan vermiştim,

sen bana iki tane geri getirdin!" deyince Hoca da "Allah Allah, demek ki senin kazan bendeyken doğurmuş. Elbette ikisi de senin hakkındır," diye cevap vermiş.
Adam gülerek "Sağ olasın Hoca," demiş ve lafı fazla uzatmadan iki kazanı da almış.
Bir zaman sonra Hoca büyük kazanı –kendi deyimiyle 'anne kazanı'– yine ödünç istemiş. Adam kazanı hemen vermiş. Hoca gitmeden önce "yavru kazan nasıl, iyi mi?" diye sormuş. "Gayet iyi," cevabını almış, memnuniyetini belirtip oradan ayrılmış.
Aradan bir hafta, derken bir ay geçmiş, ama Hoca ödünç aldığı kazanı geri götürmemiş. Kazanın sahibi artık dayanamayarak kendisi almaya gitmiş. Hoca "Kusura bakma, senin kazan öldü" demiş. Öteki şaşkınlık içinde "Öldü mü? Ne diyorsun sen Hoca?" deyince Hoca "Dedim ya, senin kazan öldü," diye cevaplamış. Hoca'nın sakin tavırlarına sinirlenen adam "Hadi oradan! Kazan ölür mü hiç?" demiş. Hoca piposundan bir nefes çekerek, istifini bozmadan "Otur da tabiat bilgisi çalış, dostum," diye cevap vermiş, 'Göreceksin ki, yavrulayan her şey, tüm fanilerin alnında yazılı olduğu gibi eninde sonunda ölecektir. Kazanın doğurduğuna inanmıştın da öldüğüne niye inanmıyorsun?"

Bir gece Hoca tam yatmak üzereyken karısına "Yarın yağmur yağarsa tarlaya, yağmazsa bağa gideceğim" demiş. Karısı "'Allah izin verirse' de Hoca!" demiş. Hoca da "Allah izin verse de vermese de, ya birine ya öbürüne gideceğim!" demiş. Karısı gene "'Allah izin verirse' de Hoca!" diye karşılık vermiş. Hoca "Ne olursa olsun gideceğim ben!" demiş.
Ertesi gün yağmur yağmamış, Hoca bağa gitmek üzere yola koyulmuş. Çok geçmeden hükümdarın askerleri tara-

fından durdurulmuş. Hoca'yı alıkoyup bütün gün yol tamirinde çalıştırmışlar, gecenin bir yarısında onu serbest bırakmışlar. Evine vardığında herkes derin uykudaymış. Karısı başını pencereden uzatıp "Kim o?" diye seslenmiş. "Hanım," demiş Hoca, "Allah izin verirse, benim."

Oyunlar ve Eğlenceler

Avlanma: Türkiye'deki en iyi avcılar da, en iyi at binenler de Osmanlılardır. Av köpeği ve at besler, evlerinde avcılık için gereken bütün malzemeleri bulundururlar. Başlıca av hayvanları geyik, çakal, ceylan, tilki, domuz ve muhtelif kuşlardır.

Kızak: Buz üstünde kızakla kayma, ülkenin bazı bölgelerinde, çocuklar için olduğu kadar yetişkin Türkler için de büyük bir eğlencedir. Kimi zaman tehlikeli olsa da, bu hiç kimseyi kızakla kaymaktan alıkoymaz.

Uçurtma: Uçurtma uçurma genç erkeklerin ve çocukların müşterek eğlencesidir. Türk uçurtmalarının ehil ellerden çıktığı söylenebilir. Pek çok insan, samimi bir merakla, kâğıttan yapılmış uçurtmanın gökyüzünde zarifçe süzülüşünü seyreder.

Cirit: Cirit, Arapçada çubuk anlamına gelir. Bu oyun, Türklerin at binmede memleketin diğer sakinlerine kıyasla ne kadar ileride olduğunu gösterir. At sırtındaki çok sayıda erkek tarafından oynanan cirit, çok ilginç bir oyundur. Oyuncular ciritlerini havaya, şaşılacak yüksekliklere fırlatırlar. Cirit yere düşer düşmez, oyuncular o noktada toplanır, eyerlerinden elleri yere değecek kadar aşağı sarkar, ciritleri

yakalayıp sıkıca tutarak yerden alır, başlarının üzerinde çevirir ve atı sürmeye devam ederler.

Musiki: Türk musikisi şu sazlarla icra edilir: Keman, gitar, ney, davul, orkestra davulu, tef, ud, trombon, gayda, zil, kornet, çoban kavalı, trompet. Org ve piyano Şark'a mahsus sazlar değildir. Şark musikisinin makam ve usuller bakımından noksan olduğunu düşünmek büyük hatadır. Bazı yönlerden yeknesak olmakla beraber, bu musiki armoni ve nağmelerden de mahrum değildir. Müzisyenler düğünlerin yanı sıra kahvehanelerde ve gazinolarda da çalar, dinleyenlerden para toplarlar; bazı dinleyiciler memnuniyetlerini ifade etmek için müzisyenlerin alnına para yapıştırırlar.

Dans: Dans en gözde eğlencelerden biridir. Dansçılar el ele tutuşarak bir halka oluştururlar. Müzisyenler de ekseriyetle onların hemen arkasında, duvarın kenarında oturur, çaldıkları şarkılarla dansı yönlendirirler. Edirne'de, genç Rum ve Bulgar kızları ve erkeklerinin, sokaklarda halkalar oluşturup ortalarındaki gaydacının çaldığı nağmelerle dans edişlerine defalarca şahit olmuşumdur.

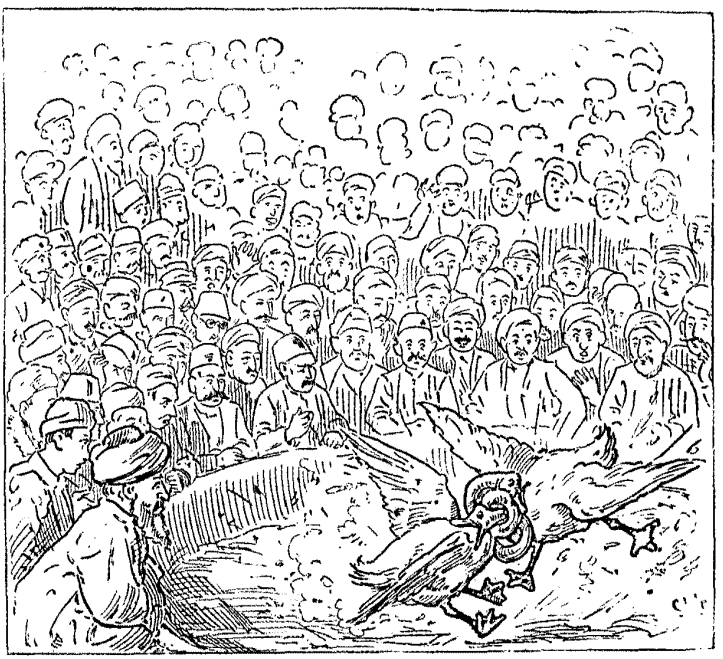
At yarışı: At yarışı en sevilen oyunlardan biridir. Amerika'daki gibi atla gezinti yapanlara tahsis edilmiş bahçeler yoktur.

Şarkı: Şarkı söyleme, bütün Şarklı milletlerde rastlanan bir âdettir. İnsanlar iş yaparken, seyahat ederken, yürürken, dans ederken ve hatta yemek yerken bile şarkı söyler. Şarkılar gayet tekdüze bir üslupla, tek sesli olarak okunur. Şarkılar ya milli ya da dünyevi olur. Pek az insan dini şarkı söyler.

Kürek yarışı: Kürek yarışı payitahtta yapılan bir spordur.

Güreş: Güreş eski Yunanlılar ve Romalılardan gelen, bar-

barca (fakat para mükâfatı için yapılan dövüş gibi vahşi olmayan) bir oyundur. Güreşler umumiyetle bayram günlerinde yapılır. Yer olarak, izleyicilerin güreşçileri kolay görebilecekleri meyilli bir arazi veya bir vadi seçilir. Güreşçilerin hususi kıyafetlere vardır. Vücutlarının üstü çıplak kalır. Kendilerini yağlayıp güreşmeye başlarlar. Türklerin güreşe gösterdikler alaka, Amerikalıların beyzbola olan alakası kadar yüksektir. Bazı zengin Türkler, böyle günlerde kendi adına güreşsinler diye yanlarında hususi güreşçiler barındırırlar. Güreşçilerden biri rakibinin sırtını yere getirir veya onu yerden birazcık kaldırırsa galip sayılır. Binlerce seyirci, keyif ve heyecan içinde

Kaz dövüşü

bağırarak tezahürat eder. Daha sonra iki güreşçi el ele tutuşup kalabalığın arasında dolaşarak para toplar.

Karagöz: Şark'ta sahne temsillerine, daha doğrusu gölge oyununa Karagöz adı verilir. Bu temsil, Müslümanların oruç ayı olan Ramazan'da gerçekleştirilir. Kadınlar bu hadisenin tamamen haricinde tutulur. Bana göre, genç erkeklerin ve çocukların ahlakını bu Karagöz oyunu kadar bozan başka bir şey yoktur. Buna rağmen, her milletten bir sürü aile, çocuklarının eline bilet parası için bir beş sent tutuşturup onları böylesi çirkin bir mekâna gönderir! Pek çok çocuk ahlaksızlığı ilk olarak burada öğrenir.

İskambil, tavla, dama ve domino en sık oynanan oyunlardandır. Kumar hükümet tarafından yasaklanmıştır fakat kumar oynayanların sayısı hiç de az değildir. Bazen İstanbul'un sokaklarında bile kumar oynanır.

Bu oyunların yanı sıra, güvercin uçurma, kaz dövüşü ve deve güreşi de Türkler arasında rağbet gören eğlencelerdendir.

XI.

Doğu Kilisesi'nin Bugünkü Vaziyeti

"[Makedonya'yı] geçip bize yardım et..."
Resullerin İşleri, 16:9[1]

Günümüzde Doğu Kilisesi tamamen hareketsiz bir haldedir. Öylesine sabitleşmiş, öyle bir rehavete bürünmüştür ki, diğerlerinden daha faal, daha müteşebbis ve terakkiperver vasıflar taşıyan Hıristiyanlar milletler tarafından unutulmuştur. Ancak Doğu Kilisesi hâlâ ilk amentünün temsilcisidir ve Hıristiyanlığın esas bayraktarlığını yapmaktadır.

İlahi nefes, dünyanın Kurtarıcısını doğuracak olan bakireye Doğu'da üflenmiştir. İsa'nın mucizevi hayatına sahne olan yer Doğu'dur. Hıristiyanlık Doğu'da doğup kuvvetli bir nehir gibi çağlayarak dünya üzerindeki pek çok derin kuyuyu doldurmuştur.

I. Doğu Kilisesi'nin Üstün Yönleri

Doğu Kilisesi bazı bakımlardan tarihteki itibarını kaybetmiş olsa da, coğrafi ehemmiyetini halen muhafaza etmektedir ve gelecekte de edecektir. Kudüs, Antakya, İskenderiye, Atina ve İstanbul, Doğu Kilisesi'nin tarihi ve coğrafyasından ayrı telakki edilemeyecek şehirlerdir. Sadece şehirler değil, buradaki dağlar, vadiler, tepeler, bahçeler, denizler, nehirler ve mağaralar da, hem Doğu Hıristiyanlığı'na, hem de dini idarenin hüküm sürdüğü Teokrasi Devri'ne ait izlerle doludur. Ermenistan'ın o muhteşem Ararat'ı, Arabistan'ın heybetli Sina

Dağı, Lübnan'ın yüce sedir ağaçları, Celile Denizi, Ürdün Nehri ve Hıristiyan coğrafyasına ait pek çok eski eser Batı'da değil, Doğu Hıristiyanlığı'nın bağrındadır. Ne muhteşem bir coğrafi mevkidir bu! Roma, İsa'nın devrinden önce, muazzam bir kuvvetle Asya ve Avrupa'ya hükmediyor, buradaki milletleri Hıristiyanlığa hazırlıyordu. İmparatorluğun her tarafına dağılmış bulunan sofu Yahudiler, vahdaniyet fikrini Yahudi olmayanlar arasında yayıyor, insanlara, kolay anlaşılır bir lisanla, Eski Ahit'e dair malumat veriyorlardı. Hıristiyanlığın mahreci Filistin olduğundan, bu toprakların dininin Hıristiyanlığa dönmesi ümit ediliyordu.

Yunancanın Tesiri: Doğu Kilisesi, bütün bunların yanı sıra, o zamanlar yaygın olarak bilinen ve medeni dünyanın neredeyse beynelmilel lisanı olan Yunancayı kullanabilmek gibi bir vasfa da sahipti. Ahd-ı Cedit'in dört kitabı, zengin kelime haznesiyle yeni dinin fikirlerini yaymada fevkalade tesirli bir vasıta olan Yunanca lisanı ile yazılmıştı. Hıristiyanlığın ilk devirlerinde vaazlar Yunanca veriliyor, Yunanlıların teamülleri dahilinde idrak ediliyordu; teşkilatlanma ve dini yayma faaliyetlerinde de Yunanlıların usulleri takip ediliyordu.

Doğu Kilisesi'nin coğrafi mevkii, Yunancanın da tesiriyle, İncil'i farklı milletler arasında yayma hususunda kilise için bir ilham kaynağı oldu. İlk Misyonerlik Konferansı Doğu'da yapıldı. İlk intibah burada oldu; haçın ilk misyonerleri, İsa'nın Şark'taki bir dağın zirvesinde vermiş olduğu son emri yerine getirmek üzere, buradan yola çıktılar.

İlahiyatın Menşei Doğu Kilisesi: Doğu Kilisesi günümüzde usul ve kaideleriyle nizamlı bir ilahiyattan mahrum olsa da, ilahiyatın menşeidir. Hıristiyanlığın Musevilikle,

Platonizm'le ve Doğu'nun pek çok "izm"iyle teması olmuştur. Burada ortaya çıkan birçok heretik fikir, nizamlı bir akaidin ne kadar lüzumlu olduğunu göstermiştir. Hıristiyan ilahiyat ilmi burada doğmuş, İncil'in akaitleri burada münakaşa edilip bir nizama sokulmuştur. İlk yedi umumi konsilin önde gelen bütün azaları Doğuludur. Bu konsillerin hepsi de, ilk Hıristiyan sezarın[2] başşehrinin surları dahilinde yahut yakınlarında toplanmıştır. Üniteryanizm'in baş temsilcisi Arius,[3] o menfur fikirlerini Hıristiyan âlemine zorla soktuğunda, meseleyi çözüme ulaştırmak üzere bir araya gelmiş olan 318 papazdan sadece sekizi Batı'dandı ve konsilin kararları bütün Hıristiyan âleminde kabul edildi.[4]

Doğu Kilisesi'nin Reform Üzerindeki Tesiri: Doğu Kilisesi'nin kuvveti, kendisinden çok uzaklarda vuku bulan Alman Reformu üzerinde yapmış olduğu tesirle bir defa daha gözler önüne serilmiştir. Doğu Kilisesi'nde bir Reform devri yaşanmadığı doğrudur. Bunun bir sebebi, Doğu Kilisesi'nin hiçbir zaman Batı Kilisesi kadar bozulmamış olmasıdır. Doğu'da hiçbir patrik, Petrus'un halefi ya da tüm kilisenin başı olma gibi bir iddiada bulunmamıştır. Hiçbir kral bir Doğu Patriği'nin ayağını öpmeye gelmemiştir. Doğu Kilisesi'nin sicili tertemizdir; ne Endüljans satışları, ne Haçlı Seferleri, ne Engizisyon Mahkemesi, ne İncil'in men edilmesi gibi bir duruma, ne de papaların kendi ordularını oluşturması gibi tuhaf bir hadiseye rastlanır. İstanbul asırlarca Doğu İmparatorluğu'nun payitahtı olmuştur. En mühim patrikhanenin bulunduğu bu şehir, âlimlere, Yunan felsefesi ve edebiyatına uzun süreler ev sahipliği yapmıştır. İstanbul'un düşüşü sırasında, Batı'daki ilmin gelişmesine önayak olarak, insan aklını Roma'nın fikri esaretinden muhteşem bir şekil-

de kurtaran da Yunan İncili ile Yunan ilahiyatçıları ve âlimleri olmuştur.

Doğu Kilisesi'nin Ebedi İsimleri: Doğu Hıristiyanlığının ilk asırlarına dönüp baktığımda, bütün Hıristiyanlık üzerindeki tesiri hiçbir zaman kaybolmamış olan ebedi isimlerle karşılaşıyorum.

Feylesof şehit Justin, ciltlerce kitaba imza atmış olan Melito, velut ilim adamı Athenagoras, nüfuzlu hatip Gregory Nazianzen, keskin apolojist İskenderiyeli Kiril, derin mütefekkir Nyssalı Gregory, kudretli vaiz John Chrysostom, müstesna ilahiyatçı Origen, büyük Teslisçi Athanasius, kilise tarihinin babası Eusebius ve diğerleri, tüm İsa taraftarlarının minneti ve hürmetini hak etmektedir ve hep edecektir.

Doğu Kilisesi'nin ufku günümüzde karanlık ve pusludur fakat içinde bulunduğu karanlığın ve miskinlik halinin dağılacağı, aydan daha pürüzsüz, güneşten daha parlak bir çehreye bürüneceği zamanlar uzak değildir.

II. Bölünmenin Getirdiği Neticeler

Doğu Kilisesi'nin Batı Kilisesi'nden ayrılması, burada ele aldığım hususla bizatihi alakalı değildir fakat yine de bu hadisenin neticeleri üzerinde biraz durmak makul olacaktır.

Roma Hükümeti'nin ve Hıristiyanlığa karşı ittifak yapmış olan diğer kuvvetlerin yaptığı pek çok eziyetin ardından, MS 323'te, Büyük Konstantin Hıristiyanlığı kabul etti. Hıristiyanlar, Hıristiyanlığa geçen bu ilk sezarın hâkimiyeti altında tamamen emniyetteydiler. Sezar, Doğu'nun ve Batı'nın hükümdarıydı. Kilise tekti. Birbirinden ayrı Doğu ve

Batı kiliseleri yoktu. İlahiyat okullarının çoğu Doğu'daydı ama talebe alınırken kimin hangi memleketten geldiğine bakılmıyordu.

Kilisedeki hâkim hissiyat, Hıristiyanlığın dünya dini haline gelmesi, tüm milletleri şümulüne alması, kilisenin *bir* ve âlemşümul olması gerektiği yönündeydi. Fakat hem devrin sapkın fikirleri, hem de ruhban sınıfının hiyerarşik temayülleri bu hedefin önünde mani teşkil ediyordu.

Eski Roma, Yeni Roma'dan (İstanbul) daha üst bir mertebede olma, hatta tüm kilisenin en üst noktasında olma gibi bir iddia taşıyordu. Roma, Matta İncili'nin 16. babının iki cümlesini (18, 19)[5] yanlış tefsir edip yüce havari Petrus'un orada yaşadığını, ders verdiğini, İsa'nın mucizelerine şahit olduğunu ve çile çektiğini söylüyor, Roma'nın Hıristiyan âleminin başşehri olduğunu iddia ediyordu. Roma, ayrıca, havariler arasından, bizzat Tanrı tarafından başpiskopos seçilmiş olan Petrus'un, Roma Piskoposluğu'nun ilk sakini ve Roma piskoposlarının da onun halefi, imtiyazlarının varisleri olduğu iddiasında bulunuyordu.

Diğer taraftan, Yeni Romalı piskoposlar "Hıristiyan İmparatorluğu'nun başşehri Roma değil İstanbul'du, şu halde Doğu'nun başşehrinin patriği, Roma'daki meslektaşıyla mutlak olarak aynı mertebede addedilmelidir" diyorlardı. Üstünlük ve müsavata dair bu hodbin fikirler, kilisenin birliğindeki ilk büyük kopuşu getirdi. Ayrıca Roma ve İstanbul arasında kilisenin bölünmesiyle neticelenen başka siyasi, akide ve kilise teşkilatı ile alakalı farklar da bulunuyordu. 1054'teki nihai bölünmeden evvel, ve bu sert ihtilaflar esnasında, Roma'daki Papa İstanbul'daki patriği aforoz etti, İstanbul Patriği de ona şiddet dolu aforoz fermanlarıyla karşılık verdi.

Bölünme ile Doğu Hıristiyan İmparatorluğu'nun Çöküşünü Sürat Kazanıyor: İki hizip resmi olarak birbirinden ayrıldıktan sonra da, aradaki şiddetli tatsızlıklar devam etti. On beşinci asırdaki İstanbul muhasarası sırasında Doğu ve Batı Kiliseleri arasındaki husumet o kadar büyüktü ki, o en buhranlı zamanda, iki kilisenin birleşmesi için son bir fırsat hasıl olmuşken, Rumlar "Biz kardinalin şapkasını görmektense Türk'ün sarığını tercih ederiz!" diye haykırdılar.[6] Bu ihtilafın Doğu Kilisesi'nin geleceği üzerindeki tesiri muazzam olacaktı:

BİR: İstanbul'un çöküşünü süratlendirmiştir. Bu şehir, 1204'te Haçlılar ve Venediklilerin talanları ve diğer kötülükleri neticesinde zayıflayana kadar, Batı için, Asyalı milletlere karşı kuvvetli bir kale durumundaydı. Papalık tarafından gönderilmiş olan bu temsilcilerin yaptıkları, İstanbul'un sakinlerinin ümidini ve cesaretini kırdı, maneviyatını zayıflattı. Edwin Pears'ın *The Fall of Constantinople* adlı kitabının 354 ve 355. sayfalarından aldığımız aşağıdaki satırlar, bu vaziyetin ne kadar büyük bir tahribata sebep olduğunu sarih bir şekilde ortaya koyuyor:[7]

> Avrupa'da bu kadar nizamlı ve hayasızca yapılmış bir başka yağma daha yoktur. Hiçbir Hıristiyan devletin ordusu, bir şehri, Hıristiyan kanı dökmemeye namusu ve şerefi üzerine Tanrı'nın huzurunda and içmiş olan ve üzerlerinde Barış Hükümdarının amblemini taşıyan bu "İsa'nın askerleri" kadar barbarca talan etmemiştir. Şehir dehşet verici bir hercümerç içindeydi. Asiller, yaşlı erkekler, kadınlar ve çocuklar, mallarını, şereflerini ve hayatlarını kurtarma telaşıyla oradan oraya koşuşturuyordu.
> Ellerde kılıçlar, evler ve kiliseler talan edildi... Keşişler ve papazlar hakarete uğradı. Haçlılar papazların cübbelerini

atlarının üzerine örttüler... Ayin kadehlerinin üzerinden kıymetli taşlar söküldü, bu kadehler içki bardağı yapıldı... Herkesi hayran bırakan Aya Sofya'nın mihrabını, sırf malzemesi için kırdılar. İçerideki mukaddes kapları, patriklik tahtının altın ve gümüş kaplamalarını, kürsüleri, kapıları ve şahane süslemeleri götürmek için, kiliseye atlar ve katırlar sokuldu. Askerler Hıristiyanlığın baş mekânında kâfirliklerini sergilediler. Patriğin makamına, askerleri eğlendirmek için raks edip bayağı şarkılar söyleyen bir fahişe oturtuldu.

1453'te II. Mehmet İstanbul'u, Doğulu çapulculara karşı asırlar boyu mukavemet ederek Batı'ya paha biçilmez lütuflar sunan bu şehri ele geçirdi. Ancak yine de, Hıristiyan Batı'nın gözünde, İsa'nın Kudüs'teki boş kabri, Doğu'nun büyük bir Hıristiyan nüfusu barındıran başşehrinden daha kıymetliydi. Her ne kadar Müslümanların elinden Mukaddes Mezar'ı almaya çalışırken binlerce Haçlı öldüyse de, İstanbul'un ele geçirilmesi Roma tarafından memnuniyetle karşılandı.

İKİ: Doğu Kilisesi, Batı medeniyetinden zorla tecrit edilince kendine has bir dini şahsiyet geliştirdi. Şimdi bunun üzerinde bir müddet duralım. Toplu ibadet usulleri bakımından, Doğu Kilisesi ile Batı Kilisesi arasında tam bir tezat vardır. Doğu Kiliselerini kısaca tasvir etmeye başlamadan evvel, Doğu ve Batı Kiliseleri arasındaki bazı bariz farklılıklardan bahsedelim.

Doğu Kilisesi Kutsal Ruh'un sadece Baba'dan, Batı Kilisesi ise Oğul'dan ve Baba'dan geldiğine iman eder.

Doğu Kilisesi *Ortodoks* ismini kabul etmiş, Batı ise *Katolik* ismini tercih etmiştir. Bu isimlerin ilki itikatları, ikincisi ise disiplini temsil eder ve biri muhafazakâr diğeri girişken olan bu iki kilisenin hususiyetlerini tarif eder.

Doğu Kilisesi'nin ilahiyatı nazaridir, tefekkür ve tasavvura dayalıdır; Batı Kilisesi'nin ilahiyatı tatbikidir.

Batı Kilisesi'nin tersine, Doğu'da dini teşkilatların idaresine ruhban sınıfı kadar halk da iştirak eder.

Batı Kilisesi esnek ve terakkiperver, Doğu Kilisesi ise muhafazakârdır.

Doğu Kilisesi hem halka hem de ruhban sınıfına karşı daha düşünceli ve anlayışlı iken, Batı Kilisesi çok titiz, müşkülpesenttir.

Doğu Kilisesi, hiçbir zaman, ruhban sınıfı haricindekileri İncil'i okumaktan men etmemiştir; Batı Kilisesi ise evlatlarından bu hakkı esirgemiştir.

Doğu Kilisesi azizlerin oyma resimleri ile boyayla yapılmış resimleri tefrik eder ve sadece boyayla yapılanları kullanır, Batı Kilisesi için ise böyle bir fark yoktur.

Doğu Kilisesi hiçbir zaman Roma papazları gibi, havarilerin doğrudan halefi olma, mutlak iktidar olma veya hatasız olma iddiasında bulunmamıştır.

Doğu Kilisesi'nde Aşai Rabbani (Komünyon) ayini mahremiyet içinde icra edilir, Batı Kilisesi'nde ise aleni olarak kutlanır.

Doğu Kilisesi'nde ruhban sınıfının hükümetten daha aşağı bir mevkide yer alırken, Batı Kilisesi hükümetten üstün olduğunu iddia eder. Batı Kilisesi, pek çok vakada, iktidarını sadece kilisenin ilerlemesi yönünde kullanmıştır.

Doğu Kilisesi'nde akide ve usullerin pek çoğu genel konsiller tarafından şart koşulmuş değildir; Roma-Katolik Kilisesi'nde ise her akide genel konsillerce tasdik edilip imanın şartı haline getirilir.

Rum Kilisesi'nin Tasviri: İzmirli bir Rum papaz ve ilahiyatçı olan Georgius Konstantin bu hususta *Missionary Herald* mecmuasında[8] şöyle yazar:

> Rum Kilisesi'nde ibadet, litürjinin çeşitli merasimlerle icra edilmesinden ve çok sayıda dua ve ilahinin okunmasından müteşekkildir. Kiliselerin iç kısmı ikiye ayrılmıştır: mihrabın bulunduğu, papazlara tahsis edilmiş olan Mukaddes Makam ve halkın durduğu diğer kısım. Halkın bulunduğu tarafta karşılıklı olarak ilahiler ve şarkılar söyleyen iki koro vardır. Latin Kilisesi'nde insanların oturabileceği sıralar bulunur ve sadece sazlarla musiki icra edilir; bu iki unsur Latin Kilisesi'nde olduğu için Rum Kilisesi'nde yoktur. Papaz takdis edildiği günden itibaren saçını ve sakalını kesme hakkından mahrum kalır, Latin Kilisesi'nde ise papazlar saç ve sakal tıraşı olabilirler. İnsanlar, litürjinin okunması esnasında, istavroz çıkarmak suretiyle, papazın dualarını ve koronun ilahilerinde geçen sözleri kendilerinin de kabul ettiklerini ifade ederler; ancak bunu, aralarındaki fark belli olsun diye, Latin Kilisesi'ndekinden tamamen farklı bir tarzda yaparlar. Pazar ayinlerinde, ayini idare eden din adamları litürji vasıtasıyla cemaati öne doğru çıkıp komünyon almaya davet eder, fakat ne kimse öne çıkar, ne de papazlar böyle bir şey bekler. İnsanlar ekseriyetle senede üç defa, üç büyük oruç döneminin sonunda komünyon alır. Bu oruç dönemlerinin ilki Noel'de, ikincisi Paskalya'da, üçüncüsü de Meryem Ana gününde sona erer.

Ermeni Kilisesi'nin Tasviri: Doğu Kilisesi'nin bir diğer kolu olan Ermeni Kilisesi'ndeki toplu ibadet usulleri de ele aldığımız mevzu açısından mühimdir. Şehirlerdeki Ermeni kiliselerinin çoğunda, ana binanın her iki tarafında birer şa-

pel bulunur. Şapellerin her birinde ufak bir mihrap vardır. Aşai Rabbani ayini umumiyetle, asıl binadaki mihrapta icra edilir. Yere kadar uzanan geniş bir perdenin arkasında kalan mihrap, perdelerle ikiye bölünmüştür. Ayini idare eden piskopos veya papaz küçük perdenin iç tarafında durur.

Ermeni Kilisesi'nde ibadet Rum Kilisesi'ne nazaran daha sadedir. Ermeni Kilisesi'nde havarilerin ve diğer azizlerin tasvirlerinin sayısı çok azdır; var olanlar da, insanlar bu resimlere perestiş etmesin yahut onları öpmesin diye yüksek yerlere asılır. Buna mukabil, Rum kiliseleri resimlerle doludur. Rumlar kiliseye bir veya daha fazla resmi öperek girerken, pek çokları, Ermeni kiliselerine hiçbir resmi öpmeden girip çıkarlar. Ermeni kiliselerinde kış aylarında soba yakılmaz; musiki, oturulacak sıralar yahut sandalyeler de olmaz. Kilise kilim veya halıyla kaplanmıştır; insanlar kiliseye giderken yanlarında küçük kilimler götürür ve bunların üzerinde otururlar. Hâkim, daha doğrusu Şark'a ait bir âdet olarak, erkekler ve kadınlar birlikte ibadet etmezler. Kadınlar ayrı bir yerde, onlara tahsis edilen balkonda otururlar. Pazar günü ayin gün doğmadan önce başlayıp iki saat sürdüğü ve cemaat kiliseye kahvaltı yapmadan geldiği için, insanlar kiliseye istedikleri vakit gelirler ve ayinin bitmesini beklemeden, istedikleri vakit ayrılırlar. Takdis edilmek için ayinin sonuna kadar kilisede kalanların sayısı çok azdır. İnsanlar ibadet esnasında okunan şarkılara iştirak etmezler. İznik Amentüsü'ne ise ibadette bulunan herkes iştirak eder. İnsanlar kilisede şapkalarıyla otururlar fakat İncil okunacağı zaman, ayağa kalkarken şapkalarını da çıkarırlar.

Ermeni Piskoposlarının Vaaz Verme Usulü

Vaaz, umumiyetle, kilisede yapılan ayin kadar mühim kabul edilmez. Bu yüzden vaaz verilirken birçoklarının kiliseden ayrılmasına şaşmamak lazımdır. Pek az yerde cemaate her pazar günü vaaz verilmektedir. Ayrıca, bütün bir sene boyunca tek bir vaaz bile verilmeyen kasabalar ve küçük şehirler de mevcuttur. İstanbul'da kırk tane Ermeni kilisesi olmasına rağmen, bunların yarısının vaizi yoktur. Kilisede, ayinler eski ve günümüzde artık anlaşılmayan bir lisanda yapılır fakat vaazlarda, herkesin kolayca anlayabildiği modern Ermenice ve Türkçe kullanılır. Piskopos vaazını dini kıyafetleri içerisinde verir. Elinde papazlığının nişanesi olan heybetli bir asa tutar. Büyük bir ciddiyetle konuşur ve Şarklılara mahsus vücut lisanıyla cemaatin dikkatini ve takdirini toplar. El yazmalarına veya notlara bakmaz. Kitab-ı Mukaddes'ten alınmış parçalardan oluşan vaazını, peygamberlerin, havarilerin ve din adamlarının hayatlarına dair tarihsel hikâyelerle süsler. Vaazlar bilhassa dini bayramlarda uzun sürer. Piskopos vaazı mihraptan, ayakta durarak verir fakat arada bir sandalyesine oturur. Papazlar, piskoposa oturup kalkmasında yardımcı olmak üzere sandalyenin etrafında hazır ve nazır beklerler.

Bir Ermeni Piskoposun Vaazından Parçalar

Tekirdağ'da ikamet eden bir dostum, bana, orada verilmiş olan iki vaazdan bazı parçalar yollamış. Burada, Ermeni piskoposların vaazlarına dair bir fikir verebilmek için, bu iki metnin tercümesini naklediyorum:

Piskopos, bir milli bayram vesilesiyle şunları söylemiştir:

> Din adamlarımız Aziz Krikor Lusavoriç, onun oğulları ve torunları, Aziz Sahag ve Aziz Mesrob, hepsi de evli adamlardı. Aziz Sahag ve Aziz Mesrob İncil'i Ermeniceye tercüme etmiş ve çocuklarına Tanrı'nın kelamıyla terbiye vermiştir. Ermeni kilisesine, papaz sınıfının evlenmeme yemini etmesi âdetinin girmesiyle birlikte dini hayat bozuldu... İncil bizim din adamlarımızca Ermeniceye tercüme edilmiştir ancak fiyatı beş dolar olduğu için herkes tarafından satın alınamamakta, halka ulaşmamaktadır. O halde neden herkesin okuyabilmesi için İncil'i basıp ucuz bir fiyata satan bir cemiyetimiz yoktur?

Piskopos, bir başka vaazında İncil'in üstün vasıfları ve lüzumundan bahsetmiştir:

> Zengin olsaydım İstanbul'dan İncil getirir, her birinize hediye ederdim. İstanbul'a gidecek olursanız yirmi sente satılan İncillerden alıp getirin, (burada bahsedilen İncil *American Bible Society*[9] tarafından neşredilmiştir) ve Tanrı'nın Kitabı'nı sık sık okuyun, çünkü kuvvetimiz ve hayatımız ona bağlıdır.

Habeş Kilisesi ve Tarihi

Antik devirlerde Etiyopya olarak bilinen Habeşistan, Afrika'nın doğusunda, beş milyon nüfuslu, zengin, dağlık bir bölgedir. Buranın halkı dördüncü asırda, Athanasius'un İskenderiye piskoposu olduğu devirde Hıristiyanlığa geçmiştir. Habeşistan Kilisesi, on dördüncü asırda Portekiz kralı II. John[10] tarafından keşfedilinceye kadar, asırlar boyu gizli kalmıştır. Ignatius Loyola[11] bu kiliseyi Katolik itikadına döndürmek istemiş, Habeşistan'a piskoposlar ve Cizvitler göndermiştir, fakat bu teşebbüsü de neticesiz kalmıştır. On al-

tıncı asrın sonlarında ikinci bir Katolik misyonerlik harekatı başlatılmış, ancak misyonerler iç harp çıkmasına sebep olmuş ve bunun üzerine ülkeden atılmışlardır. Papa XI. Clement[12] on sekizinci asrın başında bu ülkeye Alman misyonerler göndermiş, bu misyonerler kral tarafından himaye edilmiştir, fakat mahalli papazlar vaziyeti idrak eder etmez bir isyan çıkartıp kralı tahttan indirmiş ve misyonerleri recm cezasına mahkûm etmişlerdir. Habeş Kilisesi, bu şekilde, Roma Katolik Kilisesi karşısında kendi dini akidelerini muhafaza etmiştir.

Kilise bebeklerin vaftiz edilmesi itikadına bağlıdır – erkek çocuklar on dört, kız çocuklar ise on sekiz günlükken vaftiz edilir. Papazlar her gün, din adamı olmayan kimseler ise pazar günleri veya arada bir komünyon alır. Komünyonun dağıtılırken, neredeyse çocuk denebilecek yaşta olan beş diyakozun hazır bulunması gerekir.

Bu kilisede Araf inancı yoktur ancak herkesin cehenneme gideceğine, baş melek Mikail'in cehenneme inip müminleri zincirlerinden kurtararak onları cennete göndereceğine iman ederler. Oruç dinin temeli olarak görülür; bundan dolayı oruç tuttukları günlerin sayısı çok, oruçlarının süresi uzundur. Senenin hemen hemen dokuz ayı boyunca balık haricindeki her türlü hayvani gıdadan uzak dururlar; hatta birçokları bu süre içerisinde balık da yemez.

Papaz namzetleri piskopos tarafından papazlığa tayin edilir. Papaz olmak için alfabeyi bilmek veya birkaç duayı ezberden okuyabilmek kâfidir – yani din adamları cehalet içindedir. Papazlar takdis edilmeden önce evlenebilirler. Kiliselerde halka açık vaaz verilmesi gibi bir âdet yoktur.

Habeşistan dininin, Yahudilerin dünya üzerine dağılması ile ortaya çıktığı söylenebilir. İbadet usullerinde Musevi-

likteki unsurların hâkim olduğu görülmektedir. Musa kanunlarındaki bazı dini merasimleri birebir tatbik ederler. Musa'nın yasak ettiği etleri yemezler. Erkekler ölen erkek kardeşlerinin hanımlarıyla evlenirler. Hem cumartesi hem de pazar gününü mübarek kabul ederler.

Habeşistan'a ilk Protestan misyonerler 1826 senesinde, *Church Missionary Society*[13] tarafından gönderilmiştir.

Muhterem Gobat[14] ve Muhterem Isenberg[15] ve bazı diğerleri bu ülkedeki misyonerlik faaliyetlerine öncülük etmiş, fakat maruz kaldıkları büyük eziyetler neticesinde bölgeyi terk etmek mecburiyetinde kalmışlardır. Kral Theodorus'un[16] zulmü altında senelerce hapiste kalan bazı misyonerler, Londra'dan 1869'da Lord Napier[17] idaresinde yapılan bir seferle hürriyetlerine kavuşmuşlardır. Kral Theodorus ve John[18] artık hayatta değiller; günümüzde, mevcut siyasi şartlar altında, Habeşistan'ın kapılarının misyonerlere daha açık hale gelmesi ve bu misyoner istasyonlarının Etiyopya'nın yozlaşmış halkı arasında kısa bir süre içinde tekrar tesis edilmesi ümit edilmektedir.

Nasturi Kilisesi

Nasturi Hıristiyanları Kürdistan vilayetinin ulaşılmaz dağlarında ve dar vadilerinde yaşarlar. Bu mezhebin kurucusu olan Nestorius Suriyeliydi ve Antakya'da papazlık vazifesinde bulunuyordu. Neander,[19] onun için, "Muteber bir kişiydi; hayatı ve şevk dolu vaazlarıyla meşhur olmuştu," der. Nestorius 428'de İstanbul Patriği olmuştur. Üç sene sonra, muhalifleri, Nestorius'u, ilk olarak, Meryem'in Tanrı'nın annesi olduğunu inkâr ederek, ikinci olarak da, İsa'nın iki şekilde var olduğunu ve iki tabiata sahip olduğunu kabul

ederek sapkınlığa düşmekle itham etmişlerdir. Nestorius her iki ithamı da ısrarla ve mutlak surette reddetmiş fakat kıskanç rakipleri onu patriklikten indirmeyi başararak önce Arabistan'a sonra da Libya'ya sürmüşlerdir. Nestorius Libya'da ölmüştür.

Nestorius, arkasında, ona yapılanların hakkaniyetli olmadığı kanaatinde olan ve ona bağlı kalan birçok dost bırakmıştır. Roma İmparatorluğu hudutları dahilinde büyük bir zulme maruz kaldıkları için bu insanların sayısı hızla azalmıştır. Fakat "altıncı asırda İran'da sabit bir yer edindikten ve Silifke'de mezhebin merkezini tesis ettikten sonra akidelerini Roma İmparatorluğu haricindeki memleketlerde yaymak için canla başla çalışmışlar ve bu gayretlerinde gayet muvaffak olmuşlardır.*

Nasturilerin Urfa, Nusaybin, Silifke ve başka yerlerde, gayet süratli gelişen okulları vardı. Altıncı asırda bu kilise misyonerlik faaliyetlerinde Hıristiyan âlemindeki diğer bütün kiliselerden daha faaldi. Nasturiler, büyük bir şevkle, Medler, Araplar, Hintliler ve Tatarlar arasında İncil'i naklettiler ve Hıristiyanlığı İran Körfezi'nden Hazar Denizi'ne kadar yaydılar. Bu fedakâr Hıristiyanlar, İncil'i Çin'e kadar götürdüler ve orada yaşayan pek çok kimse Hıristiyan oldu.

"Dokuzuncu asırda o kadar çoklardı ki," diyor Dr. Ne-

---

* Mosheim, *Church History.* [y.n.]
Alıntı, çağdaş kilise tarihçiliğinin kurucusu kabul edilen Johann Lorenz von Mosheim (1693-1755) tarafından yazılmış olup kilise tarihi hakkında "bilimsel bir ruhla" kaleme alınmış ilk eserlerden biri sayılan *An Ecclesiastical History, Ancient and Modern, from the Birth of Christ to the Beginning of the Eighteenth Century* [İsa'nın Doğumundan On Sekizinci Yüzyıl Başına Kadar, Kilisenin Eski ve Çağdaş Tarihi] (Glasgow: Blackie & Son, 1840) adlı kitaptan yapılmıştır. [ç.n.]

ale,[20] "III. Innocent, manevi bakımdan, belki de, halifeler şehrinin (Nasturi) patriğinden daha az kuvvetliydi."

İran'ın batı tarafındaki Urmiye ovalarında mukim olan Nasturilerin bugünkü nüfusu yüz bini geçmez. Timurlenk ve diğerlerinin yaptığı eziyetler neticesinde Nasturi nüfusu azalmış, Nasturi Kilisesi kuvvetini tamamen kaybetmiştir. 1842 senesinde, Kürtler, kadın, erkek, çocuk demeden binlerce Nasturi'yi katletmiştir.[21]

Nasturilerin dini akide ve usulleri Doğu Kilisesi'nin diğer kollarına nazaran daha basittir ve Kitab-ı Mukaddes'e daha uygundur. Günah çıkarmaz, Araf itikadı taşımazlar. Meryem'e "Tanrı'nın annesi" demezler. Kiliselerinde azizlerin mukaddes emanetleri veya resimleri bulunmaz. Haç işareti, vaftizde ve dua sırasında kullanılır. Tüm kiliselerinin girişinde, alçak bir yere nakşedilmiş bir haç bulunur ve kiliseye giren herkes bu haçı öper. İnsanlar, papazların yanlarında taşıdıkları küçük gümüş haçları da öperler. Pek çok oruç günleri vardır. Ayinlerinde, günümüzde cemaatin artık anlamadığı eski Süryanice kullanılır. Papazlar evlenir, piskoposlar ise evlenemezler.

Nasturiler arasındaki ilk misyonerlerden biri olan Muhterem Asahel Grant[22] şöyle yazıyor:

> Tanrı'ya şükür, birçok badireyi atlatmıştım ve İncil'i ilk elden havarilerden ve Kurtarıcımız'ın müritlerinden öğrenmiş, akidelerini en saf haliyle muhafaza etmiş olan bir halkın arasına ulaşmıştım. Burada, manevi hayat açısından çok büyük noksanlar olduğuna dair ıstırap verici alametler mevcuttu fakat her şeyden daha mühim olan o hayati Tanrı sevgisinin, sönmeye yüz tutmuş birkaç kıvılcım halinde mihraplarda hâlâ yanmakta olduğunu ümit ede-

cek cesareti de bulabiliyordum. Belki ölümün değil ama büyük bir cehaletin, batıl itikatların ve manevi miskinliğin karanlığına batmış olsa da, Nasturi Kilisesi bana göre Tanrı'nın hakiki kilisesinin bir kolu idi. Bu halkın tabiatı ve içinde bulunduğu şartlar halen pek çok renkli ve merak uyandırıcı teferruatla doluydu. Kalbim onlara karşı sıcacık bir şefkat hissiyle doldu; daha önce, İsa aşkının hatırasını eski Asur'un vahşi dağlarında yaşayan bu iptidai Hıristiyanlarınki kadar dikkat çekici şartlar altında yad etmemiştim.

Maruni, Yakubi ve Kıpti Kiliseleri

Maruniler: Bu halk, piskoposlarından biri olan Maron'un ismiyle anılır. Pek çok Maruni Roma Kilisesi'ne nefret ve tiksintiyle baksa da, Maruniler Roma Papası'na bağlıdır. Esas olarak Lübnan Dağları'nda yaşarlar. Patriklerini seçimle iş başına getirirler. Maruni papazları bir defaya mahsus olmak üzere evlenebilir. Maruni kiliselerinde komünyon olarak ekmek ve şarap verilir.

Yakubiler: Sayıları iki yüz bini bulan Yakubiler, Fırat ve Dicle yakınlarında yaşarlar. Kendi patrikleri vardır. Yakub adındaki bir keşiş, Jüstinyen'in zulmü altında büyük bir azim ve şevk göstererek Monofizitlerin başına geçmiştir. Bu mezhep onun ismiyle, Yakubiler olarak anılır.

Kıptiler: Kıpti Kilisesi yani Mısır Kilisesi çok iptidaidir. Kıptiler birbirlerine barış öpücüğü[23] verirler ve papazların takdis merasimlerinde "ilahi nefes" üflenir. Patriklik maka-

mı Kahire'dedir. Patriğin emrinde on beş kadar piskopos bulunur. Kıpti Kilisesi Monofizit'tir ve piskoposlar tarafından idare edilir. Kıptiler kiliselerinde putlara yer vermezler ama resimlere çok meraklıdırlar. Kilisede ayinler, papazların çok azının anlayabildiği, cemaatin ise hiç anlamadığı eski Mısır lisanında yapılır. Çok sayıda rahibe manastırları vardır. Orıçları uzundur ve katı kuralları vardır.

Doğu Kilisesinin bu mezhepleri arasında Katolik ve Protestan misyonerler faaliyet göstermektedir.

ÜÇ: Doğu Kilisesi'nin sahip olduğu coğrafi mevkii, ilahiyatı ve literatürü üzerinde tesirli olmuştur. Hıristiyan literatürü, Doğu Hıristiyanlığı'nın altın devri olan ilk beş asırda gelişmiş, Doğu Hıristiyanlığı'nın muhteşem ve ölümsüz eserlerini yazmış olan büyük ilahiyatçılar bu devirde ortaya çıkmıştır. Bu parlak devirden sonra sadece bir kaç tane dikkat çekici isim çıkmıştır. Yaşadığımız asırda, Anselm, Abelard, Thomas Acquinas, Bacon, Pascal, Descartes gibilerine veya onların dengi addedilebilecek bir isme rastlamak neredeyse imkânsızdır. Bugün Doğu Kilisesi'nin ilahiyatçıları, ikinci dereceden, kifayetsiz ilim adamları olduğundan bu kilise dinsizlik karşısında Hıristiyanlığı müdafaa edememektedir. Ve ne hazindir ki, Doğu Kilisesi Batı'nın ilminden feyz almayacak kadar da kibirlidir. Bilhassa Rum Kilisesi, bu hususta Doğu Kilisesi'nin tüm diğer kollarını geçer. Rum Kilisesi, Batı Kilisesi'nden nefret eder. Kendisini tek Ortodoks kilise olarak görür, diğer kiliseleri ise sapkın addeder. Rum Kilisesi, muhteşem lisanı, yetiştirmiş olduğu parlak feylesoflar ve ölümsüz Kilise Babaları[24] ile, Batı Kilisesi'nden üstün olduğu gibi bir hayal içindedir. İçine düştüğü bu hata, Rum Kilisesi'nin önünde büyük bir mani teşkil etmektedir. Şu da

bir hakikattir ki, Batı Kilisesi Doğu'dan gelen her katkıya kucak açarken, Doğu Kilisesi, menşei ne olursa olsun, kendisine sunulan her çeşit yardım teklifine dudak bükerek diğerleriyle arasına mesafe koyar. Bu hususta, herkesçe bilinen bir hadiseyi hatırlatalım: Birkaç sene evvel, İzmit Piskoposu Bryennios "On İki Havarinin Öğretisi"ni bulduğu zaman bu metin tercüme edilmiş ve hem Avrupa'da hem de Amerika'da neşredilmişti (Piskopos Bryennios Batı'da "İlahiyat Doktoru" unvanıyla anılmaktadır).[25] Batı ilminin peşin hükümlerden bu kadar uzak, bu kadar açık fikirli olmasının bir neticesi olarak, Batı'da bugün Doğu Hıristiyanlığı'nın tarihini ve edebiyatını Doğulu âlimlerden ve ilahiyatçılardan daha iyi bilen pek çok âlim mevcuttur. Aziz John, Origin, Athanasius gibi ölümsüz Doğulu din adamları Batılı âlimler arasında gayet iyi bilinirken, Doğu'nun ilahiyat okullarındaki talebeler Batı'nın geçmiş devirlerde yaşamış olan isimlerinden ve Batı'da yazılmış meşhur asri eserlerden bihaberdir. Batı'daki ilahiyatçıların tetkiklerine damgasını vuran terakki ruhu, Doğu'da maalesef mevcut değildir.

Bir zamanlar, nihai bölünmeden evvel, Doğu'nun okumuş insanlarının hepsi din adamıydı; günümüzde ise halk zihni kabiliyetleri itibarıyla din adamlarının ilerisindedir. Eğer bugün Doğu'da üstün vasıflara sahip birkaç mümtaz piskopos varsa, onlar da Batı'nın mahsulüdür. Doğu'daki ilahiyat okullarında, Batı'daki ilmin derinliği ve şevki yoktur. Bu okullar esasında zamanın ruhundan uzak düşmüştür.

Kendini Müdafaa Edemeyen Doğu Kilisesi: Doğu Kilisesi böyle çeşitli sebeplerden, asri şüpheciliğin bombardımanı karşısında Hıristiyanlığı müdafaa edemeyecek hale gelmiştir. Bu meseleyle alakalı bir hadise hatırlıyorum.

miştir. Bu meseleyle alakalı bir hadise hatırlıyorum.

Bundan on beş sene evvel İzmirli bir Ermeni, *Method* (Yöntem) başlıklı, dinsizliği müdafaa eden bir kitap yazdı. Ermenicede bir benzeri daha olmayan bu kitap Ermeni Kilisesi'ni temelinden sarstı. Birkaç istisna haricinde hiçbir din adamı, o zamana kadar, şüphecilik zihniyetiyle kaleme alınmış bir eser görmemişti. İmansızlık mahsulü telakkiler ve Hıristiyanlık aleyhindeki fikirler onlar için yeniydi. Bu sebeple *Method* cevapsız kaldı. Bu kitabı yüzlerce, belki de binlerce insan okudu. Ah, kim bilir kaç genç bu yüzden dinsiz oldu! Şükürler olsun ki American Board'a mensup tecrübeli bir misyoner olan Muhterem Dr. G. W. Wood bu kitaba kendi Hıristiyanlık *Method*'uyla cevap verdi. Millet bu kıymetli misyonere minnettar kaldı ve şükranlarını sundu.

Hem Şarklı milletler, hem de Doğu kiliseleri, bundan otuz kırk sene öncesine kadar hariçten gelecek tesirlere karşı tamamen kapalıydı. Türkiye'nin kapısı Avrupalılar için bugün olduğu gibi ardına kadar açık değildi. Fakat son zamanlarda, büyük şehirlerde ve deniz kenarındaki şehirlerde ikamet edenler, Avrupa medeniyeti ve âdetleriyle karşılaştılar. Günümüzde Fransızca, gençler arasında bütün diğer Avrupa lisanlarından daha fazla bilinmektedir. Kütüphaneleri dinsiz fikirlerle yazılmış kitaplarla dolu olan binlerce Ermeni ve Rum genci var. Renan'ın *Vie de Jesus*'u,[26] Hz. İsa'nın İncil'inden daha büyük bir merakla okunuyor. Gençlerin içinde bulundukları şu hali düşündükçe kalbim sızlıyor. Gençler arasında dinsizlik ve gaflet artıyor. Pek az genç kilise ayinlerine iştirak ediyor. Bir iki kuşak sonra Doğu Kiliseleri kim bilir ne hale gelecek... Rahipler bu hususta adım atmaya hazır değil. Peki bunu onlar yapmazsa kim yapacak?

DÖRT: Doğu Kilisesi'nin diğer bir özelliği de, misyonerlik faaliyetlerindeki hareketsizliğidir. İlk misyoner kuvveti teşkil ettiğinden bu kısmın başında bahsedilmiş olan Doğu Kilisesi, İncil'i yayma gayretlerinde bugün artık mazideki o azimli ve heyecanlı tavrından tamamen uzaklaşmıştır. Son derece muhafazakârdır. Fikirlerini yaymak gibi bir gayreti yoktur; Dominiken tarikatı, Cizvit misyonerliği veya misyonerlik teşkilatına benzer unsurlar barındırmaz. Son iki asır boyunca Roma Katolik Kilisesi, on dokuzuncu asır boyunca da hem Avrupa'daki hem de Amerika'daki Protestan kiliseleri, Hıristiyanlığı yaymak için dünyanın dört bir yanına kız ve erkek evlatlarını göndermiştir. Maalesef, ne Roma Katolik Kilisesi'nin azmi, ne de Protestan kiliselerinin şevki, Doğu Kilisesi'ni bu rehavet halinden çıkarmaya kifayet etmemiştir.

Ermeni ve Rum kiliselerinde, Kurtarıcımızın son emirlerine hakikaten de harfiyen riayet edilir. Ermeni piskoposları, papazları ve diyakozlarının, dini kıyafetleri içerisinde, dünyayı İncil'le takdis etmek için yüzlerini Doğu'ya, Batı'ya, Kuzey'e, Güney'e dönerek icra ettikleri merasimi her zaman büyük bir hayranlıkla seyretmişimdir. Bir Paskalya sabahı, Edirne'deki Rum metropolitan kilisesine gitmiştim. Kilisenin farklı köşelerinde, ayakta duran çok sayıda papaz, Rumca, Ermenice, Türkçe ve başka lisanlarda, Matta'nın yirmi sekizinci babını okudular; onların İncil'i bütün yaradılanlara ulaştırmaktan anladıkları şey, işte buydu. Sizce de bu hususta biraz tahsil görmeye ihtiyaçları yok mu?

3. *Doğu Kilisesi İçindeki Rakip Mezhepler*

Bugünkü Vaziyet: Doğu Kilisesi'ne bağlı mezheplerin bazılarını daha önce teferruatlı olarak tasvir etmiştik; bu mezhepleri şu şekilde tasnif edebiliriz:

"Ortodoks" olarak anılan Rum, Rus, Bulgar, Sırp, Eflâk ve Moldavya Kiliseleri; Ortodoks Kilisesi tarafından "hizipçi" olarak adlandırılan Ermeni ya da Gregoryen, Habeş, Nasturi, Maruni, Yakubi ve Kıpti Kiliseleri.

Mezhepler Arasındaki Rekabet: Doğu Kilisesi'nin iki büyük mezhebinin doksan milyondan fazla mensubu vardır. Vaftiz edilmiş her çocuk Doğu Kilisesi'nin resmi mensubu sayılır. Rus Kilisesi'ne bağlı olanların sayısı, diğer tüm kiliselere bağlı olanların toplamından daha fazladır. Bu mezhepler ve milliyetler arasında Hıristiyanlık zeminine oturan bir müşterek hissiyat, bir yakınlık ya da ahenk yoktur; bilakis, rekabet ve husumet içerisindedirler. Batı Protestanları arasında Doğu Kilisesi'ne kıyasla daha fazla bölünme, daha fazla sayıda mezhep vardır; fakat bu iki kilise ruh olarak birbirinden o kadar farklıdır ki! Geçen sene yapılan Londra Misyonerlik Konferansı'nda, hem Avrupa'da hem de Amerika'daki farklı mezheplerin temsilcileri bir araya gelerek istişarelerde bulundular ve büyük gaye için dua ettiler.[27] Her sene, ruhban okullarında tahsil gören, farklı mezheplere mensup altı yüz kadar talebe, fikir teatisinde bulunmak maksadıyla *Interseminary Missionary Alliance*[28] toplantısına temsilci olarak iştirak eder. Philadelphia'da yapılan Hıristiyan Gençler Cemiyeti'nin[29] kongresinde yaklaşık otuz mezhep temsil edildi. Amerika'da Baptist bir papaz Presbiteryen bir

papazla, Presbiteryen bir papaz Metodist bir papazla sohbet edebilir, fikir teatisinde bulunabilir. Doğu Kilisesi'nin mezhepleri arasında bu tür bir karşılıklı nezaket yoktur; farklı mezheplere mensup kimselerin ibadet etmek üzere bir araya geldikleri tek mekân Kudüs'teki Mukaddes Mezar'dır. Burada, Rum, Ermeni ve Süryani kiliselerinin her birinin kendisine ait bir yeri vardır; maalesef, bu mekânın müşterek sahipleri olmaları, bu mezhepler arasında bir birlik, Hıristiyanlık zeminine oturan bir birlik hissiyatı ve ahenk oluşturacak yerde, aralarındaki nefret ve husumeti her sene biraz daha hararetlendirmektedir. Edirne'de, Hıristiyanlık aşkıyla Tanrı'ya ibadet etmek için bir çatı altında toplanmış Ermeni, Rum ve Bulgar kardeşlerimin gözlerine bakarak vaaz vermek benim için ne büyük bir keyifti! Doğu Kilisesi'nin mezhepleri arasındaki rekabet beni her zaman üzmüştür. Kökleri asırlar öncesine giden bu husumet, Hıristiyanlık için bir yüz karasıdır. Hangi kuvvet barıştırabilir onları? Bunun için bir tek çare var, o da İncil'in saf akidelerine müracaat etmek.

Gelecekteki Münasebetler: Doğu Kilisesi'ndeki tüm mezheplerin Büyük Reform'dan feyz alacağı, aradaki her türlü husumetin yok olup Hıristiyanlık zemininde bir ahengin tesis edileceği o güzel günü büyük bir sabırsızlıkla bekliyorum. Rekabet içindeki Doğu kiliselerinin barışacağı, Hıristiyanlığın iki büyük kolunun Hıristiyanlığın sevgi bağlarıyla bir araya geleceği, ve Doğu'nun ve Batı'nın, ellerini kardeşçe bir sevgiyle birbirlerine uzatacağı o muhteşem gün geldiğinde, işte o zaman, birleşik Kilise şu marşı söyleyerek ilerleyecektir:

Hıristiyan askerleri, ileri!
Savaşa doğru yürüyün.
Ellerinizde İsa'nın
Çarmıhıyla yürüyün.
İsa, Yüce Efendi
En önde, düşmana karşı,
Harbe doğru gidiyor
Bakın onun sancakları.

Kuvvetli bir ordu gibi
İlerliyor Tanrı'nın kilisesi;
Altımızdaki toprak, kardeşler
Azizlerin bastığı yerler.
Bölünmüş değil
Yekvücuduz biz,
Ümidimiz ve düsturumuz aynı
Hayır işinde de biriz

Gelip geçer taçlar, saltanatlar,
Doğar, batar krallıklar;
Fakat İsa'nın kilisesi,
Her daim payidar.
Cehennemin kapıları asla
Bu kiliseyi alt edemez
İsa'dan söz almışız,
Hiçbir zaman boşa çıkmaz.

Gelin o zaman, ey insanlar,
Katılın bu bahtiyar kalabalığa;
Sesinizi katın sesimize,
Zaferin şarkısında.
Şan, şeref, İsa Efendimizin
O'nadır bütün övgüler,
Asırlardır söyler bu şarkıyı
İnsanlar ve melekler.

S. BARING-GOULD[30]

Açıklamalar

I. BÖLÜM
Hayat Hikâyem

1 Yeni Ahit – Pavlus'un Romalılara Mektubu, 1:14.

2 Ermenicede "Azkayin Tıbrots".

3 Yazar, 1776 yılında Augustus Montague Toplady adlı İngiliz ilahiyatçı, şair ve ilahi yazarı tarafından yazılmış, 1830'da Thomas Hastings tarafından bestelenmiş olan ve halen yaygın olarak okunan *Rock of Ages* adlı bir ilahiye atıfta bulunuyor.

4 İlahinin orijinaline ulaşmak mümkün olmadığı için, yazarın İngilizceye çevirmiş olduğu metni burada tekrar Türkçeleştirerek veriyoruz. İlahinin çevirisindeki yardımları için sayın Pastör Behnan Konutgan'a teşekkür ederiz.

5 "Mara", İbranicede "acı" anlamına gelir. Tevrat'a göre, Mısır'dan çıkıp Kızıldeniz'i aşan İsrailoğulları, çölde susuz geçen üç günün ardından Mara adlı bir yere varır ve burada su bulurlar. Fakat şehre adını vermiş olan bu su içilemeyecek kadar acıdır. Hz. Musa, Tanrı'dan aldığı emirle acı ağaçtan bir dal koparıp suya atar ve su tatlılaşır. "Musa İsrailliler Kızıldeniz'in ötesine çıkardı. Şur Çölü'ne girdiler. Çölde üç gün yol aldılarsa da su bulamadılar. Mara'ya vardılar. Ama Mara'nın suyunu içemediler, çünkü su acıydı. Bu yüzden oraya Mara adı verildi. Halk, "Ne içeceğiz?" diye Musa'ya yakınmaya başladı. Musa Rabbe yakardı. Rab ona bir ağaç parçası gösterdi. Musa onu suya atınca sular tatlı oldu." [Eski Ahit – Çıkış, 15:22-25]

6 *Kongregasyon Kilisesi*: Her cemaati bağımsız sayan, yerel kiliselerin kendi içlerinde örgütlenmesi esasına dayanan kilise idare sistemine kongregasyonculuk adı verilmektedir. Cemaatler Kilisesi ya da Bağımsız Kilise adlarıyla da anılan Kongregasyon Kilisesi'nin çatısı altında çok sayıda bağımsız Protestan kilisesi bulunmaktadır.

7 *American Board of Commissioners for Foreign Missions*: 1810 yılında Amerika Birleşik Devletleri'nde (Boston) kurulmuş olan, dış ülkelere yönelik misyonerlik teşkilatı. American Board'un Osmanlı İmparatorluğu'ndaki faaliyeti 1820 yılında, Pleny Fisk ve Levi Parsons adlı iki misyonerin İzmir'e gelmesiyle başlar.

8 1840'ta Cyrus Hamlin tarafından Bebek'te kurulan ilahiyat okulu 1863'te Merzifon'a taşınmış, 1881'de orta dereceli bir okul olmuş, 1886'da ise dört yıllık genel eğitim veren bir yüksekokula dönüştürülerek Merzifon Anadolu Koleji adını almıştır. 1916-1919 yılları arasında eğitime ara veren kolej 1921'de kapatılmış, ancak 1924'te Yunanistan'da (Selanik) Anadolu Koleji adıyla tekrar öğretime açılmıştır ve halen öğretime deva etmektedir. Merzifon Anadolu Koleji ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. George E. White, *Bir Amerikan Misyonerinin Merzifon Amerikan Koleji Hatıraları*, çev. Cem T. Yüksel (İstanbul, Enderun, 1995) ve Uygur Kocabaşoğlu, *Anadolu'daki Amerika: Kendi Belgeleriyle 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları* (Ankara, İmge, 2000, 3. baskı).

9 *Hellespontos* [Helles'in Denizi]: Çanakkale Boğazı'nın Antik Çağ'daki adı. Yunan mitolojisine göre, Thebes kralı Athamus ile bulut tanrıçası Nephele'nin kızı olan Helle burada boğulur.

10 *Xerxes* (MÖ 519-465): Kserkses, Serse ve Serhas adlarıyla da bilinen, MÖ 485 ile 465 yılları arasında hüküm sürmüş Pers kralı. MÖ 480 yılında, Atina'ya düzenlediği sefer sırasında, ordusunu Trakya'ya geçirebilmek için Çanakkale Boğazı'nın en dar noktası olan Abydos ve Sestos kentleri arasında gemilerle bir köprü oluşturmuştur. Herodot, kralın, beş yüz bin askerden oluşan muhteşem ordusuna bakarak gururlandığını, ama hemen ardından hayatın ne kadar kısa olduğunu düşünüp ağladığını anlatır.

11 *Krupp*: 19. yüzyılın ortalarından itibaren Avrupa'daki en büyük silah üreticisi olmuş Alman aile şirketi. 1811'de küçük bir demir-çelik fabrikası olarak kurulmuş, kısa süre içinde bir sanayi devine dönüşmüştür. Birbirleriyle savaş halinde olan çok sayıda ülkeye silah pazarlamış, I. ve II. Dünya Savaşı'nda kullanılan silahların büyük bir bölümünü üretmiş bir silah tekeli

olan Krupp, Hitler'in yükselişinde ve Nazi Almanyası'nın silahlanmasında çok önemli bir rol oynamıştır. Osmanlı Devleti de, 1870'lerden itibaren Krupp topları ithal etmiştir. [http://en.wikipedia.org/wiki/Krupp]

12 Yazar, aynı dönemde yazan pek çok Batılı seyyah ve Şarkiyatçı gibi, İslam dininden ve Müslümanlardan söz ederken "Mohammedanism" (Muhammedilik) ve "Mohammedan" (Muhammedi) terimlerini kullanmaktadır.

13 Ermeni Kilisesi, Surp Krikor Lusavoriç'in isim gününü yıl içinde üç defa kutlar. Bu üç günden birincisi Lusavoriç'in Kral Dırtad tarafından *Khor Virab* [derin kuyu] adlı zindana kapatılmasını, ikincisi bu zindandan çıkışını, üçüncüsü ise reliklerinin bulunuşunu temsil eder.

14 Yazar, o dönem Çanakkale'de görev yapmakta olan konsolos yardımcısı Maling'den söz etmektedir. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz konsolosluklarını konu alan bir araştırmada Osmanlı Devleti'nin taşra kentlerinde, Britanya'nın –İngiliz şirketlerinin temsilcilerinin yanı sıra– o yörede faaliyet gösteren Amerikalı misyonerlere de diplomatik himaye sağladığı; "gemicilikle ilgili işlemlerin yoğunluğu bakımından önemli bir yer olan" ve 1880'li yıllarda Britanya uyruklu yaklaşık 150 kişinin yaşadığı Çanakkale'de İngiltere'nin bir yardımcı konsolosluğu bulunduğu; burada "konsolos yardımcısı T. Maling" ve iki de dragomanın görevli olduğu belirtiliyor (Kocabaşoğlu, 2004: 104, 153). Aynı çalışmada yer alan "1881 Yılında Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz Konsoloslukları" başlıklı tabloda, söz konusu kişinin adı "P. Maling" şeklinde geçmektedir (*a.g.y.*, s. 149). 1877-1880 yılları arasında İstanbul'da İngiliz Büyükelçisi olarak görev yapmış olan Henry Layard'ın eşi Lady Layard ise, günlüğünde (10 Temmuz 1878), aynı kişiden "Çanakkale Konsolosu Bay Malling" olarak söz etmektedir. [http://www.browningguide.org/browningscircle.htm]

15 Burada, Hz. İsa'nın Yuhanna İncili'ndeki sözlerine atıfta bulunulmaktadır: "Ben iyi çobanım; iyi çoban koyunları uğruna canını verir." [Yeni Ahit – Yuhanna, 10:11]

16 Yazar, Amerikalı misyoner çift Julius Yale Leonard (1827-

1893) ve Amelia A. Gilbert Leonard'dan (1831-1898) bahsediyor. Julius Y. Leonard'ın 1857'de Kayseri'de görevlendirilmesi üzerine Anadolu'ya gelen çift üç yıl bu şehirde kalmış, 1860'ta Merzifon'a geçmiş ve uzun süre burada görev yapmış, 1879-80 kışını Samsun'da geçirdikten sonra Amerika'ya dönmüştür. "Rev. Julius Yale Leonard," *Memorial Volume II - Near East Mission*, American Board Arşivi, İstanbul.

17 Yazar, Aziz Pavlus'un hocası olan, saygın Yahudi ilahiyatçı Gamalyel'e gönderme yapıyor: "Pavlus şöyle devam etti: "Ben Yahudiyim. Kilikya'nın Tarsus kentinde doğdum ve burada, Kudüs'te Gamalyel'in dizinin dibinde büyüdüm." [Yeni Ahit – Resullerin İşleri, 2:22]. "Ama tüm halkın saygısını kazanmış bir Kutsal Yasa öğretmeni olan Gamalyel adlı bir Ferisi, Yüksek Kurul'da ayağa kalktı, resullerin kısa bir süre için dışarı çıkartılmasını buyurdu." [Yeni Ahit – Resullerin İşleri, 5:34]

18 *George F. Herrick* (1834-1926): American Board'a bağlı İngiliz misyoner. Merzifon Anadolu Koleji'nde öğretmen olarak çalışmış, 1890 ile 1893 yılları arasında bu okulda müdürlük yapmış, 1893'te İstanbul'a gitmiş ve yayıncılık alanında, özellikle İncil'in farklı dillere tercüme edilmesine dönük faaliyetlerde bulunmuştur. Bazı kitapları: *Christianity and Islamism* [Hıristiyanlık ve İslamiyet] (1866), *The Kingdom of God in the Land of its Origin* (1890), *Christian and Mohammedan: A Plea for Bridging the Chasm* (Londra, Fleming H. Revell Co., 1912).

19 *Avedaper* [Müjdeci]: 1839 yılında, İzmir'de Protestan Ermeniler tarafından *Işdemaran Bidani Kidelyats* [Yararlı Bilgiler Deposu] adıyla yayımlanmaya başlamış, 1854'e kadar aralıklarla (1839-42, 1844-46, 1854) çıktıktan sonra İstanbul'a taşınmış ve yayın hayatını, Amerikalı misyonerlerin yönetiminde, 1915'e kadar sürdürmüş olan haftalık bir gazete. İstanbul'da, 1855-65 yılları arasında *Avedaper yev Işdemaran Bidani Kidelyats* [Müjdeci ve Yararlı Bilgiler Deposu], sonraları ise *Avedaper* adıyla çıkan gazete başlangıçta ayda iki kez, yalnızca Ermenice olarak yayımlanırken, buna, 1856'da Ermeni harfleriyle Türkçe, 1869'da da Karamanlıca (*Angelioforos* adıyla, Yunan harfleriyle Türkçe) baskılar da eklenmiştir. 1872'de ise, gazetenin ilavesi

olarak çocuklar için hazırlanan aylık *Avedaper Dığayots Hamar* [Çocuklar İçin Müjdeci] dergisi çıkmaya başlamıştır; dönem dönem kesintiye uğrayan ve 1908'de *Avedaper Mangants* [Çocukların Müjdecisi] adını alan bu derginin Ermeni harfli Türkçe versiyonu "Avedaper Çocuklar İçün" adını taşıyordu. Gazetenin editörlüğünü, sırasıyla, H. G. O. Dwight, E. E. Bliss, C. Greene, H. Barnum, H. Alen, M. Minasyan, F.W. McCallum, A. Şimavonyan ve H. Cecizyan yapmıştır. Dini ve felsefi yazıların yanı sıra bilimsel (özellikle Armenolojik) ve sanatsal yazılara da yer veren *Avedaper*, Modern Ermenicedeki ilk süreli yayınlardan biri olmuş, Klasik Ermeniceye karşı Modern Ermeniceyi savunmuş ve bu dilin gelişmesi yönünde çaba göstermiştir. Avedaper'in çeşitli baskılarının 1882 yılındaki tirajları şöyledir: Haftalık Ermenice: 900, haftalık Ermeni harfli Türkçe: 800, haftalık Karamanlıca: 500, aylık Ermenice: 900. bkz. *Haygagan Sovedagan Hanrakidaran* [Sovyet Ermeni Ansiklopedisi], Erivan, c.1 (1974), s. 610; c.8 (1982), s. 578; *The Missionary Herald* XCIX (99-10), Ekim 1903, s. 436-9.

20 Osmanlı Devleti ile Rusya arasında Edirne'de yapılmış olan üç farklı anlaşma vardır. Bunlardan ilki 1677'de başlayıp dört yıl süren ilk büyük Rus-Osmanlı savaşının sonunda (11 Şubat 1681); ikincisi, Rusya'nın 1711 Prut Antlaşması'ndaki şartları uygulamaması üzerine Osmanlı sultanı III. Ahmed'in ikinci kez sefer ilan edişinin ardından (24 Haziran 1713); üçüncüsü ise 1828'de Rusya'nın doğuda Erzurum'a, batıda Edirne'ye kadar ilerlediği savaşın sonunda (14 Eylül 1829) imzalanmıştır.

21 *Henry Samuel Barnum* (1837-1915): 1867 yılından American Board tarafından İstanbul'a gönderilmiş, özellikle yayıncılık alanında faaliyette bulunmuş, kısa bir dönem *Avedaper*'in editörlüğünü de yapmış olan Amerikalı misyoner.

22 Eminönü'nde, Fincancılar (Rıza Paşa) Yokuşu üzerinde bulunan ve içinde American Board'un merkez ofisinin yanı sıra Bible House İmmanuel Protestan Kilisesi ile Kitab-ı Mukaddes Şirketi'nin de yer aldığı bina kastedilmektedir.

23 *La Gascogne*: Fransız *Compagnie Generale Transatlantique*'e [Genel Transatlantik Şirketi] ait, 5 Ocak 1886'da suya indirilmiş ve

ilk seferini La Havre - New York arasında yapmış olan buharlı gemi. Basmacıyan ailesinin de, Amerika yolculuğunu 18 Eylül 1886 tarihinde başlayan bu seferde yapmış olduğu anlaşılıyor.

24 *Chester Theological Seminary*: Baptist mezhebine mensup Amerikalı bir sanayici olan John Price Crozer'ın bağışlarıyla kurulan, 1867 yılında hizmet vermeye başlayan, 1970 yılında New York'a taşınıp Colgate-Rochester İlahiyat Fakültesi'yle birleşen bir okul.

25 *Henry Griggs Weston* (1820-1909): 1868'de Crozer İlahiyat Okulu'nun başına getirilmiş ve ölümüne kadar –kırk yılı aşkın bir süre– bu görevde kalmış, ayrıca "Baptist Quarterly" dergisinin editörlüğü, Amerika Baptist Misyonerler Birliği'nin başkanlığı gibi görevlerde de bulunmuş Protestan din adamı ve eğitimci. [http://www.reformedreader.org/history/armitage/ch16.htm]

II. BÖLÜM
Ermenistan ve Ermeni Kilisesi

1 Yazar, İngiliz misyoner Henry Fanshawe Tozer'ın (1829-1916) *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor* [Türkiye Ermenistanı ve Küçük Asya'nın Doğusu] (Londra, Longmans, Green & Co., 1881) adlı kitabından alıntı yapmaktadır.

2 *James Justinian Morier* (1780-1849): İsviçre kökenli İngiliz diplomat, şarkiyatçı, seyyah ve yazar. İzmir'de doğmuş, İran'da İngiltere elçisi olarak görev yapmış, İstanbul'dan Tahran'a uzanan seyahatlerine ilişkin notlarını *A Journey through Persia, Armenia and Asia Minor to Constantinople in the Years 1808 and 1809* (Londra, 1812) ve *A Second Journey through Persia to Constantinople Between the Years 1810 and 1816* (Londra, 1818) adlı kitaplarda toplamış, asıl ününü ise 1824'te yayımlanan *The Adventures of Hajji Baba of Ispahan* [Türkçe çevirisi: *İsfahan'dan İstanbul'a Hacı Baba'nın Maceraları*, çev. N. Yeğinobalı. İst.: Afa Yay., 1997] ile kazanmıştır. Diğer üç romanı şunlardır: *The Adventures of Hajji Baba of Ispahan in*

England (1828); *Zohrab the Hostage* (1832); *Ayesha, the Maid of Kars* (1834).

3 *Quaker*: 1648 yılında, İngiltere'de, George Fox (1624-1691) adlı bir din adamı tarafından, "Religious Society of Friends" adıyla kurulmuş; her türlü şiddete ve savaşa karşı olan; askerlik yapmayı, silah kullanmayı ve savaş vergisi ödemeyi reddeden; cinsiyet, sınıf, ulus ve ırk ayrımlarının ötesine geçen bir evrensel barış ve kardeşlik fikrini savunan; sade bir yaşam tarzını benimseyen; profesyonel din adamları ve resmi yönetimi bulunmayan; ibadetlerini sessizlik içinde gerçekleştiren bir Hıristiyan mezhebi.

4 *Berlin Antlaşması*: Doksanüç Harbi adıyla bilinen Osmanlı-Rus savaşından sonra, 13 Temmuz 1878'de, Osmanlı Devleti ile Rusya, Almanya, Avusturya, Macaristan, İngiltere ve Fransa arasında imzalanmıştır.

5 Kumkapı Nümayişi (15/27 Temmuz 1890): 20 Haziran ve 2 Temmuz 1890'da Erzurum'da çıkan olaylarda Ermenilere karşı şiddet kullanılmasını protesto etmek ve hükümetin, doğu vilayetlerinde 1878 Berlin Antlaşması'nda vaat edilen reformların yapılması yönünde adım atmasını sağlamak amacıyla, Hınçak Partisi tarafından gerçekleştirilen gösteri. Kumkapı'daki Meryem Ana Kilisesi'ndeki bir ayin sırasında toplanan ve Sadaret'e bir toplu dilekçe vermek amacıyla Babıâli'ye doğru yürümeye başlayan kalabalığa zaptiyeler sert bir şekilde müdahale etmiş, çok sayıda ölüm ve yaralanma yaşanmıştır.

6 *Horen Aşkyan* (1842-1899): 1888-1894 yılları arasında görev yapmış olan İstanbul Ermeni patriği. Günümüzde Bursa'nın Orhangazi ilçesine bağlı olan Keremet köyünde dünyaya gelmiş, İstanbul-Bakırköy'de yaşamış, patrik olmadan önce Armaş Manastırı'nda da görev yapmıştır. 1894 yılında patrikhane kilisesinde suikaste uğramış, bu olayın ardından patriklik görevinden istifa etmiştir.

7 American Board tarafından Ermeniler arasında görevlendirilen ilk iki misyonerden biri olan Harrison Gray Otis Dwight (1803-1862) 1829 yılında İstanbul'a gelmiş, yaklaşık otuz yıl boyunca İstanbul'da Ermeniler arasında faaliyet göstermiştir.

Avedaper gazetesinin ilk editörüdür (bkz. bölüm I, not 19). Metindeki alıntı, Dwight'ın Eli Smith ile birlikte Anadolu ve çevresinde yaptığı geniş araştırma/keşif gezisinin notlarını içeren *Researches of the Rev. E. Smith and Rev. H.G.O. Dwight in Armenia: Including a Journey through Asia Minor and into Georgia and Persia, with a Visit to the Nestorian and Chaldean Christianity of Oormiah and Salmas* [Muhterem E. Smith ve Muhterem H. G. O. Dwight'ın Ermenistan'daki Tetkikleri: Küçük Asya üzerinden Gürcistan ve İran'a Seyahatler, ve Urmiye ve Salmas'taki Hıristiyan Nasturi ve Keldanilere Yapılmış Bir Ziyaret] başlıklı iki ciltlik kitaptan yapılmıştır (Boston, Crocker and Brewster, 1833). Dwight'ın bir diğer kitabı: *Christianity in Turkey: A Narrative of the Protestant Reformation in the Armenian Church* [Türkiye'de Hıristiyanlık: Ermeni Kilisesi'ndeki Protestan Reformunun Öyküsü] (Londra, J. Nisbet, 1854).

8 *Emile Louis Victor de Laveleye* (1822-1892): Belçikalı iktisatçı ve gazeteci. 1875 yılında Protestan olmuştur. Burada atıfta bulunulan *La Péninsule des Balkans* [Balkan Yarımadası] adlı kitabı, 1886 yılında Brüksel'de iki cilt halinde yayımlanmış, bir sonraki yıl da İngilizce olarak basılmıştır. Yazar daha çok, 1874'te yayımlanmış olan *De la Propriété et de ses Formes Primitives* [Mülkiyet ve İlkel Biçimleri] adlı çalışmasıyla tanınır.

9 *Mesrob Maşdots* (Muş, 362 - Eçmiyadzin, 440): Ermeni Kilisesi'nce aziz kabul edilen din adamı, öğretmen, çevirmen, vaiz; Ermenice alfabenin yaratıcısı. Ermenistan'da Hıristiyanlığın devlet dini olarak kabul edilmesinin ardından kutsal metinler Yunanca ve Asurice dillerinde okunuyor, bu durum halkın Hıristiyanlığı gerçek anlamda benimsemesini zorlaştırıyordu. Maşdots'un Ermenice alfabeyi yaratmasının ardından, gerek kutsal gerek dünyevi pek çok önemli metnin Ermeniceye çevrildiği bir seferberlik başlatılmış, böylece Ermenice edebiyatta bir "altın çağ"ın başlamasının zemini oluşmuştur.

10 *Eusebius* (260-339): Filistin'deki Kesarya (Caesarea) şehrinin piskoposu. "Kilise Tarihi" adlı hacimli eseriyle tanınır ve kilise tarihçilik geleneğinin babası olarak tanınır.

11 *Septuagint*: Eski Ahit'in, yaklaşık olarak MÖ 280 - MÖ 130

yılları arasında, İskenderiye'de, yetmiş iki Yahudi tarafından, İbranice orijinalinden yapılmış olan Yunanca tercümesi.

12 *Mıgırdiç Hırimyan* (1820-1907): Ermeni din adamı, eğitimci, gazeteci ve yazar. Vanlıdır. 1869-1873 yılları arasında İstanbul'da patriklik, 1892-1907 yılları arasında da Eçmiyadzin'de başpatriklik görevlerinde bulunmuştur. Hırimyan Hayrik (Baba) adıyla da tanınır.

13 *Kevork Surenyants* (1847-1930): Ermeni din adamı ve eğitimci. Tiflislidir. 1882'de Eçmiyadzin'de piskopos olmuş ; 1912'de başpatrik seçilmiş; Beşinci Kevork adıyla, ölümüne kadar bu görevi sürdürmüştür.

14 *Melkisetek Muradyan(ts)* (1836-1903): Ermeni din adamı ve edebiyatçı. Karabağ'da, Davuş kentinde doğmuştur. Sanahin Manastırı'nda ve Tiflis'teki Nersisyan Okulu'nda öğrenim gördükten sonra Şuşi'de, daha sonra Kudüs Ruhban Okulu'nda öğretmenlik yapmıştır. 1869'da rahip takdis edilmiş ve İstanbul'a geçmiş, 1877'de İzmir ve çevresinin ruhani önderi olmuş, 1878'de piskopos takdis edilmiştir. 1885'te başpatrik seçilmiş ancak bu seçim Rus Çarı III. Aleksandr tarafından onanmamıştır. 1888'de ruhani önderlik görevinden istifa edip İstanbul'a taşınmış, Kadıköy Surp Takavor Kilisesi'nde vaizlik yapmış, 1898'de İzmir'de yeniden ruhani önder seçilmiştir. Çoğu, Ermeni Kilisesi tarihi ve genel kilise tarihi ile ilgili olmak üzere, toplam on bir eseri bulunmaktadır.

15 "Benim Baba'da, Baba'nın da bende olduğuna inanmıyor musun? Size söylediğim sözleri kendiliğimden söylemiyorum, ama bende yaşayan Baba kendi işlerini yapıyor." [Yeni Ahit – Yuhanna 14:10]

16 Hz. İsa'da ilahi ve insani tabiatın birleşerek tek tabiat haline geldiğini kabul eden kiliseler "Monofizit" (Tek Doğacı) olarak adlandırılmaktadır. Monofizit öğreti, 449 yılında toplanan II. Efes Konsili'nde resmiyet kazanmıştır.

17 İlahiyatçı, feylesof, şair, çevirmen, diplomat, Kilikya Ermeni Krallığı Tarsus başpiskoposu Nerses Lampronatsi'den (Lampron, 1153 - Skevra, 1198) söz ediliyor. Ruhani eğitimini Hromglia'daki (Rumkale) merkezde alan Lampronatsi, Yu-

nanca, Latince, Asurice, İbranice ve Kıptice öğrenmiş, Kilikya Ermeni Krallığı'nın başka devletlerle ilişkilerinde önemli görevler almıştır; Ortaçağ Ermenice edebiyatın en etkili yazar ve şairlerinden biridir.

18 Roma Katolik öğretisine göre, ölenlerin ruhları, ancak Araf'ta günahlarından arındıktan sonra cennete gidecektir.

19 MS 325 yılında İznik'te toplanan kilise meclisinin kararlaştırdığı ve VI. yüzyılda bütün Batı Hıristiyan âlemince kabul edilen Hıristiyanlık ilkelerine, "İznik Amentüsü" (Ermenicede "Havadamk") adı verilir. 589 yılındaki Toledo Meclisi'nde Latinler tarafından İznik Amentüsü'ne eklenen *filioque* maddesi, Kutsal Ruh'un kaynağının hem Oğul hem de Baba olduğuna, her ikisinden birlikte geldiğine dair inanışı özetler. *Filioque*, Roma kilisesi ile, Kutsal Ruh'un yalnızca Baba'dan kaynaklandığı görüşünü benimseyen Ortodoks Doğu kilisesi arasındaki hizipleşmenin öğretisel zeminlerinden birini oluşturur.

20 Pek çok Hıristiyan mezhebinde yeri olan "dönüşüm" inancına göre, Aşai Rabbani ayininde kullanılan ekmek ve şarap Hazreti İsa'nın gerçek etine ve kanına dönüşür.

21 Kitabın yazıldığı dönemde kullanılmakta olan Rumi takvim ile Milâdi takvim arasında on iki günlük bir fark vardır. Ermeni Apostolik Kilisesi'nde Noel Yortusu ("Dzınunt") günümüzde 18 Ocak'ta değil 6 Ocak'ta kutlanmaktadır.

III. BÖLÜM
Ermeniler Arasındaki Protestan Misyonerler

1 Yeni Ahit – Markos, 16:15.

2 Kitabın tam künyesi: *Christianity in Turkey: A Narrative of the Protestant Reformation in the Armenian Church* [Türkiye'de Hıristiyanlık: Ermeni Kilisesi'ndeki Protestan Reformunun Tarihi] (Londra, J. Nisbet, 1854).

3 1832-1866 yılları arasında American Board'un sekreteri olarak görev yapmış, on dokuzuncu yüzyıl ortalarındaki misyoner

ideolojisinin oluşumu ve uygulanmasında kilit rol oynamış olan Amerikalı din adamı ve yazar Rufus Anderson (1796-1880), 1843-44 kışında Osmanlı topraklarındaki misyoner istasyonlarını ziyaret etmiştir. Metinde alıntı yapılan kitabın tam künyesi şöyledir: Rufus Anderson. *History of the Missions of the American Board of Commissioners for Foreign Missions to the Oriental Churches* [American Board'un Şark Kiliselerindeki Misyonerlik Faaliyetlerinin Tarihi] (Boston, Congregational Publishing Society, 1874).

4 İzmitli papaz Harutyun Bağdasaryan, 1830'lu yılların ilk yarısında –kendisi gibi İzmit Ermeni Apostolik Kilisesi'nde görev yapan Vırtanes'le birlikte– Protestanlığı benimsemiş, 1836 yılı sonlarında kendi isteğiyle İstanbul Yeniköy'deki kiliseye tayin edilmiş, 1840'ta tekrar İzmit'e dönmüştür. (Newcomb, 1854: 129) Protestan inancını uzun yıllar gizleyerek Apostolik Kilise'ye bağlı bir din adamı olarak görev yapmaya devam etmiştir. Metinde anlatılan olay, 1846 yılında, İstanbul Ermeni Patriği II. Matteos Çuhacıyan'ın –Harutyun'un arkadaşı Vırtanes'i ve diğer Prtotestanları– aforoz etmesinin (bkz. bölüm III, not 5) hemen ardından yaşanmıştır. İzmit Piskoposu Istepannos, kendisinden, kilisede halkın karşısında okunmak üzere, Apostolik Kilise'ye olan bağlılığını ifade eden bir "iman ikrarı" yazıp imzalamasını isteyince, Harutyun bu talebi yerine getirir ancak bu iman ikrarına ek olarak, Protestan inancını vurgulayan bir mektup daha yazar ve piskoposa gönderir. Bunun üzerine, 8 Şubat 1846'da aforoz edilip hapse atılır. (Arpee, 1946b: 33-35). American Board'a bağlı misyoner H. G. O. Dwight'ın söz konusu olaya ilişkin ayrıntılı raporu için bkz. *The Missionary Herald* XLII (42-7), Temmuz 1846, s. 218-222.

5 25 Ocak 1846 Pazar günü, patrikhane kilisesinde yapılan sabah ayininin ardından, Patrik II. Matteos'un "yeni mezhebe geçenleri" ve özellikle papaz Vırtanes'i hedef alan aforoz bildirisi okunur. Bu olayı takip eden dört hafta boyunca, Protestan fikirlere yönelen bütün Ermeniler teker teker Patrikhane'ye çağırılır ve hepsinden, dokuz maddelik bir rücu [aslına dönme] metnini onaylayıp imzalamaları istenir. Bu kişilerden yaklaşık

otuzu, metnin altına imzasını koymayı reddeder ve aforoz edilir. İstanbul'da, söz konusu kişiler ve yakınları da dahil olmak üzere yaklaşık yetmiş kişi evlerinden atılır, otuz beş kişinin ticaret yapma hakkı elinden alınır. (Arpee, 1946a: 268)

6 İstanbul Ermeni Patriği II. Matteos'un, 25 Ocak'ta okunan ilk aforoz bildirisini takip eden bir hafta içinde Patrikhane'ye çağrılan Protestanlardan hiçbirinin rücu metnini imzalamaması üzerine, 1 Şubat 1846'da (ilkinden bir hafta sonra) yayımlamış olduğu bu aforoz metninin dili ilkine göre çok daha net ve vurguludur.

7 *Vırtanes Yeznakyan* (1788-1875): Ermeni Protestan hareketinin başlangıç döneminde önemli rol oynamış İzmitli bir din adamı. 1832'de İzmit'teki küçük bir İncil okuma grubuna katılır ve Protestanlığı benimser. 1838'de İzmit'ten İstanbul Yeniköy'deki kiliseye atanır. İstanbul Ermeni Patrikhanesi'ne bağlı ruhban okulunda okuyan bir grup reformcu öğrencinin 1836'da kurmuş olduğu *Parebaşdutyan Miapanutyunı* [İnanç Birliği] adlı gizli cemiyete katılır. 1842 yazında, İstanbul'daki Ermeni Protestanlar tarafından, Ermeniler arasında misyonerlik yapması için Anadolu'nun iç kısımlarına gönderilir. İstanbul'a dönüşünde, bu faaliyetlerinden ötürü Patrik II. Asdvadzadur'un emriyle tutuklanır ve Armaş Manastırı'na sürülür (Aralık 1843); oradaki keşişler arasında etkili olması üzerine Armaş'tan Kayseri'ye gönderilir (Şubat 1845). 1845 yazında çıkan afla İstanbul'a döner; ardından papazlık rütbesi elinden alınır ve hapse atılır. Ocak 1846'da Ermeni Apostolik Kilisesi'nden aforoz edilir. Uzun yıllar, Anadolu'da, özellikle Kilikya bölgesindeki Ermeniler arasında misyonerlik faaliyetinde bulunmuştur. (Arpee, 1946b: 22-25; Newcomb, 1854:134-142; Darakjian, 1995-96)

8 1 Temmuz 1846'da ahşap bir binada ibadete açılan Amenasurp Yerrortutyun Aynalıçeşme Ermeni Protestan Kilisesi'nin kuruluşunda, üçü kadın olmak üzere kırk kişi yer almıştır. Apisoğom Haçaduryan, oybirliğiyle kilisenin papazlığına seçilir (Newcomb, 1854: 147). Kilisenin kurulmasından birkaç ay sonra, bu kilise tarafından American Board'a gönderilmiş

İngilizce bir mektupta ise altı kişinin imzası bulunmaktadır: "H. H. Apisoghom [Apisoğom] (pastör); H. S. Muggerditch [Mıgırdiç], H. Asador [Asadur] (diyakoz); Z. Yegizarion [Yeğyazaryan], A. Vertanes [Vırtanes], Stepan Seropean [Isdepan Seropyan] (idare heyeti)." *The Missionary Herald* XLII (42-12), Aralık 1846, s. 398.

9 *Sir Stratford de Redcliffe* (*Canning*) (1786-1880): İngiliz diplomat. 1808 yılında İstanbul'a gönderilmiş, 1858'e kadar, çeşitli aralıklarla, İngiltere hükümetini Osmanlı Devleti nezdinde çeşitli düzeylerde temsil etmiştir. Sultan Abdülmecit üzerinde çok büyük bir etkisi olduğu söylenen Stratford Canning, Osmanlıların da taraf olduğu bir çok anlaşmada arabulucu olarak görev yapmıştır. Yazıları, *The Eastern Question* [Şark Meselesi] başlığı altında bir kitap haline getirilmiştir (Londra, 1881). S. Lane-Poole tarafından yazılmış olan biyografisinin bir bölümü Türkçeye de çevrilmiştir: *Lord Stratford Canning'in Türkiye Anıları*. çev. Can Yücel, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 1959; Tarih Vakfı Yurt Yay, 1988, 1999.

10 Sultan Abdülmecit tarafından 27 Kasım 1850 tarihinde yayımlanan bu "irade-i seniyye"yle, Osmanlı İmparatorluğu içinde yaşayan Protestan Ermeniler müstakil bir millet ("Ermeni Protestan Milleti") olarak tanınmış ve hukuki statü kazanmış olur.

11 Kitabın yazılmış olduğu tarihlerde, söz konusu misyonerlik bölgelerinde yer alan istasyonlar ve bazı uç istasyonlar şunlardır: Merkezi İstanbul olan Batı Türkiye Misyonerlik Bölgesi'nde Bursa, Manisa, İzmit, Merzifon, Kayseri ve Sivas istasyonları ile Bandırma, Bilecik, Kütahya, İzmir, Aydın, Akhisar, Afyon, Yozgat, Çorum, Niğde, Aksaray, Sungurlu ve Talas, Amasya, Tokat, Çarşamba, Samsun, Ünye, Zara, Gürün uç istasyonları; merkezi Harput olan Doğu Türkiye Misyonerlik Bölgesi'nde Erzurum, Bitlis, Van ve Mardin istasyonları ile Arapkir, Malatya, Eğin, Muş, Diyarbakır ve Trabzon uç istasyonları; merkezi Antep olan ve Toros Dağları'nın güneyi ve Suriye'nin kuzeyini kapsayan Merkezi Türkiye Misyonu, Halep, Antakya, Maraş, Adana ve Hacın istasyonları ile Urfa,

Kilis, Elbistan, Siverek ve Adıyaman uç istasyonları; Makedonya ve Bulgaristan'ı kapsayan Avrupa Türkiyesi Misyonu'nda Samokov, Filibe, Selanik ve Manastır istasyonları. bkz. Bliss, 1896: 313-314; Aydın, 2001.

12 *American Bible Society* [Amerikan İncil Cemiyeti]: 1816 yılında, New York'ta, yirmi sekiz yerel İncil cemiyetinin birleşmesiyle kurulmuş, İncil'i çeşitli dillere tercüme edip yayımlamak ve dağıtmak gibi bir amaç güden ve faaliyetlerini halen sürdürmekte olan bir kuruluş.

13 *Syrian Protestant College*: Amerikalı misyonerler tarafından kurulmuş, 3 Aralık 1866'da öğretime açılmış, eğitim dili Arapça olan; tıp, eczacılık ve sosyal bilimler gibi alanlarda eğitim veren bir okul. Kasım 1920'de adı "American University of Beirut" [Beyrut Amerikan Üniversitesi] olarak değiştirilmiş olan okul halen hizmet vermektedir.

14 Söz konusu okullar, 1859'da açılan, 1888'de adı "Fırat Koleji" olan, "Yeprad Koleji" adıyla da bilinen Harput Ermeni Koleji; 1874'te açılan Antep Merkezi Türkiye Koleji ("Central Turkey College"), ve 1863'te açılan Merzifon Anadolu Koleji'dir.

15 *Zornitsa* adlı süreli yayından söz edilmektedir (bkz. bölüm IV, not 6).

16 *Disciples of Christ* [İsa'nın Müritleri]: 1809'da, Alexander Campbell tarafından, A.B.D.'de kurulmuş bir Protestan mezhebi. Bu mezhebe bağlı misyonerlik teşkilatı *Foreign Christian Missionary Society* [Dış Ülkelere Yönelik Hıristiyan Misyonerlik Derneği] ise, 1875 yılında kurulmuştur. Şişmanyan (bkz. bölüm III, not 17), bu teşkilatın Osmanlı topraklarına gönderdiği ilk misyonerdir: "1879'da, Amerika'da yaşayan, Protestanlığa geçmiş genç bir Ermeni kendi isteği üzerine Türkiye'ye gönderilir ve İstanbul'a yerleşir. 1901'de [Osmanlı topraklarında, bu teşkilata bağlı] toplam 17 misyoner istasyonu ve uç-istasyonu, 4 misyoner, 23 yerel yardımcı, 18 kilise, 603 de komünyon alan Hıristiyan bulunmaktaydı." Yirmi bir yıllık bir çalışmanın verdiği bu sonucu çok yetersiz bulan teşkilat, bölgeden çekilmeye karar verir. (Dwight ve diğ., 1904: 238).

17 *G. N. Şişmanyan* (1837-1922): Eğin'de doğup İstanbul'da bü-

yümüş, Bebek'teki ilahiyat okuluna, ardından A.B.D.'deki North Yarmonth Akademisi'ne devam etmiş, Mısır'da devlet memuru olarak yedi yıl görev yapmış, daha sonra Amerika'ya göç etmiş ve 1876'da Dallas'ta Protestan olmuş Ermeni misyoner. 1879'da "Disciples of Christ" (bkz. bölüm III, not 16) mezhebine bağlı misyonerlik teşkilatı tarafından İstanbul'a gönderilen ve burada yoğun faaliyetlerde bulunan Şişmanyan, İzmir'de de bir Protestan Kilisesi kurmuştur. (Warren, 1910: 153; Brown, 1904: 638; Dailey, 2003).

18 *The Society of Friends of England* [İngiltere Dostları Derneği]: "Religious Society of Friends" adıyla da anılan Quaker'lar (bkz. bölüm II, not 3) kastedilmektedir. Bu mezhebe bağlı misyonerlik teşkilatı *Friends' Foreign Missionary Association* [Dostlar'ın Dış Ülkelere Yönelik Misyoner Birliği] 1865 yılında kurulmuş ve 1869'da Osmanlı topraklarında faaliyet göstermeye başlamıştır. Dr. Dobraşyan, bu teşkilatın Osmanlı topraklarına gönderdiği ilk iki misyonerden biridir: "İngiltere Dostları'na katılmış olan iki Ermeni, 1881 yılında, tıbbi misyonerlik merkezi kurmaları için İstanbul'a gönderilir. Bu girişim daha sonra eğitim ve sanayi alanlarını, ve İncil'i yaymaya dönük faaliyetleri de içine alacak biçimde genişler." (Dwight ve diğ., 1904: 244). Bir başka kaynağa göre, Dobraşyan İstanbul'a –1881'de değil– 1882'de gelmiştir (Arpee, 1936: 159).

IV. BÖLÜM
Türkiye

1 *hospodar*: Eflak ve Boğdan'ı yöneten prens ya da valilere verilen unvan; voyvoda. 15. yüzyılda kullanılmaya başlayan bu terim, Romanya'nın bağımsızlık hareketinin hız kazanmasıyla birlikte, 1866 yılında resmi olarak kullanımdan kalkmıştır.

2 *Ellinikos Filologikos Sillogos Konstantinoupoleos* [İstanbul Helen Filoloji Cemiyeti]: 17 Nisan 1861'de, çeşitli mesleklerden yirmi Rum aydını tarafından, "Osmanlı Devleti içerisindeki Orto-

doks halklar arasında eğitimin yaygınlaştırılması" amacıyla kurulan ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki en tanınmış ve en uzun ömürlü Rum derneklerinden biri olan "Dersaadet Rum Cemiyet-i Edebiyesi". Dini kurumların dışında eğitim mekanizmaları geliştirerek okuryazarlığı yaymaya çalışan *Sillogos*, Anadolu'da yoğun bir okuma-yazma seferberliği başlatır ve Rumların yaşadığı hemen hemen bütün kasabalar ve köylerde şubeler oluşturur. Bilim ve edebiyatın gelişmesine katkıda bulunmak amacıyla çeşitli alanlarda konferanslar ve seminerler de düzenleyen dernek, cumhuriyetin kuruluşunun ardından, 1923'te kapatılır. Bkz. A. Anagnostopulu, "Tanzimat ve Rum Milletinin Kurumsal Çerçevesi", *19. Yüzyıl İstanbul'unda Gayrimüslimler* içinde, der. P. Stathis, çev. Foti ve Stefo Benlisoy (İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yay., 1999). *Sillogos*'la ilgili ayrıntılı bir çalışma için bkz. H. Eksertzoglou, *Osmanlı'da Cemiyetler ve Rum Cemaati: Dersaadet Rum Cemiyet-i Edebiyesi*, çev. Foti ve Stefo Benlisoy (İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yay., 2004).

3 *II. Basil* (958-1025): 976-1025 yılları arasında hüküm sürmüş, Doğu Roma İmparatorluğu'nu kendisinden önceki beş yüz yıl içindeki en geniş sınırlarına ulaştırmış, *Bulgaroktonus* (Bulgar Kasabı) adıyla anılan Bizans imparatoru.

4 1871 yılında Amerikalı misyonerler tarafından kurulmuş, beş yıl Gedikpaşa'da hizmet verdikten sonra 1876'da Üsküdar-Bağlarbaşı'na taşınan "Home School"dan söz ediliyor. Kızları özellikle ev kadınlığına yönlendiren Ev Ekonomisi dersinin ağırlıkta olduğu bu okulun adı 1908'de *American College for Girls* olarak değiştirilmiştir. Kolej 1914'te Arnavutköy'e taşınmış ve sonraki yıllarda Robert Kolej'le birleşmiştir.

5 *Samokov American Collegiate and Theological Institute* [Samokov Amerikan Yüksek Okulu ve İlahiyat Enstitüsü]: 1860 yılında, Amerikalı misyonerler tarafından, Filibe'de orta dereceli bir erkek okulu olarak kurulmuş, 1871'de Sofya'nın güneyinde bulunan Samokov (Samako) kentine taşınmış, 1881'e kadar yalnızca bir erkek ilahiyat okulu olarak görev yapmış, fakat sonraları laik eğitim almak isteyenlere de kapılarını açmış, eğitim dili İngilizce olan ve o dönem için oldukça ileri bir düzey tutturan bir okul. (Kocabaşoğlu, 1994)

6 *Zornitsa* [Sabah Yıldızı]: 1871 yılında, İstanbul'da, Albert L. Long'un girişimiyle Amerikalı misyonerler tarafından yayımlanmaya başlayan Bulgarca bir süreli yayın. 1877'de, çocuk dergisine ek olarak, aynı adla, tarihsel, bilimsel ve folklorik içerikli yazılara yer veren haftalık bir dergi de çıkmaya başlamıştır. (Kocabaşoğlu, *a.g.y.*). Bulgarlar arasında en çok okunan yayın olma özelliğini taşıyan bu dergi sonraları aylık olarak yayımlanmış, 1882'de 4.000 gibi yüksek bir tiraja ulaşmıştır. 1897'de mali nedenlerden dolayı bir yıl kapalı kalmıştır. Bulgarcadaki ilk süreli yayınlardan biri olan Zornitsa günümüzde varlığını Bulgaristan'da, Bulgar Protestanlar Cemiyeti'nin bir yayını olarak sürdürmektedir.

7 Eski Ahit – Yeşaya, 14:1.

8 Sürgün edilen İsrail çocuklarının şarkısı. [Eski Ahit – Mezmurlar, 137]

9 "Fısıh" ya da "Mayasız Ekmek" Bayramı olarak da bilinen *Pesah*, Yahudiler tarafından, İsrailoğulları'nın Mısır'daki esaretten kurtulmaları anısına kutlanır. Pesah Bayramı'nda "hamursuz" yeme geleneği, İsrailoğulları'nın Mısır'dan hazırladıkları hamurların mayalanmasına vakit kalmadan ayrılmaları ve bu yüzden yolda mayasız ekmek yemek zorunda kalmalarına dayanmaktadır.

10 *Augustus Charles Hobart Hamden* (1822-1886): 1867'de Osmanlı donanmasına katılan İngiliz deniz subayı. 1868'de Girit'e giden filonun başına getirilmiş, Doksanüç Harbi sırasında (1876-77) Karadeniz'deki Osmanlı filosuna kumanda etmiştir. 1885'te "Müşir" (Mareşal) unvanı alan Hobart Paşa'nın *Sketches from My Life* [Hayatımdan Sayfalar] adlı bir kitabı vardır (New York, 1887).

11 *John Howard* (1726-1790): İngiliz cezaevi reformcusu. Cezaevleri ve tutukluların durumuna ilişkin incelemelerde bulunmak üzere İngiltere'nin yanı sıra birçok Avrupa ülkesini ve Rusya'yı dolaşmıştır. Cezaevi sistemini "daha insani ve daha etkili" hale getirmek amacıyla, cezaevlerinde sıhhi şartların iyileştirilmesi, tutsaklara sağlık hizmeti verilmesi, tutsakların yiyecek ihtiyacının karşılanması, cezaevi görevlilerinin tutsaklar üze-

rinden kazanç sağlamasının önlenmesi, tutsakların çalışmasına izin verilmesi, genç tutsaklar ile yaşlı tutsakların, kadın tutsaklar ile erkek tutsakların ayrı yerlerde tutulması, itaatsiz tutsakların türlü işkencelerle değil hücre hapsi ve su-ekmekten oluşan bir diyetle cezalandırılması gibi önerilerde bulunmuştur, ve bu önerilerin büyük bir bölümü özellikle 19. yüzyılda uygulamaya konmuştur. [http://www.johnhoward.ca/bio. htm].

12 Yazar, ilk Ermenice süreli yayın olan *Aztarar*'ın çıkış yeri ve tarihi konusunda hatalı bilgiler vermektedir. Bu aylık dergi, Harutyun Şimavonyan adlı bir din adamı tarafından, Hindistan'ın Madras kentinde, 16 Ekim 1794 - Şubat 1796 tarihleri arasında yayımlanmıştır. Yalnızca on sekiz sayı çıkmış olan derginin dili *kırapar*, yani Klasik Ermenicedir.

13 *Arevelk* [Doğu]: İstanbul'da, 1884-1894 yılları arasında yayımlanmış Ermenice günlük gazete.

14 *Manzume-i Efkâr*: İstanbul'da, 1866-1896 yılları arasında, Ermeni harfleriyle Türkçe olarak yayımlanmış günlük gazete.

15 *Neologos tis Anatolia* [Anadolu'nun Yeni Sözcüsü]: 1866-1922 yılları arasında İstanbul'da yayımlanmış olan Rumca günlük gazete. Dönemin Rumca basını içinde öncü rolü üstlenmiş, bazen örtülü, bazen açık şekilde Panhelenizm'i savunmuş bir yayındır.

16 *Terciüman-ı Hakikat*: Ahmed Mithat Efendi tarafından kurulmuş, 1877-1912 yılları arasında yayımlanmış günlük gazete.

17 *Phare du Bosphore* [Boğaziçi Feneri]: 1869-1890 yılları arasında, İstanbul'da, Rumlar tarafından, Fransızca olarak yayımlanmış olan bir gazete.

18 *Levant Herald* [Doğu Akdeniz Habercisi]: 1873 yılında, Levanten bir avukat olan Lewis Mizzi tarafından İngilizce ve Fransızca olarak çıkarılmaya başlamış, yayın hayatını 1914 yılına kadar, çeşitli aralıklarla ve farklı adlarla ("Constantinople Messenger", "Eastern Express") sürdürmüş bir gazete.

19 Rum Patriği V. Grigorios, 1821 yılındaki Mora İsyanı'nı desteklemekle suçlanmış ve bu gerekçeyle, üç metropolitle birlikte, patrikhanenin ana kapısının önünde idam edilmiştir. Bu kapı, söz konusu olayın anısına halen kapalı tutulmaktadır.

V. BÖLÜM
İdari Teşkilat

1 "Ve Kudüs'e benden evvel olan resullerin yanına çıkmadım; fakat Arabistan'a gittim; ve tekrar Şam'a döndüm." [Yeni Ahit – Pavlus'un Galatyalılar'a Mektubu, 1:17]
2 Özbekistan'ın kuzeybatısında, Türkmenistan sınırında kent.
3 İngiliz Şarkiyatçı ve hukukçu George Sale (1697-1736), Kuran'ı Arapça aslından İngilizceye ilk tercüme eden kişidir. Bu tercüme, 1734 yılında, çeşitli açıklayıcı notlarla, Londra'da yayımlanmıştır.
4 *Pentateuchsos*: Eski Ahit'in, Musa tarafından yazılmış olduğu kabul edilen ilk beş kitabı (Tekvin, Çıkış, Levililer, Sayılar, Tesniye). İslam kültüründe, "Tevrat" sözcüğüyle, genellikle, "Muharref Tevrat" olarak da adlandırılan bu beş kitap kastedilmektedir.

VI. BÖLÜM
Müslümanlık

1 Bu ifade, büyük olasılıkla, tarihçi Stanley Lane-Poole'un "Ulusların Hikâyesi" adını taşıyan seri içinde yayımlanan *Turkey* (Londra, 1888) başlıklı kitabından alınmıştır.
2 Orta Yunanistan'da, Korint Kıstağı üzerinde bulunan eski Yunan kenti.
3 *II. Philip* (MÖ 382-336): MÖ 359-336 yılları arasında hüküm sürmüş Makedonya kralı. Büyük İskender'in babasıdır.
4 *Papa III. Innocent* (1160-1216) Asıl adı Lotario de Conti'dir. 1198'den ölümüne kadar papalık görevinde bulunmuştur.
5 *Enrico Dandolo* (1108-1205): 1192'de Venedik Dükü olmuş, yüz yaşına yaklaştığı bir dönemde, Dördüncü Haçlı Seferi'ne öncülük etmiş ve Konstantinopolis'in alınmasında (1204) büyük rol oynamıştır.
6 Eski Mısır'da, Nil deltasında yer alan, güneşe tapınanların merkezi olmuş, önemli bir antik kent.

7 *Alphonse de Lamartine* (1790-1869): Fransız şair, yazar ve siyasetçi. İki kez doğuya seyahat etmiş, İslamiyet ve Müslümanlar üzerine araştırmalar yapmış, İstanbul'a ilk olarak 1833'te gelmiş, 1850'deki ikinci ziyaretinde İstanbul ve İzmir'de kalmıştır. 1853-54 yıllarında Paris'te yayımlanan *Histoire de la Turquie* (Türkiye'nin Tarihi) adlı iki ciltlik çalışması da dahil olmak üzere, pek çok eseri Türkçeye çevrilmiştir.

8 *Vikont James Bryce* (1838-1922): İngiliz hukukçu, tarihçi ve siyaset adamı. 1907-1913 yılları arasında İngiltere'nin ABD büyükelçiliği görevinde bulunmuştur. Metindeki alıntının yapıldığı kitap: *Transcaucasia and Ararat, Being Notes of a Vacation Tour in the Autumn of 1876* [Transkafkasya ve Ararat – 1876 Sonbaharında Yapılan Tatil Gezisinden Notlar], Londra: Macmillan, 1877. Bryce, Ağrı Dağı'na tırmandıktan sonra kaleme aldığı bu kitapta, Nuh'un Gemisi'nin bu dağda bulunduğunu öne sürer. Türkçeye çevrilmiş iki kitabı bulunmaktadır: *Asrî Demokrasiler*, 4 cilt, çev. H. Cahid Yalçın (İstanbul, Tanin Matbaası, 1924-1925); *Demokrasi Ne Demektir?* 2 cilt, çev. Sabiha - Zekeriya Sertel (İstanbul, Cep Kitapları, 1939). Bazı diğer kitapları şunlardır: *The American Commonwealth* [Amerikan Milletler Topluluğu] (Londra, Macmillan, 1888); *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire, 1915-1916* [Osmanlı İmparatorluğundaki Ermenilere Yönelik Muameleler, 1915-1916], Arnold Toynbee ile birlikte (Londra, Sir Joseph Causton and Sons, 1916).

9 *Osman Hamdi Bey* (1842-1910): Osmanlı ressamı, arkeoloğu ve müzecisi. Fransa'da resim eğitimi aldıktan sonra, 1883'te İstanbul'da Güzel Sanatlar Akademisi'ni, 1881 yılında Müze-i Hümayun'u kurar. Ressamlığıyla olduğu kadar, eski eser kaçakçılığına karşı hazırladığı ve dikkatle uygulanmasını sağladığı "Asar-ı Atika Nizamnamesi" ile de tanınır.

10 *eksarkh(os)* (Yun.): "önder". Bizans İmparatorluğu'nda büyük eyaletlerin başında yer alan genel valiler, Ortodoks kilise örgütlenmesinde ise patrikten aşağıda, metropolitten yukarıda bulunan rütbe için de aynı terim kullanılmıştır.

11 *azkabed* (Erm.): "millet lideri".

12 *Büyük Pera Yangını*: 5 Haziran 1870'te, Valideçeşme'de başlayan bu yangın, yüzlerce insanın ölümüne, binlerce evin yanmasına neden olmuş, yangının ardından Beyoğlu'nun neredeyse tamamı yeniden inşa edilmiştir.

13 *Makriköy*: Bakırköy'ün, Cumhuriyet döneminden önce kullanılan ve "uzak köy" anlamına gelen Rumca ismi.

14 "Korun, kendini kolla" anlamındaki İtalyanca *guarda* sözcüğü Türkçeye "varda" şeklinde geçmiştir. Gemiciler tarafından geminin karaya yanaşması sırasında kullanılan bu nida, hamallar da yine "dikkat et, savul, destur" anlamında kullanılır. İstanbul'da atlı tramvayların hizmete girdiği 1871 yılından sonra, tramvayların (ve ilk zamanlarda otomobillerin) önünde koşup elindeki 'nefir' denilen borazanı çalmak ya da "varda" diye bağırmak suretiyle yayaların yoldan çekilmesini sağlayan üniformalı görevliler ("vardacı") sayesinde daha da sık duyulmaya başlamıştır.

15 Sırasıyla, Mevlevi ve Rufai dervişleri kastediliyor.

VII. BÖLÜM
İstanbul

1 Yazar, Nisâ Suresi'nin üçüncü ayetine atıfta bulunmaktadır. Ayetin tamamı şöyledir: "Eğer, (velisi olduğunuz) yetim kızlar (ile evlenip onlar) hakkında adaletsizlik etmekten korkarsanız, (onları değil), size helâl olan başka kadınlardan ikişer, üçer, dörder olmak üzere nikâhlayın. Eğer (o kadınlar arasında da) adaletli davranamayacağınızdan korkarsanız o takdirde bir tane alın veya sahip olduğunuz (cariyeler) ile yetinin. Bu, adaletten ayrılmamanız için daha uygundur."

2 Alıntı, iki kez Osmanlı topraklarına gelmiş olan gezgin Charles McFarlane'in (1799-1858), *Turkey and its Destiny: The Result of Journeys Made in 1847 and 1848, to Examine into the State of that Country* [Türkiye ve Kaderi: 1847 ve 1848 Senelerinde Bu Ülkenin Durumunu Tetkik Amacıyla Yapılmış Seyahatler]

başlıklı iki ciltlik eserinden yapılmıştır (Philadelphia: Lea & Blanchard, 1850).

3 Alıntı, 1836-1849 yılları arasında Osmanlı ve İran topraklarında American Board'a bağlı olarak görev yapmış olan Horatio Southgate (1812-1894) adlı Amerikalı misyonerin *Narrative of a Tour Through Armenia, Kurdistan, Persia, and Mesopotamia, with an Introduction, and Observations upon the Condition of Mohammedanism and Christianity in Those Countries* [Ermenistan, Kürdistan, İran ve Mezopotamya'da Seyahatler – Sunuş Bölümü, ve Müslümanlık ve Hıristiyanlığın Bu Ülkelerdeki Durumu Üzerine Gözlemlerle] başlıklı iki ciltlik kitabından yapılmıştır (New York, D. Appleton & Co., 1840).

4 "Ve köle gümüş takımlar, ve altın takımlar, ve esvaplar çıkarıp Rebeka'ya verdi; ve onun kardeşi ve anasına da kıymetli şeyler verdi." [Eski Ahit – Tekvin, 24:53]

5 Karnaval (*Paregentan*): Paskalya'ya dek yedi hafta sürecek büyük perhize girmeden bir gün önce kutlanan bu yortu gününde, şenlikler düzenlenir, yenilir içilir, insanlar farklı kılıklara girerek eğlenirler. Büyük perhiz sırasında günde sadece bir öğün yenilir, hayvansal gıdalar tüketilmez, düğün gibi merasim veya kutlamalar yapılmaz.

6 *Purim*: Musevilerin, Şuşan Krallığı'nda yaşayan Yahudilerin vezir Aman'ın planladığı toplu kıyımdan kurtuluşu anısına kutladıkları, şubat ya da mart ayına rastlayan bayram.

7 *pint*: Yaklaşık olarak yarım –ABD'de 0,473, İngiltere'de 0,550– litreye tekabül eden sıvı ölçüsü birimi.

8 *Dr. Albert Long* (1832-1901): Bulgaristan'da ve Makedonya'da yoğun faaliyetlerde bulunmuş, 1864 yılında, Bulgarca yayımlanan *Zornitsa* gazetesinin (bkz. bölüm IV, not 6) editörlüğünü yapmak üzere İstanbul'a geçmiş Amerikalı Metodist misyoner. İncil'i modern Bulgarcaya tercüme eden ekip içinde yer almış (1871), ardından doğa bilimleri öğretmeni olarak Robert Kolej'de çalışmaya başlamış (1872), 1890'da bu okulda müdür yardımcısı olmuş ve ölümüne kadar bu görevde kalmıştır.

VIII. BÖLÜM
Toplumsal Hayat

1 Hz. İsa'nın vaftiz edilişinin kutlandığı Tecelli (*Epiphaneia*) Yortusu miladi takvimde 6 Ocak'a denk gelir. Rum Kilisesi'nde "Ta Fota" adı verilen bu bayramda yapılan geleneksel kutlamalarda, bir din adamı, tahta bir haçı –suların kutsanmasının simgesi olarak– suya atar, gençler haçı çıkarmak için soğuk sulara atlar, haçı bulup kıyıya getiren genç altın bir zincir ve bir haçla ödüllendirilir. Yazarın büyük bir rahatsızlıkla duyduğunu belirttiği bu gelenek, İstanbul da dahil olmak üzere, Rum Kilisesi'nin birçok yerde halen sürdürülmektedir.

2 "Petrus da kalkıp onlarla gitti. Ve geldiği zaman, onu yukarı odaya götürdüler; bütün dullar yanında durup Ceylanın onlar ile beraberken yaptığı bütün gömlekleri ve esvapları göstererek ağlıyorlardı." [Yeni Ahit – Resullerin İşleri, 9:39]

3 "Bununla beraber, önderlerin bile birçoğu İsa'ya iman etti. Ama Ferisiler yüzünden, havra dışı edilmemek için iman ettiklerini açıkça söylemediler. Çünkü insandan gelen övgüyü, Tanrı'dan gelen övgüden daha çok seviyorlardı. İsa yüksek sesle, "Bana iman eden bana değil, beni gönderene iman etmiş olur" dedi. Beni gören, beni göndereni de görür. Bana iman eden hiç kimse karanlıkta kalmasın diye, dünyaya ışık olarak geldim. Sözlerimi işitip de onlara uymayanı ben yargılamam. Çünkü ben dünyayı yargılamaya değil, dünyayı kurtarmaya geldim. Beni reddeden ve sözlerimi kabul etmeyen kişiyi yargılayacak biri var. O kişiyi son günde yargılayacak olan, söylediğim sözdür. Çünkü ben kendiliğimden konuşmadım. Beni gönderen Baba'nın kendisi ne söylemem ve ne konuşmam gerektiğini bana buyurdu. O'nun buyruğunun sonsuz yaşam olduğunu biliyorum. Bunun için ne söylüyorsam, Baba'nın bana söylediği gibi söylüyorum." [Yeni Ahit – Yuhanna, 42-50]

4 *Harutyun Vehabedyan* (1819-1910): İstanbul Ermeni Patriği (1885-1888) ve doksanıncı Kudüs Ermeni Patriği (1889-1910). Erzurum'da piskopos olarak görev yaptığı sırada İstan-

bul Ermeni Patriği seçilmiş, 1885'te Kudüs Ermeni Patriği olarak tayin edilmiş ancak 1888'e kadar İstanbul'daki patriklik görevini sürdürmüş, 1889'da Kudüs'e geçmiş ve ölümüne (5 Ekim 1910) kadar Kudüs Ermeni Patriği olarak görev yapmıştır.

5 *vartabed*: Vaaz verme yetkisi olan, evlenmemiş rahip.

6 *gatoğigos*: (Yunanca "*katolikos*"tan: Evrensel, genel) Ortodoks Apostolik Ermeni Kilisesi'nin en yüksek başpiskoposu.

IX. BÖLÜM
Örf ve Âdetler

1 *Samuel Sullivan Cox* (1824-1889): Amerikalı devlet adamı ve siyasetçi. A.B.D.'de uzun süre kongre üyesi olarak görev yapmış, bir yılı aşkın bir süre (1885-1886) "fevkalade murahhas ve orta elçi" olarak İstanbul'da bulunmuştur. Görevi sırasında yaptığı seyahatlere ilişkin notları, *Diversions of a Diplomat in Turkey* [Bir Diplomatın Türkiye'deki Gezintileri] başlığıyla yayımlanmıştır (New York: Charles L. Webster & Co., 1887).

XI. BÖLÜM
Eğlenceler

1 "O gece Pavlus bir görüm gördü. Önünde Makedonyalı bir adam durmuş, ona yalvarıyordu: "Makedonya'ya geçip bize yardım et" diyordu." [Yeni Ahit – Resullerin İşleri, 16:9]

2 Julius Caesar'dan sonra, 11. yüzyılın sonuna kadar, bütün Roma imparatorlarına –ve haleflerine– *sezar* ünvanı verilmiştir.

3 *Üniteryanizm* (Vahdaniyetçilik, Tektanrıcılık): Hıristiyanlıkta, İsa'nın tanrısallığını ve Teslis öğretisini reddedip Tanrı'nın birliği düşüncesini savunan bir mezhep. İlk olarak İskenderiye Kilisesi papazlarından Arius (256-336) tarafından savunu-

lup yayılan düşüncelere dayandığı için Aryanizm adıyla da anılmaktadır.

4 325 yılında toplanan ve Arius'un öğretisinin lanetlenmesiyle sonuçlanan I. İznik Konsili'nden söz ediliyor.

5 "Ben de sana derim ki: Sen Petrus'sun, ve ben kilisemi bu kayanın üzerine kuracağım; ve ölüler diyarının kapıları onları yenmeyecektir. Göklerin Egemenliğinin anahtarlarını sana vereceğim; yeryüzünde bağlayacağın her şey göklerde bağlanmış olur, ve yeryüzünde çözeceğin her şey göklerde çözülmüş olur." [Yeni Ahit – Matta, 16: 18, 19]

6 Yazar, Konstantinopolis Ortodoks Kilisesi ile Roma Katolik Kilisesi arasındaki uzlaşma çabalarına karşı çıkan, Bizans İmparatorluğu'nun son büyük dükü, imparatorun başyardımcısı Lucas Notaras'ın söylediği, "[Konstantinopolis'te] Osmanlı kavukları görmeyi, Latin külahı görmeye yeğlerim" olarak da bilinen söze atıfta bulunmaktadır

7 Sir Edwin Pears, *The Fall of Constantinople, being the Story of the Fourth Crusade* [Konstantinopolis'in Düşüşü – Dördüncü Haçlı Seferi'nin Hikâyesi]. Londra, 1885; New York, 1886.

8 *Missionary Herald* [Misyoner Habercisi]: 1805'te *Panoplist* adıyla yayımlanmaya başlamış, 1808'de *Massachusetts Missionary Magazine*'le birleşip önce *Panoplist and Missionary Magazine*, sonra *Panoplist and Missionary Herald* adını almış olan süreli yayın. Boston'da yayımlanan dergi, 1820'de, American Board'un resmi yayın organı haline geldikten sonra *Missionary Herald* adını almıştır (Lindsay, 1965: 6-7). Dünyanın çeşitli yerlerine dağılmış olan Protestan misyonerlerin yalnızca faaliyet raporlarının değil, bulundukları yerin tarihi ve coğrafyası, orada yaşayan halkların kültürüne dair yazılarının da yer aldığı bu yayın, uzunca bir dönem, Amerikalıların dış dünya hakkındaki en önemli bilgi kaynaklarından biri olmuştur. *Missionary Herald*, görünürdeki hedef kitlesinin, yani "bağışlarıyla misyoner faaliyetlerini destekleyen Amerika'nın dinibütün kesimleri ile halihazırda faal veya gelecekte görev üstlenecek diğer misyonerler"in yanı sıra –büyük olasılıkla– "Batılı diplomatik çevreler, özellikle de Osmanlı İmparatorluğu'na

yönelik çalışan İngiliz ve Amerikalı diplomatlar" tarafından da takip ediliyordu (Karakaya-Stump, 2002).

9 *American Bible Society* [Amerikan İncil Cemiyeti]: 1816 yılında, New York'ta İncil'i çeşitli dillere tercüme etmek, yayımlamak ve dağıtmak amacıyla kurulmuştur.

10 *II. John* (1455-1495): Portekiz kralı. "Kusursuz Kral" adıyla tanınan, Rönesans sanatı ve biliminin hamiliğini yapmış, keskin zekâlı bir siyasetçi ve devlet adamıdır. Keşiflere destek vermiş, Hindistan ve Etiyopya'ya seferler düzenlenmesini sağlamıştır. 1481'den ölümüne kadar tahtta kalmıştır.

11 *Ignatius Loyola* (1491-1556): Cizvit Tarikatı'nın kurucusudur. Kuzey İspanya'da doğmuş, 1528 yılında girdiği Paris Üniversitesi'nde ilahiyat ve edebiyat eğitimi görmüş, 1534'te altı arkadaşıyla birlikte "Hz. İsa Topluluğu"nu oluşturmuştur. Üzerinde uzun süre çalıştığı *Ejercicios Espirituales* [Ruhani Alıştırmalar] adlı eseri, 1548'de yayımlanmıştır.

12 *Papa XI. Clement* (1649-1721): Asıl adı Giovanni Francesco Albani'dir. 1700-1721 yılları arasında papalık görevinde bulunmuştur.

13 *Church Missionary Society* [Kilise Misyonerlik Cemiyeti]: 1799'da Londra'da, İngiltere Kilisesi'ne bağlı Evanjelist din adamları tarafından "Society for Missions in Africa and the East" adıyla kurulan, 1812'de "Church Missionary Society for Africa and the East" adını alan ve halen faal olan bir misyoner teşkilatı. Bu teşkilat Osmanlı topraklarındaki faaliyetine 1825'te Mısır'a gönderdiği bir grup misyonerle başlar. Bu teşkilat tarafından –özellikle Müslümanlar arasında faaliyette bulunmakla– görevlendirilmiş olan Karl Gottlieb Pfander ve Sigismund Wilhelm Koelle adlı iki misyoner ise, 1858 yılında İstanbul'da çalışmaya başlamıştır. (A. Özcan ve T. Buzpınar, "Church Missionary Society İstanbul'da: Tanzimat, Islahat ve Misyonerlik 1858-1880," *İstanbul Araştırmaları* 1, Bahar 1997, s. 66-67).

14 *Samuel Gobat* (1799-1879): Alman Anglikan misyoner. Kudüs'ün ikinci Protestan piskoposudur. Misyonerlik çalışmalarına 1823'te Basel'de başlar. 1826'da Habeşistan'a gönderilir ve Habeş Kralı Saba Gadis tarafından ülkeye girmesine

izin verilene kadar Mısır'da kalır. 1829-1832 yılları arasında Habeşistan'da yoğun faaliyetlerde bulunur; ülkedeki kargaşanın artması ve kralın öldürülmesinin ardından Avrupa'ya döner. 1839-1842 arasında Malta'da görev yapar. 1846'da Prusya kralı tarafından Kudüs Anglikan Piskoposu olarak tayin edilir; Doğulu piskoposların ve birçok Anglikan'ın muhalefetine rağmen, ölümüne kadar bu görevde kalır. Habeşistan'da geçirdiği üç yıla dair anıları 1884 yılında önce Almanca, ardından da İngilizce olarak yayımlanmıştır.

15 *Carl Wilhelm Isenberg* (1806-1864): Alman din adamı. Habeşistan'a gönderilen ilk Protestan misyonerlerdendir. Faaliyetlerine 1830'lu yıllarda başlamış, 1839-1842 yılları arasında bütün Habeşistan'ı gezmiştir.

16 *II. Theodore* (1810-1868): Kıpti Hıristiyan kilisesine mensup Habeşistan kralı (1855-1868). Asıl adı Lij Kassa'dır.

17 *Robert Cornelius Napier* (1810-1890): "Magdala Fatihi Lord Napier" adıyla da tanınan İngiliz asker. Britanya ordusu adına birçok savaşa katılmış, Habeşistan'da tutsak edilen İngiliz diplomatların ve misyonerlerin kurtarılması amacıyla düzenlenen seferde, 16.000 kişilik orduya kumanda etmiş, asıl ününü burada kazandığı zaferle elde etmiştir.

18 *IV. Yohannes* (1831-1889): 1872-1889 yılları arasında hüküm sürmüş Habeş kralı.

19 *Johann August Wilhelm Neander* (1789-1850): Alman ilahiyatçı ve kilise tarihçisi. Asıl adı David Mendel'dir. Kilise tarihçiliğindeki en önemli isimlerden biri olarak kabul edilir. Yahudilik'ten Protestanlığa geçmiştir. Berlin Üniversitesi'nde tarih profesörlüğü yapmış, Berlin Misyoner Derneği'nin kuruluşunda rol oynamıştır. Metindeki alıntı, muhtemelen, yazarın en ünlü eseri olan *Allgemeine Geschichte der christlichen Religion und Kirche* [Hristiyanlık Dininin ve Kilisenin Genel Tarihi] başlıklı çalışmasının İngilizce tercümesinden yapılmıştır. Eserin Almanca orijinali, 1825-1852 yılları arasında, Hamburg'da, 11 cilt halinde, İngilizce çevirisi ise Edinburgh'da, 9 cilt halinde, 1847-1855 arasında yayımlanmıştır.

20 *Dr. John Mason Neale* (1818-1866): İngiliz Anglikan din

adamı, öğretim görevlisi ve çevirmen. İlahi uzmanı olarak tanınmış, Latince ve Yunancadan İngilizceye yedi yüzden fazla ilahi, ayrıca romanlar ve Doğu kiliselerinin tarihine ilişkin kitaplar çevirmiştir.

21 1840'ların başlarında Osmanlı yönetimine karşı bir Kürt birliği oluşturan Cizre Emiri Bedirhan Bey, Hakkari Mütesellimi Nurullah Bey'le birlikte, kendilerine vergi ödemeyi reddeden Nasturilere karşı geniş çaplı bir kıyım ve yağma hareketi başlatır. 1843-1846 yılları arasında, Tiyar ve diğer yerlerde yapılan katliamlarda on binden fazla Nasturi öldürülür. Talan edilen manastırlarda, yüzyıllardır korunan çok sayıda kitap da yok olur. Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Yakup Hıdırşah, *Mezopotamya'da Hıristiyan (Süryani, Keldani, Nasturi, Ermeni) Katliamı – Belgesel İnceleme* (Hannover, 2001); Hacer Yıldırım Foggo, *Kırmızı Püskül: 1843-1846 Nesturi Katliamı* (İstanbul, Çiviyazıları Yay., 2002).

22 Dr. Asahel Grant (1807-1844), 1835'te American Board tarafından Urmiye'deki Nasturiler arasında çalışmak üzere İran'a gönderilmiş, hem misyoner hem de tıp doktoru olarak uzun yıllar bölgede görev yaptıktan sonra Musul'da ölmüş olan Amerikalı bir Protestan misyonerdir. Metindeki alıntı, Grant'ın *The Nestorians or the Lost Tribe, Containing Evidence of their Identity, an Account of their Manners, Customs, and Ceremonies, together with Sketches of Travel in Ancient Assyria, Armenia, Media, and Mesopotamia* [Nasturiler, ya da Kayıp Kabile – Kimlikleri, Âdetleri, Örfleri ve Merasimlerine Dair Tanıklıklar ve Eski Asur Ülkesi, Ermenistan, Med Ülkesi ve Mezopotamya'da Yapılan Seyahatlerden Notlarla] (Londra ve Boston, 1841) adlı kitabından yapılmıştır. Kitap Türkçeye de çevrilmiştir: *Nasturiler ya da Kayıp Boylar*, çev. Meral Barış (İsveç, Nsibin Yay., 1994).

23 *Barış Öpücüğü*: Aşai Rabbani ayinine katılanlar arasında, öpüşmek, tokalaşmak ya da birbirlerine sarılmak suretiyle yapılan, Hıristiyan sevgisini ve birliğini temsil eden törensel selamlaşma.

24 *Kilise Babaları*: MS 2. yüzyıl ile 7. yüzyıl arasında yaşamış, eserleriyle kilisenin resmi öğretilerini yerleştirmiş, bazıları son-

radan Roma Katolik Kilisesi tarafından aziz ilan edilmiş olan yetmiş kadar ilahiyatçı.

25 *Philotheos Bryennios* (1833-1918): İzmit Rum Ortodoks metropoliti. İstanbulludur. Heybeliada'daki ruhban okulunda, Leipzig, Münih ve Berlin üniversitelerinde eğitim görmüştür. 1867'de İstanbul'daki patrikhane okulunun müdürü olur. 1873 yılında, İstanbul'da, Hıristiyanlık tarihinin en eski belgelerinden biri olan Didache'ı (Oniki Havari'nin Öğretileri) bulmuş, 1883'te yayımlamıştır. 1056'da, Suriye-Filistin civarlarında, Oniki Havari tarafından, Hristiyanlığın inanç ve kurallarını tebliğ etmek ve öğretmek amacıyla kaleme alındığı tahmin edilen bu el yazmalarının yayımlanması o dönem özellikle Batı'da büyük bir yankı uyandırmıştır.

26 *La vie de Jesus* [Hz. İsa'nın Hayatı]: Fransız tarihçi ve eleştirmen Ernest Renan (1823-1892) tarafından 1863-1883 yılları arasında kaleme alınan ve yazarın en tanınmış eseri olan *Histoire des origines du christianisme* adlı sekiz ciltlik çalışmanın birinci cildi.

27 Amerika'dan yaklaşık kırk, Kanada'dan altı, kıta Avrupası'ndan on beş, İngiltere, İskoçya ve İrlanda'dan da toplam elli dört topluluk ve derneğin temsil edildiği, ve dünyanın dört bir yanından gelen bin iki yüzden fazla katılımcının yer aldığı Londra Misyoner Konferansı (9-19 Haziran 1888), ilki 1860 yılında Liverpool'da yapılmış olan büyük misyoner konferansları serisinin dördüncüsüdür.

28 *American Interseminary Missionary Alliance* [Amerika Ruhban Okulları Misyoner Birliği]: Amerika'da, ilahiyat okulları arasında misyonerlik merkezlerine dair sürekli bir haberleşme olanağı yaratmak amacıyla, 1880 yılında oluşturulmuş, 1898'e kadar her yıl yüksek katılımlı toplantılar düzenlemiş olan bir öğrenci birliği.

29 *Young People's Christian Endeavor Society*: İlki 1881 yılında, Maine kentinde olmak üzere, Amerika'da bulunan birçok Protestan kilisesinde, gençlerin Hıristiyanlık'la ilgili çalışmaları için oluşturulmuş cemiyetlerin genel adı. Bu cemiyetler, 1885'te *United Society of Christian Endeavor* [Birleşik Hıris-

tiyan Çalışmaları Cemiyeti] adıyla, tek bir çatı altında toplanmıştır. Kısa süre içerisinde hem mezhepleraası hem de uluslararası bir nitelik kazanan bu oluşum, diğer yaş gruplarını da içine alarak genişlemiştir, ve yüzbinlerce üyesiyle, günümüzde de varlığını sürdürmektedir.

30 *William Sabine Baring-Gould* (1834-1924): İngiliz romancı ve derlemeci. Sanat, ilahiyat, mitoloji, folklor, seyahat gibi çok çeşitli konularda eserler vermiştir, fakat en çok, yaptığı derlemeler ve yazdığı ilahilerle tanınır. *The Songs of the West* (Batı'nın Şarkıları) adlı çalışmasıyla, unutulmaya yüz tutmuş pek çok halk şarkısını, ezgileri ve sözleriyle kayda geçirmiştir. Yazarın, okul çocuklarının yapacağı bir geçit töreni için, on dakika içinde, çalakalem yazdığını söylediği *Onward, Christian Soldiers* ("İleri, Hıristiyan Askerleri") ilk olarak 1864 yılında, *The Church Times* adlı dergide yayımlanmış, kısa sürede çok büyük bir yaygınlık kazanmıştır.

Kaynakça

Arpee, Leon. *A History of Armenian Christianity from the Beginning to Our Own Time*. New York: The Armenian Missionary Association of America, 1946(a).

—— *A Century of Armenian Protestantism 1846-1946*. New York: The Armenian Missionary Association of America, 1946(b).

—— "A Century of Armenian Protestantism," *Church History* 5(2): 150-167, Haziran 1936.

Barton, James L. *Daybreak in Turkey*. Boston, New York, Chicago: The Pilgrim Press, 1908, 2. basım.

Bliss, E. Munsell. *Turkey and the Armenian Atrocities*. Londra: Edgewood Publishing Co., 1896.

Darakjian, Barkev. "Evangelism in the Early Armenian Evangelical Church," *AMAA News*, Kasım-Aralık 1995, Mart-Nisan 1996. [http://www.cacc-sf.org/c-eeaBND.html]

Dwight, Henry Otis, H. Allen Tupper ve E. Munsell Bliss (der.) *The Encyclopedia of Missions: Descriptive, Historical, Biographical, Statistical*. New York ve Londra: Funk and Wagnalls Company, 1904, 2. basım.

Karakaya-Stump, Ayfer. "Alevilik Hakkındaki 19. Yüzyıl Misyoner Kayıtlarına Eleştirel Bir Bakış ve Ali Gako'nun Öyküsü" Folklor-Edebiyat 29 / I (2002): 301-324.

Kocabaşoğlu, Uygur. *Majestelerinin Konsolosları: İngiliz Belgeleriyle Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz Konsoloslukları (1580-1900)*. İstanbul: İletişim, 2004.

—— *Anadolu'daki Amerika: Kendi Belgeleriyle 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları*. Ankara: İmge, 2000 (3. baskı).

—— "XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa Topraklarında Amerikan Misyoner Faaliyetleri," *Tanzimat'ın*

150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu (31 Ekim-3 Kasım 1989) içinde, s. 539-551. Ankara: TTK Yay., 1994. [http://www.egitim.aku.edu.tr]

Lindsay, Rao Humpherys. *Nineteenth Century American Schools in the Levant: A Study of Purposes*. Ann Arbor, Michigan: Univ. of Michigan, Comparative Education Dissertation Series - 5, 1965.

Newcomb, Harvey. *Cyclopedia of Missions; Containing a Comprehensive View of Missionary Operations throughout the World*. New York: Charles Sribner, 1854.

Strong, William Ellsworth. *The Story of the American Board: An Account of the First Hundred Years of the American Board of Commissioners for Foreign Missions*. Boston, New York, Chicago: Pilgrim Press, 1910.

Tchilingiriain, Hratch. "The Armenian Protestants: A Brief History," *Window Quarterly* 2(3), 1991.

White, George E. *Adventuring with Anatolia College*. Grinnell, Iowa: Herald Register Publishing Co., 1940 [Türkçesi: *Bir Amerikan Misyonerinin Merzifon Amerikan Koleji Hatıraları*, çev. Cem T. Yüksel. İstanbul: Enderun Kitabevi, 1995].

Yüksel, Cem Târık. "Osmanlı İmparatorluğu'nda Misyoner Faaliyetleri," *George E. White - Bir Amerikan Misyonerinin Merzifon Amerikan Koleji Hâtıraları* içinde, çev. Cem T. Yüksel, s. 2-115. İstanbul: Enderun Kitabevi, 1995.

Dizin

ABD 33, 47, 145
Abdullah 122
Abdülaziz 83
Abdülhamit I. 83
Abdülhamit II. 83
Abdülmecit 83
Abelard 244
Abgarus 53
Acquinas, Thomas 244
Adana 109
Adapazarı 68
Adem 132, 133
Aden 44
Aden Demiryolu 109
Adrian 37
Adrianopolis 37
Afganistan 131
Afrika 77, 81, 131, 139, 238
Afrika(lı) 145, 173
Ahd-ı Cedit 74, 228
Ahmet I. 83
Ahmet II. 83
Ahmet III. 83
Ahtamar 55
Akdeniz 42, 48, 82, 97, 140
Ali 137
Ali Paşa 119
Alla 96
Allah 60, 93, 94, 122, 124-126, 128, 133, 134-136, 161, 165, 197, 205, 222, 223
Alman 104
Alman Protestan 118
Alman Reformu 229
Almanya 48, 99
American Bible Society 238
American Board 25, 29, 60, 61, 71, 72, 246
American Tract Society 19
Amerika 18, 29, 33, 38, 41, 43, 76, 89, 94, 100, 104, 107, 111, 113, 114, 117, 129, 141, 150, 165, 170, 179, 182, 185, 186, 190, 193, 194, 196-198, 201, 202, 207, 210, 213, 215, 224, 248
Amerikalı 33, 52, 73, 110, 145, 187, 195, 225
Amerikan 72, 89, 145, 178
Amerikan Baptist Yayın Cemiyeti 19
Amerikan İlahiyat Okulu 100
Amerikan İncil Cemiyeti 72, 74, 75
Anadolu 77, 79, 111
Anadolu Koleji 31
Anadolulu 208
Anderson, R. 60
Anglosakson 49
Ankara 77
Anselm 244
Antakya 215, 227, 240
Antaram 208
Antaram Bedros Vurtutyan 26
Antep 72
Apkar 53
Apollo 139, 143
Arabistan 122, 123, 125, 131, 166, , 227, 241
Araf 56, 239
Aram 46
Arap 46, 105, 122, 166
Arapça 113, 223
Araplar 92, 241
Ararat 44, 82, 218, 227
Ararat Ermenicesi 50
Aras Nehri 44
Arda 34
Arevelahayeren 50
Arevmdaheyeren 50
Arius 229
Arnavutlar 91
Arnavutluk 81, 99, 119
Asırlık Kaya 23
Asi 82
Asur 44, 77, 243
Asya 26, 51, 73, 77, 89, 92, 139, 140, 143, 165, 180, 187, 210, 228
Asya Türkiyesi 26, 177
Asyalı 145, 232
Aşâi Rabbanî 57, 58, 73, 234, 236
Aşıkyan 49
At Meydanı 120, 121, 139, 143
Athanasius 230, 238, 245

Athenagoras 230
Atina 81, 82, 97, 139, 227
Atina Konfederasyonu 138
Arlantik 41, 118
Atlas Okyanusu 82, 104
Avedaper 34, 172, 208
Avrupa 21, 26, 37, 47, 51, 52, 55, 59, 64, 77, 79, 89, 94, 97, 99, 100, 105, 107, 116, 117, 121, 140, 165, 175, 185, 190, 192, 193, 196, 201, 202, 210, 215, 228, 248
Avrupa Güçleri 111
Avrupa Türkiyesi 26, 190
Avrupa Türkiyesi Misyonu 71
Avtupalı 37, 69, 104, 107, 109, 145, 152; 175, 176, 185, 246
Avusturya 33, 81, 85, 111
Avusturya-Macaristan 48
Ayasofya 37, 143, 144, 196, 233
Aynaroz 82, 218
Azak Denizi 82
Aziz 208
Aztarar 116

Baal 134
Baba 56, 233
Babıâli 48, 49, 70, 88, 96, 99
Babil 77, 82
Bacon 244
Badarak 57
Bağdat 82, 105
Bakara 133, 134
Balıkçıoğlu-Balıkçıyan 208
Balkan Yarımadası 99
Balkanlar 99, 100
Baltık 118
Baltık Almanları 118
Baptist 41, 248
Baring-Gould, S. 250
Barnum, H. S. 38
Barrholomew [Barrolomeos, Partoğimeos] 53
Basil II. 99
Basmacıoğlu-Basmacıyan 208
Basmacıyan, Hagop 22
Basra Körfezi 46, 79, 82
Başıbozuklar 106
Batı Ermenicesi 50
Batı Kilisesi 229, 230, 233, 234, 244, 245
Batı Türkiye Misyonu 71
Bayezid 81
Bayezid II. 119
Belgrad 82
Bentley, Richard 82
Berlin 140
Berlin Antlaşması 48
Beyaz Saray 145
Beyrut 72, 202
Bible House 38, 41, 72
Binbir Gece Masalları 219
Birleşik Presbiteryen 72
Bizans 138, 139
Bliss, Edwin M. 72
Boğaziçi 18, 34, 38, 100, 141, 143, 163
Bosna 81
Boston 61
Börekciyan, Hagop 23
Bryce, James 141
Bryennios 245
Buda 81
Buhara 131
Bulgar 37, 38, 91, 92, 99, 100, 145, 224, 248, 249
Bulgar Piskoposluğu 37
Bulgarca 73, 113, 115
Bulgaristan 73, 79, 99, 102
Bursa 25, 61, 79, 82
Büyük Arlanrik 18, 43
Büyük İskender 46
Byron 119

Canning, Srratford 69
Cebrail 134
Celile Denizi 228
Cezayir 81, 82
Chester 43
Chicago İlahiyat Okulu 31
Christianity in Turkey 60
Church Missionary Society 240
Cizvit(ler) 238, 247
Clement, XI. 239
Cox, S. S. 220
Creasy, Edward Shepherd 82
Crozer İlahiyat Okulu 43
Cuma 131

Çanakkale 26, 27-29, 42, 79, 200
Çarşı 147

Çerkes 48, 91, 92, 99
Çıkış 134
Çin 131, 241
Çingeneler 91
Çinliler 79
Çoruh Nehri 44

Davut 31
De Laveleye, Emile 49
Dehops 116
Descartes 244
Dırtad 54
Dicle 46, 79, 82, 243
Dinyester 82
Diversions of a Diplomat in Turkey 220
Dobraşyan 76
Doğu Akdeniz 72
Doğu Ermenicesi 50
Doğu Hıristiyan İmparatorluğu 232
Doğu Hıristiyanlığı 244
Doğu Hint Adaları 123
Doğu Kilisesi 227-230, 232-235, 242, 244-249
Doğu Türkiye Misyonu 71
Dolmabahçe Sarayı 108
Dominiken 247
Don 82
Duka Dandolo 139
Dürziler 119
Dwight, H. G. O. 49, 60, 61

Ebubekir 132, 136
Eçmiyadzin 55, 218
Edessa 53
Edirne 18, 21, 30, 34, 37, 82, 97, 102, 105, 107, 109, 110, 176, 190, 192, 202, 210, 213, 224, 249
Edward [Yetvart] 38
Efes 109
Eflak 81, 248
En'âm 135
Endüljans 229
Engizisyon 103, 116
Ermeni 21, 22, 25, 26, 31, 33, 37, 38, 44, 46, 48-52, 54-56, 58, 60, 62, 64, 68, 69, 71, 75, 91, 92, 104, 113, 116, 145, 149, 167, 171, 172, 175, 182, 186, 187, 192, 213, 215, 216, 218, 237, 246-249
Ermeni Katolik 52
Ermeni Kilisesi 53-56, 58-60, 68, 207, 235, 236, 246
Ermeni Krallığı 46
Ermeni Ortodoks Kilisesi 67
Ermeni Patrikhanesi 69
Ermeni Protestan 21
Ermeni Protestan Kilisesi 26
Ermenice 50, 51, 52, 54, 113, 116, 237, 238, 246, 247
Ermenice-Türkçe 113
Ermenistan 44, 46, 47, 53, 54, 227
Ertuğrul 79, 82
Erzincan 105
Erzurum 49, 61
Eski Ahit 133, 134, 135, 192, 228
Eski Ermenice 50, 57, 61, 170
Eski Roma 231
Etiyopya 238
Eusebius 53, 230
Evanjelist 69, 75

Farsça 113
Fas 81
Fırat 46, 50, 54, 79, 82, 243
Filibe 82
Filistin 102, 228
Filyan 31
Fransa 48, 99
Fransız 41, 43
Fransızca 52, 113, 132, 246
Friends of England 76
Frigya 139

Galata 115, 143, 145, 149, 152
Galatalılara Mektup 114
Gamalyel 33
Gelibolu 79
Georgius Konstantin 235
Gobat 240
Goodell, W. 61
Grant, Asahel 242
Gregor (Aziz) 27
Gregorius 118
Gregory (Nyssalı) 230
Gregory Nazianzen 230
Gregoryen 54, 68, 69, 75, 91, 92, 248
Güney Presbiteryen 72
Gürcistan 44, 55

Habeş 248

Habeş Kilisesi 238, 239
Habeşistan 123, 238, 239, 240
Habeşistan Kilisesi 238
Hac 135, 214
Haçı Vaftiz Etme 200
Haçlı Seferleri 102, 229
Haçlılar 139, 232
Hagop 31
Hakika 117
Haliç 139, 141, 143
Hamdi Bey 143
Hamit 208
Hamlin, Cyrus 61, 62
Harput 72
Harutyun 64, 65, 66
Hatay 139
Hatice 122, 125
Hatt-ı Şerif 120, 121
Hayk 46
Hazar Denizi 44, 46, 241
Hebrus [Meriç] 82
Heliopolis 139
Hellesponr 26
Herrick 33
Hersek 81
Hezekiel 135
Hırimyan 55
Hıristiyan 17, 18, 22, 47, 53, 58, 70, 74, 75, 77, 103, 124, 129, 132, 138-140, 143, 160, 165, 177, 183, 189, 190, 193, 207, 212, 214, 228-233, 238, 241, 244, 245
Hıristiyan Gençler Cemiyeti 248
Hıristiyanlık 18, 54, 56, 67, 77, 123, 227, 230, 246, 248, 249
Hıristiyanlık Amentüsü 109
Hicret 125
Hilal 17
Himyeri 123
Hindistan 47, 131, 215
Hint-Avrupa ailesi 50
Hintliler 241
History of the Ottoman Turks: From the Beginning of Their Empire to the Present Time 82
Hive,2 131
Hobart Paşa 105
Horenli Movses 51, 54
Howard, John 112
Hubbard 19
Hünyadi Yanoş 81

İbrahim 119, 132, 135
İbrahim I. 83
İbranice 113
İhtiyat 105
İlissos 82
İncil 26, 46, 54, 60, 61, 126, 132, 208, 228, 229, 234, 238, 241, 247
İncil Evi 74
İncil-i Şerif 53
Independent 114
İngiliz 27, 61, 69, 86, 104, 111
İngilizce 51, 52, 113, 132
İngiltere 48, 99
Innocent III. 139, 242
Interseminary Missionary Alliance 248
İran 44, 47, 58, 72, 81, 131, 136, 147, 242
İran Körfezi 241
İranlılar 54, 92, 136, 149, 173
İsa 23, 28, 29, 31, 53, 54, 60, 67, 74, 124, 132, 134, 136, 200, 201, 212, 227, 228, 233, 240, 243, 250
Isenberg 240
İskenderiye 82, 215, 227, 230
İslam 131, 165
İspanya 103
İspanyol 103
İstanbul 18, 25, 29, 30, 31, 33, 34, 37, 38, 47, 49, 55, 60, 61, 63, 64, 66, 68, 72, 73, 75, 76, 94, 96, 97, 99, 102, 105, 109, 113-116, 118, 138-141, 143, 145, 146, 149-152, 154, 163, 165, 172, 180, 186, 187, 192, 193, 201, 202, 208, 210, 227, 229, 231-233, 238
İstanbul Birinci Evanjelik Ermeni Kilisesi 68
İşaya 125, 135, 192
İtalya 48, 139
İtalyanca 52
İyi Çoban 29
İzmir 30, 82, 97, 102, 109, 202, 210
İzmirli 235, 246
İzmit 65, 68, 76, 79, 245

İznik 79, 82, 109
İznik Amentüsü 56, 236

James 31
Java 131
John 240, 245
John Chrysostom 230
John II. 238
Johnson 43
Justin 230
Jüstinyen 144, 243

Kafkas Dağları 44
Kafkaslar 79, 82
Kahire 82, 244
Kalde 139
Kaliforniya 37
Kalküta 116
Kandiye 81
Kantakuzenos 79
Kaprisliyan 76
Karadeniz 26, 29, 44, 50, 74, 82, 97, 105, 140, 192
Karagöz 226
Karagözoğlu-Karagözyan 208
Karma Meclis 49
Karmel 82
Karnaval 171
Kartaca 82
Kasas 134
Katolik 75, 91, 92, 233, 238, 239, 244
Katolik Bulgar 38
Katolik Ermeniler 145
Kaz 82
Kelam-ı Kadim 132
Kelam-ı Şerif 132
Kelime-i Şahadet 122, 125
Kesarya 215
Khalkedon [Kadıköy] Konsili 55
Kıbrıs 81
Kıpti 243, 244, 248
Kıpti Kilisesi 243, 244
Kıraat 50
Kırım 81
Kızıldeniz 82
Kilikya 47, 55, 109
Kiril 230
Kitab-ı Aziz 132
Kitab-ı Mukaddes 27, 57, 58, 61, 73, 74, 77, 133, 167, 192, 242
Kitapçıoğlu-Kitapçıyan 208
Koelnische Zeitung 116
Kongregasyon Kilisesi 25
Kongregasyonel 72, 76
Konstantin 138, 139, 143, 230
Konstantinopolis 81, 138
Kozan 55
Krikor Lusavoriç 54, 238
Krupp 26
Kudüs 47, 55, 82, 102, 123, 214-216, 227, 233, 249
Kumkapı 49
Kuran 126, 128, 129, 132, 133, 136, 160, 163, 166
Kurban bayramı 173
Kuruyan, Haçadur 34
Kutsal Haç 215
Kutsal Ruh 56, 233
Kuzey İran 73
Küçük Asya 44, 50, 72, 79, 119
Kürdistan 72, 79, 240
Kürt 48, 92, 242

La Gascogne 43
Lamartine7 140
Lane-Poole, Stanley 86, 138
Latin 139
Latin Kilisesi 235
Latince 132
Lazarus (Aziz) 52
Le Havre 42, 43
Leonard 29
Levant 75, 175, 176, 201, 215
Levant Herald 117
Levant'taki Misyonlar 72
Libya 241
Londra 82, 140
Londra Misyonerlik Konferansı 248
Long 193
Loyola, Ignatius 238
Luka İncili 136
Lurenyan [Surenyants] 55
Lübnan 119, 228
Lübnan Dağları 243

Macar 81, 105
Macaristan 81, 85
MacFarlane, Charles 163
Mahmut I. 83
Mahmut II. 83, 119
Makedonya 79, 138, 227
Makedonyalı 46
Makriköy 152
Manastır 105
Manzume 116
Maraton 97

Market Street 198
Marmara 38, 82
Marmara Denizi 29, 42, 141, 143
Marsilya 41, 42, 116
Maruni 92, 243, 248
Mary 34
Matta 134, 135, 169, 247
Matta İncili 231
Medine 82, 125
Medler 47, 241
Megara 138
Mehmed Paşa 70
Mehmet Ali Paşa 119
Mehmet II. 139, 233
Mehmet III. 83
Mehmet IV. 83
Mekke 82, 96, 125, 214
Melito 230
Melling 27, 28, 29
Meriç 34
Mersin 109
Meryem 57, 66, 136, 235, 240
Merzifon 26, 28-31, 33, 72, 111, 192, 193, 199
Merzifon İlahiyat Okulu 33
Mesih 102
Mesrob (Aziz) 51, 238
Method 246
Metodist 72, 249
Mezmurlar Kitabı 133
Mezopotamya 44, 53
Mısır 72, 74, 77, 81, 102, 119, 131
Mikail 239
Missionary Herald 235
Missionary Review 72
Missions to the Oriental Churches 60
Modern Ermenice 50
Moldavya 99, 248
Monofizit 56, 243, 244
Mora 81
Morier 44
Muhammed 79, 122, 124, 125, 128, 132, 136, 137, 166
Mukaddes Mezar 215, 233, 249
Muradyan 55
Murat 79
Murat II. 81
Murat III. 83, 119
Murat IV. 83
Murat, V. 83
Musa 124, 132, 133, 196, 240
Musevi 91, 92, 123, 145, 173, 213
Musevilik 77, 228, 239
Mustafa I. 83
Mustafa II. 83
Mustafa III. 83
Mustafa IV. 83, 119
Mustahfız 105
Müritler 76
Müslüman 27, 31, 91-96, 104, 118, 122, 131-133, 136, 137, 149, 152, 158, 160-163, 166, 167, 173, 174, 176, 177, 182, 183, 185, 188-190, 193, 194, 208, 211-214, 220, 221, 226, 233
Müslümanlık 123, 125, 165

Napoli Körfezi 140
Nasıra 134
Nasrettin Hoca 220
Nasturi 56, 92, 241, 242, 248
Nasturi Kilisesi 92, 240, 242, 243
Neander 240
Nerses Sambronasses [Lampronatsi] 56
Nestorius 240, 241
Nevruz 173
New York 19, 42, 43, 72, 114, 159, 193
Nicomedia [İzmit] 64
Nil 82
Ninova 82
Nizam 105
Noel 144, 173, 215, 235
Nuh 44, 46, 132
Nusaybin 241

Oğul 233
Olimpos 82
On İki Havari 57
On İki Havarinin Öğretisi 245
Orhan 79
Origen 230
Orta Asya 131
Ortadoğu 86
Ortodoks 38, 56, 233, 244
Ortodoks Apostolik 58
Ortodoks Kilisesi 91, 248
Osman 79, 136
Osman II. 83, 119
Osman III. 83
Osmanlı 55, 69, 78, 81, 82, 91, 96, 99, 121
Osmanlı Devleti 70, 109, 119
Osmanlı İmparatorluğu 25, 34, 50, 79

Osmanlılar 85, 91, 92

Ömer 136

Palmyra [Tadmor] 82
Papazoğlu-Papazyan 208
Paris 18, 42, 43, 47, 109, 140
Part 54
Pascal 244
Paskalya 118, 173, 215, 235, 247
Pasteur 152
Paul 114, 115
Pavlus 21
Pavlus'un Korintoslulara İkinci Mektubu 135
Pears, Edwin 232
Pennsylvania 43, 44, 198
Pennsylvania Demiryolu 109
Pentateuch 133
Pera 76, 149, 154, 163
Pers 46, 77
Persepolis 81
Pesah 103, 173
Peşte 81
Petrus'un İkinci Mektubu 135
Phare du Bosphor 117
Philadelphia 18, 19, 43, 159, 198
Philadelphia Times 114
Philip 138
Platonizm 229
Polonya 85
Portekiz 238
Presbiteryen 72, 248, 249
Protestan 21, 22, 31, 33, 59, 60, 63, 64, 68-70, 74, 91, 92, 117, 118, 145, 240, 244, 247
Protestan Ermeniler 26, 31, 167
Protestanlar 25, 27, 28
Protestanlık 19
Purim 173

Quaker 48

Ramazan 128, 173, 174, 175, 226
Ramazan bayramı 173
Redcliffe, Stradford de 69
Redif 105
Reform 59, 64, 229, 249
Reforme Edilmiş Presbiteryen 72
Renan 246
Resullerin İşleri 211, 227
Riggs, E. 61, 111
Robert Kolej 62, 72, 100, 193
Rodos 139
Rodosto [Tekirdağ] 26, 215
Roma 37, 55, 81, 138-140, 144, 228, 231, 233, 234
Roma İmparatorluğu 115, 120, 241
Roma Katolik Kilisesi 56, 63, 145, 234, 239, 247
Roma Katolikleri 117
Roma Kilisesi 243
Roma Piskoposluğu 231
Romalılar 37, 224
Rosenberg 22
Rufai 158
Ruhu'l-Kudüs 134
Rum 25, 31, 37, 38, 91, 92, 96, 97, 104, 114, 118, 145, 149, 182, 186, 200, 201, 218, 224, 235, 236, 246, 248, 249
Rum Başpiskoposluğu 37
Rum Katolik 145
Rum Kilisesi 56, 218, 235, 236, 244
Rum Ortodoks 56, 145
Rumca 113
Rumca-Türkçe 113
Rumeli 73
Rus 117, 118, 248
Rus İncil Cemiyeti 61
Rus Kilisesi 248
Rusya 38, 47, 48, 55, 58, 85, 99, 116, 119, 218

Saadet 117
Sahag (Aziz) 238
Samokov 100
Samokov Amerikan Yüksek Okulu ve İlahiyat Enstitüsü 101
Samsun 29, 30, 33, 111
San Lazzaro 52
San Pietro Kilisesi 144
Sancak-ı Şerif 120
Sansür Dairesi 115
Schauffler, W. G. 61
Schneider, B. 61
Scutari [Üsküdar] 38
Selanik 102

Selefki 46
Selim II. 83
Selim III. 83, 119
Selimiye 37
Septuagint 54
Serse 138
Sezar 230
Sırbistan 79
Sırp 248
Sicilya 139
Silifke 241
Sina 82
Sina Dağı 227
Sirakuza 81
Sis 55
Slav 100
Sofya 109
Southgate, H. 166
St. Petersburg 117
Standard 116
Sultan Selim Camii 37
Suriye 73
Suriye Protestan Kolej 72
Suriyeli 240
Surp Asdvadzadzin 49
Surp Çazar 52
Süleyman 74, 81, 85, 144
Süleyman I. 81
Süleyman II. 83
Sünniler 137
Süryani 249

Şabat 131
Şam 82, 105, 158
Şark 129
Şiiler 137
Şişmanyan 76

Tâ-Hâ, 133
Tanrı 19, 23, 24, 28, 31, 33, 34, 38, 43, 48, 58, 65-67, 102, 124, 126, 133, 140, 199, 232, 240, 242, 249, 250
Tanrı'nın Kelamı 72
Tanrı'nın Kitabı 238
Tanrı-İsa 66
Tanzimat 117
Tarik 113
Tarik 117
Tarsus 109
Tatarlar 91, 241
Tatyos 53
Tecelli Yortusu 200, 218
Tekirdağ 26, 28, 215
Tekvin 133, 171
Temps 116
Teokrasi Devri 227
Tesalya 81, 82
Teslis 124, 230
Tevrat 134
Thaddæus [Yahuda Taday, Tateos] 53
The Balkan Peninsula 49
The Fall of Constantinople 232
The Story of the Nations 86
The Story of Turkey 86
Theodorus 240
Theophilus 123
Thomson 115
Times 116
Timurlenk 242
Tiridates [Dırtad] 54
Titus 123
Tokarma 46
Tophane 163, 165
Torkom 46
Toros 82
Tozer 44
Trablusgarp 81
Trabzon 61, 68
Trakya 79
Transatlanrik Şirketi 42
Transilvanya 81
Tu-Ku 79
Tuna 47, 82, 96, 99, 105
Tunca 34
Tunus 81
Turkey and its Destiny 163
Türk 21, 37, 74, 78, 79, 81, 82, 91, 92, 100, 145, 149, 152, 154, 158, 163, 175, 177, 188, 196, 199, 201, 206, 209, 223-226, 232
Türk İmparatorluğu 37, 66, 85, 92, 93, 131, 159, 193
Türkçe 21, 24, 51, 52, 93, 113, 237, 247
Türkistan 131
Türkiye 21, 25, 29, 30, 38, 42, 47, 51, 58, 64, 69, 71, 73, 77, 78, 85, 89, 92, 96, 97, 99, 102, 104, 107-112, 121, 132, 136, 154, 159, 161, 163, 167, 179, 180, 182, 187, 190, 192-196, 199-202, 207, 208, 210, 211, 213, 215, 218, 219, 246
Türkiye İç Bölgeler Misyonu 71
Türkiye İmparatorluğu 99, 116

Türkiye-Sırbistan Demiryolu 109
Türkmenler 92
Tyre [Sur] 82

Uğğapar Arakelagan 58
Uludağ 25, 141
Urfa 215, 241
Urmiye 72, 242
Üniteryanizm 229

Ürdün 82
Ürdün Nehri 228
Üsküdar 38, 100, 109, 141, 143, 163, 165

Van Gölü 55
Vehabedyan 216
Venedik 52, 81
Venedikliler 232
Virtanes 67
Vie de Jesus 246
Viyana 116, 140

Washington 145, 159
Weston 43
Wood, G. W. 61, 246

Xerxes 26

Yafes 46
Yahudi 21, 37, 38, 91, 92, 102-104, 135, 149, 205, 228, 239
Yahya 136
Yakubi 243, 248
Yakup 102
Yeğişe 55
Yehova 196
Yehuda 67
Yemen 105, 123
Yeni Ahit 58, 135, 212
Yeni Dünya 18, 41, 108
Yeni Roma 138, 231
Yeznik 54
Yıldız Sarayı 146
Yuhanna 56, 58, 135
Yuhanna İncili 212
Yunan 51, 52, 53, 79, 81, 96, 138, 139, 229, 230
Yunan adaları 96
Yunan İncili 230
Yunanca 52, 228
Yunanistan 81, 118, 218
Yunanlılar 21, 92, 97, 139, 224, 228

Zekeriya 136
Zerdüştlük 53
Zomitsa 102